

STANDEISKY ÉVA

X 202083

DEMOKRÁCIA NEGYVENÖTBEN

Napvilág Kiadó
Budapest, 2015

A kötet megjelenését a Politikatörténeti Alapítvány
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

POLITIKATÖRTÉNETI
PTA
ALAPÍTVÁNY

nka

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001181643

ISBN 978-963-338-389-6

© Standeisky Éva, 2015

Könyv- és címlapterv Molnár Icsu István

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.

www.napvilagkiado.eu

Első kiadás: 2015

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

X 242083

TARTALOM

MI NEGYVENÖT?

NYITÓ ÉRTELMEZÉSEK	10
Demokráciavíziók a háború alatt	13
Az ellentmondásos negyvenöt	15
Historiográfiai kitérő	18
Periodizációs különbségek	22
Látószögműködés	24
Új kutatási irányok és negyvenöt jellege	28

IDEA ÉS MEGVALÓSULÁS

DEMOKRÁCIAVÁGYAK	34
A kommunista politikusok prakticista demokráciafelfogása	34
Demokráciaelképzelések 1945 első felében	38
Politikusok, tudósok előadás-sorozata a demokráciáról	43
A demokrácia politikusi interpretációja	44
A tudósok demokráciaképe	51
A beteljesületlenségről	55

KÖZERKÖLCS, KÖZMAGATARTÁS .....

Közerkölc	58
Erkölcsei helyzetkép 1945-ben	59
Az erkölcsi romlás okairól	61
„Megmértelizedt lelkek”	61
A politika ártalmi	63
Kiutkeresési próbálkozások	72
Feledni vagy a sebeket elvakarni	72
Etikai utópiák	74
Felelősségvállalás	76
Borúlatók	77

Csábtánc és kiszorítódsdi. A második Új Szellemi Front	79
A megosztó Szekfű	79
Frontpártiak	84
Frontellenesek	90
A teadélután	94
Hangsúlyváltás	95
Politikai áldozatok	104
A szellemi magatartásformák és a hatalom érintkezései	110
A köz	113
A régi és az új hatása a közre	115
A közvetlen demokrácia	119
A „Dévaványai Köztársaság”	125
A sértettek emlékezete	129
A hallomásos emlékezet	131
Közlélek	132
A közlélek torzítása	133
Neveljünk demokratákat!	137
 SZÍNVONAL	142
A polgári <i>Világ</i>	142
A világ az <i>Alkotás</i> ban	147
Személyes kapcsolatok	149
Picasso, Kassák és az <i>Alkotás</i>	150
A folyóirat hazai fogadtatása	153

KÉT DEMOKRATA KÖZSZEREPLŐ

SZEKFŰ GYULA	158
Demokráciafelfogása az 1945-öt megelőző évtizedben	160
Láttelele az erkölcsről a háború alatt és 1945-ben	163
Demokráciaképe 1945-ben	164
Kor- és demokráciaképe 1946–1947-ben. A <i>Forradalom után</i>	171
A „ <i>Valahol utat veszítettünk</i> ” újraközlésének oka	173
A demokrácia	173
A forradalom	175
Mentalitás és erkölcs	179
A zsidóság ellen elkövetett bűnök	182
Szovjetunió-kép	186
Konklúziók	194

KOVÁCS IMRE	206
Demokráciaképe	207
Népképe	208
Politikaképe	209
Képe negyvenöttről	211
Kudarca	212

DEMOKRÁCIAKUDARC

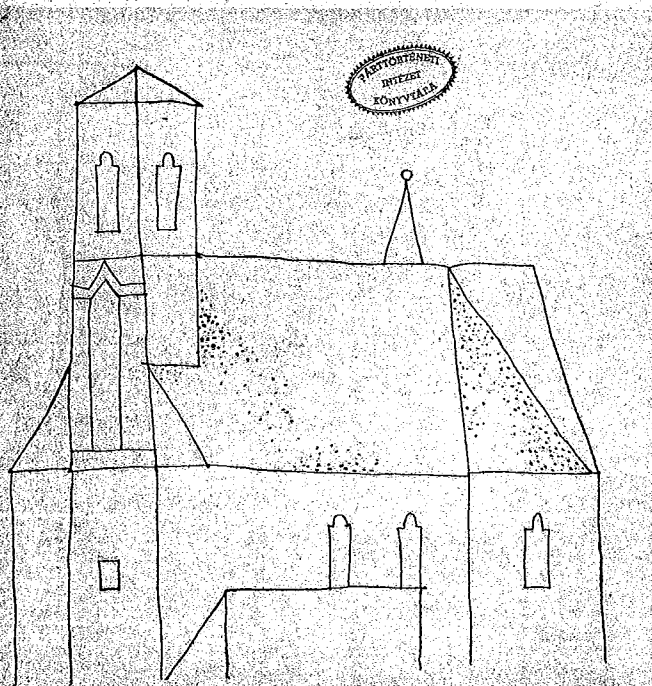
ZÁRÓ ÉRTELMEZÉSEK	216
A politika	219
Értelmiségi illúziók	222
Végkövetkeztetés	224

IRODALOM	228

NÉVMUTATÓ	241

6-34

alkotás

A MAGYAR MŰVESZETI TANÁCS FOLYOIRATA
FELELŐS SZERKESZTŐ: KASSÁK LAJOS
1948 JANUÁR-FEBRUÁR. II. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM

MI NEGYVENÖT?

NYITÓ ÉRTELMEZÉSEK

Mi nyolcvankilenc? Ötvenhat? Negyvenöt? És tizenharc? Ezek a leírt számok a XX. századi magyar történelem egyszerre traumatikus és euforikus időszakainak megnevezései. Az első az 1989-től számítható, egyre inkább lezártnak tűnő időszakot fedi, a második néhány hetes időtartamot takar, a harmadik egy-két évet fog össze. S az utolsó (amely a kronologikus rend szerint a legelső) néhány hónapot jelöl.

Valamennyi hosszabb-rövidebb ideig tartó történelmi periódus sajátos demokráciamodell. Esetlen, kezdetleges, reménykeltő – honi viszonyainkat tükröző demokráciaforma. A népuralom megvalósításának vissza-visszatérő kísérlete. Ugyanakkor az említett valamennyi nagy fordulat megtörte a folytonosságot. A korábban alávetettek a győztes pozíciójába emelte, a megdőlt rendszer kegyeltjeit pedig félreállította, nemritkán megalázta. Az emberek zömével azonban csak megesezt a változás: nem harcoltak érte, nem voltak felkészülve rá, így nekik

leginkább az alkalmazkodás maradt: az „éljük túl”, az éljük meg a legkevesebb fájdalommal és a lehető legelőnyösebben, ami bekövetkezett. Őrizzük meg a letűnt korokból, ami hasznunkra van, sajtoljuk ki az új időkből, ami hasznunkra lehet. Azok is hurcolták magukban – mentalitásukban, szokásaikban, erkölcsiségükben, gesztusaikban – a múltat, akik nyitottak voltak a jelenre. A biztonság

adó folytonosság vágya azonban hiú reménynek bizonyult a XX. században éppen úgy, mint az eddig eltelt XXI.-ben.

A demokrácia közösségi alkalmazkodás a megváltozott, megváltoztatott viszonyokhoz: folyamatos és időigényes egyeztetés és egyezkedés. Kompromisszumkeresés, kényszerű és folyamatos egyensúlyteremtési készlet. A lehetetlen, embertelen helyzet emberséges megoldási kísérlete.¹

A demokrácia megteremtésének (megteremtési kísérletének) kezdeti időszakában a *köz* a főszereplő. A *köz* a szokványos kerékvágásból kibillent élet megszer-

vezésében és irányításában önként vagy kényszerűen szerepet vállalók összessége. Minden említett korban politikai megfontolásból, közfelháborodásból tüntettek, utcára vonultak az emberek, elsősorban a fiatalok. A valamennyi időszakaszt jellemző hatalommegingás, hatalmi vákuum idején kisebb-nagyobb csoportos összejöveteleken, népgyűléseken az emberek közös célokat hirdettek, csoportosan döntöttek – többnyire közfelkiáltással vagy nyílt szavazással – az elvégzendő (többnyire) helyi feladatokról, és választották ki-meg maguk közül vezetőiket.

Valamennyi demokratikus periódusban hihetetlen méretűvé szélesedett a szabad nyilvánosság, s az információigény új közlési formákat teremtett. Ugyanakkor – a demokrácia természetének megfelelően – egymásnak feszültek a különféle politikai erők, s a spontán népképviselési formációkat egyre inkább felváltották a pártok. Megszerveződött az újonnan élre került emberekkel az államhatalom és a közigazgatás – tapasztalat és gyakorlat hiányában és a manipulálhatóság körülményei között felemás eredménnyel.

Minden említett korban változatlanul vagy módosult formában felbukkan, előjön a rokon korelő, azok árnya, lelke – kísértete, tündéralakja – is.

Negyvenöt nagy fordulat Magyarország társadalom- és mentalitástörténetében is. Időben kiterjed 1944 végétől (a Dunától keletre), a politikában 1946 elejéig, a szellemi életben pedig olykor egészen 1948-ig (lásd például Kassák Lajos folyóiratát, az 1947–1948-ban megjelent *Alkotást*, de utalhatnék két másik lapra, a „népiek” *Válaszára* és az „urbánusok” *Újholdjára* is). Köztes zóna a két világháború közötti autoriter politikai berendezkedésű államkapitalizmus, valamint a fordulat évei (1947–1949) és a rendszerváltás (1989–1990) közötti diktatórikus politikai berendezkedésű államszocializmus között (amelyet csak rövid időre szakított meg az 1956-os forradalom). Köze van persze az azt megelőző és követő rezsimekhez, így a nyilas érához, a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő kemény diktatúrához, az antiliberalis, nemzeti bódulatba esett

Horthy-korhoz és Kádár olykor kedélyes 2 Ennek okaira és jelentőségére itt nincs mód kitérni. gulyáskommunizmusához, ugyanakkor

különbözik is tőlük. Negyvenöt legközelebbi elődje, „szellemi rokona” az első világháború befejezését követő polgári demokratikus éra, legrokonabb utódja pedig ötvenhat forradalma és a nyolcvankilenc utáni időszak. Szellemisségét két eltérő világnézetű demokrata jelképezheti leginkább: a konzervatív keresztény Szekfű Gyula és a népi szocialista Bibó István. Az utóbbi korabeli – negyvenötös – szerepe és hatása eltörpül Szekfűé mellett, Bibó utóélete azonban jóval ismertebb Szekfűénél.² Ők ketten a demokraták természetes és kívánatos sokszínűségét is szimbolizálják.

A gondolkodásmódbeli változások leginkább a szellem embereinek tevéken-

3 „A háborúkkal járó mérhetetlen gyűlölet és pusztítás deperszonalizációhoz vezet, aminek következtében a »békeidők« Én-jc elvész. Az új, traumatikus körülményekhez való alkalmazkodás során új, »háborús« Én alakul ki. Bármilyen, ami a rekonstrukciós onnipotencia érzését létrehozza, lehetővé teszi, hogy a »háborús« Én egy új, »béke«-Ént alakítson ki. Ez állítja helyre az egészséges egyensúlyt, s ez a rekonstrukció pszichológiai jelentősége. Ez az egyensúly azonban szükségképpen különbözik a korábbi egyensúlyi állapottól. Semmiféle rekonstrukció nem tehet egy traumát meg nem történtté, jöllehet a fizikai újjáépítést kísérő rekonstruktív mindenhatósági érzés növeli az egyén és a társadalom önbizalmát. A közös trauma és a közös kollektív gyógyulás, azaz az újjáépítés új Én-eket hoz létre, amelyek szükségképpen különböznek azoknak az Én-jétől, akik sem a traumán, sem a gyógyulási folyamaton nem mentek keresztül.” (Székács, 1991. 190.)

4 A zsidótörvények kapcsán írja Márai 1948 körül: „Az átokfutó társadalom szemét valamilyen sárga köd borította el. Amikor néhány évvel később a kommunisták ugyanilyen igazságtalan, jogtalan igényekkel foglaltak el állást, szerepkört, tisztiséget: a jobboldali társadalom úgy érezte, a kommunisták jogfosztása igazolja az ő múltbeli bűneit. Ez a gonosz és tragikus tévedés talán a legmélyebb erkölcsi bukás, amelyben a magyar kispolgári és polgári társadalom ez évtized során elmerült.” (Márai, 2015. 55.)

5 Karsai–Somlyai (szerk.), 1970.

dokumentumok – írásos, képi és egyéb tárgyi emlékek – és a visszaemlékezések vihetnének a legközelebb, ha a rá következő hosszú évtizedek nem tették volna szinte lehetetlenné a feltárásukat és közkinccsé tételüket. Ma már helyrehozhatatlanul késő. Voltak persze az elmúlt évtizedekben kivételes pillanatok. Ezekhez sorolható többek között a publikálás után betiltott vállalkozás, a *Sorsforduló* című forráskiadvány.⁵ Vagy ilyen Kovács Judit szóbeli visszaemlékezések gyűjté-

ségéhez köthetők, ezért is fontos a neves értelmiségiek negyvenötös szerepének, szereplésének beható vizsgálata. A társadalom változása jóval nehezebben rekonstruálható-értelmezhető, mint az elité. 1945-ben a több százezer zsidó meggyilkolásának lelki, szellemi és gazdasági következményei, a harcok, a front, az ostrom, a vereség, a megszállás életvesztései, fájdalom és szegénye,³ a földjüket, vagyonukat, egzisztenciájukat elvesztő ezrek és az új, a korábbiaknál jobb lehetőséghez – például földhöz – jutó százazrek életminőségének megváltozása annyira hirtelen fordították fel az addigi egyén- és csoportközi viszonyokat, hogy hatásuk nem épülhetett be negyvenötben a mentalitásba, a viselkedésmódba, az erkölcsbe. Az emberek látszólag mintha ugyanazok maradtak volna, mint korábban. Az átéltek, akár – nemegyszer egymást kiszámíthatatlanul váltva – tragikus, akár örömteli események, lehetetlenné tették, hogy az emberek magukévá lényegítsék, feldolgozzák, megemésszék azt, ami velük, szűkebb és tágabb környezetükkel történt.⁴

A társadalmi változás átformálja az egyén életét: az emberi sorsok a lekerékítés, a torzító általánosítás veszélye nélkül nemigen gyúrhatók egybe. Negyvenöt megértéséhez a korabeli

sén alapuló, az életútinterjúkat korszintézissé formáló dokumentumregénye, a 2013-ban megjelent *Megtagadva*. S persze vannak szépirodalmi próbálkozások. Ilyen például a viharsarki Vésztrő közmagatartásának szatírába menekített, peszsimista ábrázolása Márton László regényében, *A mi kis köztársaságunkban*, s valamelyest derűlátó fikcionálása Gáli József *Daliás idők* című drámájában. Az első születésének korára – napjainkra – asszociáltat, s a második sem függetleníthető keletkezése idejétől, az 1980-as évek elejétől és alkotója világlátásától. (A haláltárborból visszatérő, negyvenötben lelkes, majd ötvenhatban kiábrándult kommunistává lett Gálit ötvenhatos cselekedetei miatt 1957-ben halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték.)

Negyvenöt megváltoztatta a társas kapcsolatokat, az egyesületi, társasági és pártviszonyokat – a közérintkezés formáit. Pontosabban egyes régieket meghagyott, másokat megszüntetett, miközben új formákat is teremtett. Az akkori népuralom legjellemzőbb, legérdekesebb alakváltozatai a hatalomnélküliség, az állam felbomlásának, szétesésének idején jöttek létre. Abban a kényszerű helyzetben, amikor a régi kormány és közigazgatás *már nem*, az új állami adminisztráció *még nem* működött, a mindennapi élet azonban kikövetelte az új közformák megjelenését, hiszen szervezetlenül, irányítatlanul nem tud létezni az ember. Az új, spontán kiválasztódott vezetők és vezetői testületek alkották a kisebb-nagyobb településeken a közttestületeket: bizottságokat, tanácsokat és egyebeket. Tárgyilagos vizsgálatukat lehetetlenné tették a rá következő évtizedek hatalmi viszonyai.

A népcselekedetet egyénekre lebontani lehetetlen feladatnak tűnik, az általános megközelítés pedig a semmitmondó, elfedő szürkesség világába vezet. (Csupán nagy alkotók képesek minden időre hitelesen visszaadni a hatalomnak kiszolgáltatott és a hatalmat pusztító létével befolyásolni képes népi egyidejű fenségességét és ocsmányságát. Például

Shakespeare a *Julius Caesar*-ban vagy 6 Összefoglalóban lásd: Juhász, 1983.

Muszorgszkij a *Borisz Godunov*-ban és a

Hovanscsin-ban.) A lehetetlen megkísértése azonban mindenki számára csábító. Ebben a könyvben a nép – a helyi közszereplők – negyvenötös magatartásának jelzésére a „Dévaványai Köztársaság” bemutatásával teszek kísérletet.

DEMOKRÁCIAVÍZIOK A HÁBORÚ ALATT

Egyetlen forradalom vagy/és demokratikus fordulat sincs szellemi előzmények nélkül. Negyvenöt sem csupán kezdet, hanem folytatás is. Az értelmiség 1945-ös legkiválóbbjai akkor már több mint fél évtizede vizionáltak valamiféle jövőképet.⁶ A társadalom demokratikus átalakításának gondolata a második világháború évei-

7 Mannheim Károly 1943-ban megjelent, *Korunk szellemi diagnózisa* című könyvéről Bibó István még ugyanabban az évben recenziót írt: Mannheim demokraciailképzelése nagy hatást tett rá. (Bibó, 1986. 246–270.) Két évvel később a német politikai hisztériáról írt műve „felülvizsgálatához” kérte Mannheim segítségét. (*Újhold Évkönyv*, 1991. 1. sz. 267–268. Lásd erről bővebben: Karácsony, 1993.)

8 Márai, 1942.

9 Szekfű Gyula cikksorozata „*Valahol utat vesztettünk*” címmel jelent meg, és a centralisták társadalomképét elevenítette fel: a demokratikus intézményeket és a szabad községeket tekintette az új társadalom legfőbb alkotóelemeinek. (Először újraközölve: Szekfű, 1947.) Németh László a két világháború közötti időszakban felnövő baloldali, paraszti, értelmiségi származású fiatalokban, az új reformnemzedékben reménykedett.

10 A Soli Deo Gloria református ifjúsági tábor szervezésében megrendezett tanácskozás anyaga már többször megjelent. (*Szárszó*, 1943; Sipos-Tóth, 1997.) Értelmezésével, zömmel a Kádár-kor második felében, már-már könyvtárnyi irodalom foglalkozik.

11 A hanyatló Kádár-korban már lehetőség adódott a radikális baloldali – lásd mindenekelőtt az ellenzéki és a „hivatalos” Bibó-recepciót és a rendszerváltozás után is folytatódó Ars Scribendi könyvsorozatot – és a szociáldemokrata nézetek – Mónus Illés, Kéthly Anna, Fejtő Ferenc, Faragó László és mások gondolatainak – felelevenítésére, a rendszerváltozás után a kör bővült a reformkonzervatívokkal, a keresztény gondolkodókkal és másokkal. Újra megjelent a *Magyar Szemle* a folyóiratelőd tevékenységét is értékelő tanulmányokkal.

és mások – jövőelképzelései kevésbé ismertek.¹¹

„A demokratikus pártok váltogazdálkodásának lehetősége – írta 1943 őszén az egyik szociáldemokrata publicista – a demokrácia lényege. Viszont: a nem demokratikus irányzatok az újraéledő politikai demokráciában – csak igen nagy

ben már benne volt a levegőben.⁷ A második világháború okain és Magyarországot érintő lehetséges következményein töprengő tudósok, írók és más alkotók hasonló következtetésre jutottak: csak a gazdasági szélsőségeket mérséklő és a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségeket megszüntető politikával lehet elejét venni a nyilas hatalomátvétellel letűnt rezsim regenerálódásának vagy egy újabb diktatúrának. A szellem emberei közül nem kevesen valamiféle demokratikus harmadik létezési módot kerestek a „liberálkapitalizmus” és a bolsevik típusú diktatúra között. Utólag megállapítható, hogy nem vették kellően figyelembe a két nagy európai régió közötti történelmi – gazdasági, társadalmi, politikai – különbségeket, és nem tisztázták kellően azt sem, mit jelent Magyarország számára a régiókközöttség. A háború végén a demokratikus hagyományok hiánya és megteremtésének szükségessége volt a legfontosabb problémájuk. Lehetséges megoldásként egyesek a nevelést javasolták – lásd mindenekelőtt Márai Sándor röpiratát⁸ –, mások a magyar múltból kerestek követendő mintákat – lásd mindenekelőtt Szekfű Gyula 1943-as cikksorozatát.⁹ A XX. század második felében a leggyakrabban idézett jövőtervezési akció a népi írói elképzeléseknek teret adó 1943-as szárszói tanácskozás volt.¹⁰ Az „urbánusok” – a reformkonzervatívok, polgári liberálisok, a szociáldemokraták

biztosítékok mellett szerepelhetnek. A játékszabályok és biztosítékok megteremtése a politikai demokrácia létproblémája [...] egyelőre nem is tudjuk még, mi lehetne e tekintetben a megnyugtató megoldás”.¹² Márai a demokratikus gondolkodású középosztály hiánya miatt volt a jövőt illetően szkeptikus. „[Magyarország balkanizálódását] csak öntudatos, művelt polgárság tudja megakadályozni, tehát egy emberfajta, mely nálunk teljesen hiányzik. Az elmúlt huszonöt év kontraszelekciója tudatosan szorította hátra a kísérleteket, melyek demokrata középosztályt akartak nevelni – mindenki gyanús volt, zsidóbérenc vagy titkos bolsevik, aki demokratikus nevelésről szólt. Most pontosan ez a réteg hiányzik.”¹³

A közös ellenség – a nácizmus, a magyar szélsőjobboldal – elleni harc, a felkészülés a háború utáni időkre közelítette egymáshoz a számos vonatkozásban eltérő nézeteket valló csoportok tagjait. A szélsőjobb erősödésével a népi-urbánus szembenállás is mérséklődni látszott. (Természetesen csak azokról a népiekről van szó, akik megmaradtak a baloldalon vagy annak közelében.¹⁴)

„[A] szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni. Meg kell őriznünk, mert úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak” – olvasható Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos *Együttes vallomásában*.¹⁵

AZ ELLENTMONDÁSOS NEGYVENÖT

Negyvenötben a közéletbe bekapcsolódó értelmiségiek között kevesen voltak a borúlátók, és sokan az optimisták. Illyés Gyula aggódott, szorongott. „Pipacs és pipacs a tavalyról itt maradt, megfeketült, összevisszadölt hatalmas kukoricatáblában is. Térdig érő vérben százezer akasztófa” – jegyezte fel 1945-nyarán.¹⁶ Hamvas Béla 1945 első hónapjait az ígéretes jövő nyitányának vélte: „...az ostrom után az egész emberiség számára itt Budapesten alkalom nyílt a kollektív mennybemenetelre – Isten országába való átlépésre.” Bár ez megváltozott, ismerete be 1946 elején, de nem véglegesen: „Az idő szövete még nem tömör, hanem

12 Faragó László 1943 szeptemberében. (Faragó, 1998. 195.)

13 Márai, 2004. 123.

14 A Magyar Történelmi Emlékbizottság élén 1941 decemberében Szekfű Gyula és Kovács Imre állott. (Juhász, 1983. 162.)

15 *Magyar Csillag*, 1943. május 15.

16 Illyés 1945. június 21-i naplóbejegyzése.

lyukacsos és szakadozott, és kitörési lehetőség állandóan kínálkozik.”¹⁷ (Ez már a demokráciaálmok foszladozásának ideje. Azoké az álmoké, amelyek akkor születtek, amikor fordulat állt be a második világháború menetében: Sztálingrád visszavétele után.) „Népi, szocialista és magyar országot akarunk” – jelenti ki Várkonyi Nándor, egy másik szabad elme 1945 késő tavaszán.¹⁸

17 Hamvas Béla 1946. január 31-i „személyes kommentárja”. Tábor Ádám: Találkozás a centrumban (*Exindex*, www.exindex.hu)

18 A *Sorsunk* 1945. május–júniusi számában. (Várkonyi, 1945. 226.)

19 Spiró György: Áfium. In Sándor (szerk.), 2011. 199.

20 A *Népszava*, a Szociáldemokrata Párt (SZDP), illetve a *Szabad Szó*, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) napilapja is részben ezt a kettős funkciót töltötte be. A „népfrontos” *Szabadság* és a *Szabad Nép* egyértelműen kommunista politikai érdekeket szolgált.

21 A nem szó szerinti szöveg Fejérdy Gergely „Auer Pál, az árnyékember” című írásából való. *Kommentár*, 2014. 3. 78.

22 – legát –: És hamarosan a sötétség. *Magyar Narancs*, 1988. október 15.

Demokráciavágyak című fejezete szól), a lapok közül mindenekelőtt a tizenkilenc éves szünet után 1945. május 14-én újraindult napilap, a *Világ* (a lapról a *Színvonal* című részben olvashatunk), amely az év őszéig egyszerre volt a Polgári Demokrata Párt (PDP) lapja és a szellemi elit szabad, pártoktól független fóruma.²⁰

A megtapasztalt 1945-ös év gyarapította a szabad, demokratikus Magyarország megvalósíthatóságában kételkedők számát. Auer Pál, 1946-tól párizsi követ, 1945. december 28-án azt írta francia diplomata ismerősének, hogy „Magyarországon a kommunisták próbálják kiterjeszteni végzetes hatalmukat”.²¹ Kilencvenhat éves anyám mesélte, hogy azért nem jött össze 1945 végén a Baranya megyei Szentlőrincen az újjazdáknak szervezett mezőgazdasági tanfolyam, ahol ő is tanított volna, mert az emberek azt mondták, földjeiket úgyis elveszi a kolhoz. „Apám azt mondta – olvasom egy 1998-ban keletkezett könyvkritikában –, ezek voltak a legvidámabb évek [a második világháborút közvetlenül követők], kávéházak, kupik, amerikai film, jazz, a sárkány még tanácstalan volt, az élet viszont próbált beindulni, úgy tűnt, sikerrel.”²² Ezek az egymástól messze álló történelmi tapasza-

Egy kortárs értékelő szerint „amikor 1945 után a feudalizmus végre valóban szétesett, *hamarosan* szocialistának nevezett államfeudalizmust hoztak a nyakunkra, amelyből 1990-ben nem történt meg a teljes testi és lelki kilábalás.”¹⁹ Engem az általam kiemelt szó, a *hamarosan* időtartama, mibenléte érdekel.

Az 1945-ös rendszerváltozás kezdetének képlekeny, reménykeltő hónapjaiban még többségben voltak az olyan fórumok – lapok, tanácskozások –, ahol a nyilvánosság szereplőit jobbára nem a párttaktikai szempontok, hanem a közös gondolkodás és az együttes cselekvés szándéka készítette megszólalásra. Ilyen fórum volt 1945-ben a budapesti tudományegyetemen rendezett demokráciaelőadássorozat (erről bővebben a könyv

latok jelzik, hogy nehéz negyvenöt sokféleségéről írni, róla egyértelmű véleményt mondani. Egyre többen vonják kétségbe negyvenöt – amely, mint fentebb már kifejtettem, az én értelmezésemben az 1944 vége és az 1946 eleje közötti időszak összefoglaló neve – demokratikus jellegét.²³ Negyvenötben kialakult Magyarországon a háborúban vesztes országot sújtó megszállás ellenére valamiféle jogállamiság, s ha ellentmondásosan is, de működött az egymás ellenőrizhetőségére épülő demokrácia. A korabeli kommunista jelentés paradox módon megerősíti ezt: „Általános tapasztalatom volt, hogy nagyon sok esetben féltek az elvtársak a törvény ránk nézve kedvező megkerülésétől, sokszor magyarázásától, inkább csak arra vigyáztak, hogy ne hogy megüssék a bokájukat, és nem arra, hogy miként lehet a választójogi törvény kedvező magyarázásával nekünk előnyöket biztosítani. Sok helyütt észleltem összeíró biztosainknál azt a félelmet, hogy a megjegyzés rovatba történt bevezetéseiket nekik kell

majd bebizonyítani, és ezért ők bűnvádi úton felelősségre lesznek vonhatók.”²⁴

Negyvenötben a kirekesztő, pöffeszkedő nacionalizmus – leszámítva a „svábkérdés” megoldásának és kommentálásának módját – a háborúvesztés és a megszállás körülményei miatt eleve nem juthatott nyilvános fórumokhoz. Negyvenöt „szerencséje” az is, hogy addigra a vagyoni szélsőségek okozta politikaitársadalmi feszültséget „megoldotta” a második világháborút követő átalakulás. Végbement a nagy tökevagyonok lépcsőzetes állami kisajátítása. (A törvényileg zsidónak minősítettek már 1945 előtt megfosztották tulajdonuktól.) Kicszerélődött szinte a teljes uralmi elit, átalakultak a földbirtokviszonyok. A viszonylagos, kényszer szülte egyenlőség, egyensúlyállapot körülményei között könnyebb volt demokráciáról álmodozni, ugyanakkor a politikai akarnokok jó érzékkel építhettek az illúziókra.

Ebben a könyvben a demokráciailúziókról esik a legtöbb szó. Negyvenötben a demokrácia megszállottjai a többféleképpen értelmezhető, „ideális” demokráciáról beszéltek a legtöbbet. Arról a *megvalósítandó* demokráciáról, aminek nemigen voltak hazai előzményei. A sok kérdőjeles feladat szorongásos bizonytalanságérzetet váltott ki a konzervatív demokrata tudós grófból és a radikális népi íróból egyaránt: „Mi a magyar demokrácia, amelyet itt életbe léptetni kívánunk? Nem szégyellem azt mondani, hogy magam sem tudom! Nem tudjuk azért, mert nem

23 „Ám azt a kérdést, hogy az 1945 utáni évek miért nem »demokratikusak«, már 1999-ben külön tanulmányban kifejtettem, és teljesen feleslegesnek tartottam, hogy itt megismételjem, annál is inkább, mert a mainstream szakirodalom ebben a kérdésben az én álláspontomon áll.” S a jegyzet hozzá: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, 1999; Ungváry Krisztián: Válasz Ignác Károlynak. *Múltunk*, 2014. 2. 277.

24 Wencz Balázs: *A Magyar Kommunista Párt politikája Komárom-Esztergom vármegyében 1945–1948 között*. PhD-dolgozat, kézirat. 2014, Eger, Eszterházy Károly Főiskola. 159.

egységes a felfogás erre nézve. Számtalan ember különböző világnézetből kiindulva mást-mást ért alatta. Az egyik tisztában van a szó eredetével, a másik még azzal sincs.” (Teleki Géza, 1945) „Az, ami itt Magyarországon demokratikus politika címen folyik – kísérlet. Még a kommunisták sem látják pontosan, mi lesz ebből a kísérletből.” (Darvas József, 1945) A szellem embereit a kíváncsi demokrácián túl a látható hatalom erényei és ártalmi foglalkoztatták a leginkább, nem pedig a „negyedik rend” forradalomvágyai, ügyetlen népiuralmi próbálkozásai. (Szekfű Gyula, Bibó István e téren is kivételek.) A hónapok és a lehetőségek múlásával azonban egyre kevésbé nyílt módjuk rendszerbírálatra. És el is ment tőle a kedvük...

Könyvem célját Moór Gyula szavait kölcsönvéve határozhatom meg legpontosabban: „azokról az ellentmondásokról, belső diszharmoniakról és gyakorlati nehézségekről [kívántam szólni], amelyek a demokrácia megvalósulásának útjában állanak [...] Ezt nem azért tettem, hogy a demokrácia megvalósíthatatlanságának csüggesztő gondolatára jussak, hanem azért, hogy annak a feladatnak a nagysága és szépsége, amely az új magyar demokrácia felépítői előtt áll, kitűnjék.”²⁵

HISTORIOGRÁFIAI KITÉRŐ

„[A]z 1945 utáni időszak megírását valóban előlről kell kezdenünk. [...] nincsenek műhelyek, iskolák, nincsenek viták, nincsen közös nyelv, nincsenek közös fogalmak” – fogalmazta meg szigorú ítéletét Varga László az ezredfordulón tartott konferencián.²⁶

Gyáni Gábor tíz évvel később rezignáltan állapította meg: „...a második világháború, a zsidó genocídium, a háborús vereség (a vele járó iszonyú emberáldozat),

s nem utolsósorban az ország addigi politikai és morális rendjének (és rendszerének) a teljes felbomlásával elkezdett válság és annak tudata szolgálhat(na) a későbbi diskurzus referenciájául. Erre azonban nem vagy részlegesen és egyáltalán nem kielégítő módon került sor akkor és a későbbiekben.”²⁷ „Az elmúlt 50-100 év az, ami a jelenkortörténet szempontjából fontos – mondta ugyan-

ő –, mert ez hasonlít leginkább a mai viszonyainkra: nem csupán azért, mert sokak számára saját életük időszaka, hanem azért is, mert ennek a korszaknak az

elképzelései, tradíciói, világnézetei, kötődései még ma is hatnak. [...] végül is nem szabadna ódzkodnunk attól, hogy meghúzzunk egy formális időhatárt a múlt, vagyis a történelem, és a félmúlt, vagyis a jelenkortörténet között.”²⁸

Jelenkortörténetünk három emberöltőnyi időszakának egyik meghatározó periódusa a második világháború befejezését követő néhány év, amely egy-két évtized elmúltával immár véglegesen kikerül a kommunikatív emlékezet csalóka bűvköréből, s csak a történetírói értelmezések maradnak. Most a félmúlt és a múlt határzónájában vagyunk, s érzékeljük e kettős tér egyszerre értelmezést bénító és serkentő hatását.

A naptári, a mérhető, a kronologikus idő (az egynemű folyam) furcsa, sajátos viszonyban van a „megformált idők rostkötegeivel”, amelyeknek saját idejük van. Törések, ugrások vannak, s egyes idők a semmiből bukkannak elő. A történelmi folyamatok időnként megtörnek. Az okok irracionálisaknak tűnnek – írja Siegfried Kracauer.²⁹ Megállapítását Magyarország második világháború utáni néhány évére is találónak érzem.

Kevés olyan korszaka van a XX. századi magyar történelemnek, amelynek tudományos megítélése a rendszerváltozás után annyira bizonytalan lenne, mint a második világháború befejezését követő pár évé, amikor a gazdasági, politikai és társadalmi rendszer lényegi változásokon ment keresztül, miközben a régi és az új formák, mentális megnyilvánulások egymás mellett léteztek. Ezek az évek sokszínűségükkel, ellentmondásosságukkal szinte felkínálják magukat az eltérő nézetű és tapasztalatú értelmezőknek, s itt nem csupán az ideológusokra, politikusokra, az irodalomban és a közéletben megnyilvánulóakra gondolok, hanem a társadalomtudományok művelőire is. Igaz, a különbség is számottevő: a pártállami keretek erősen leszűkítették az interpretációs lehetőségeket, ellentétben az 1989 utáni idősakkal, amikor elvileg megteremtődtek a szabad és szakmailag alátámasztható véleményalkotás feltételei.

A XX. századi magyar történelem 28 Konok, 2010. 171.

szokványos szakaszolása: a dualizmus vég- 29 Kracauer, 2009. 229.

szakasza (benne az első világháborúval); a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszaka; a Horthy-kor; a Rákosi-kor; az 1956-os forradalom; a Kádár-éra, s végül az 1989–1990-es rendszerváltás és az azt követő átalakulás. A második világháború utáni néhány év elkülönített történelmi szakaszként egyre gyakrabban hiányzik ebből a feloszlásból. Ez a viszonylag rövid, de más koroktól markánsan elkülönülő periódus az utóbbi bő egy évtizedben egyre inkább egy nagyobb történelmi egység, az államszocialista korszak kezdőszakaszává vált, válik.

„Két alapvető álláspontot különböztethetünk meg – írja Bódy Zsombor. – A fegyverszünetet aláíró ideiglenes kormány korszaka [...] 1945 őszén egy szabad

25 A demokrácia örvényei. In *Demokrácia*, 1945. 108.

26 Varga, 2002. 327., 328. Hasonlóan vélekedett 2010-ben György Péter is: „[...] 1989 óta nem sikerült kidolgozni egy, a modern magyar társadalom történetét átfogó, valóban konszenzust jelentő nagy elbeszélést, a demokratikus Magyarország geneológiáját [...]”. György, 2010. 34.

27 Gyáni, 2011. 39.

és plurális választással végződött, és ez lehetővé teszi, hogy ezekben az években demokratikus újrakezdést lássanak, amelyet később a kommunista hatalomátvétel szakított meg. Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy ezek az évek csupán a kommunista diktatúra bevezető fázisát képezték [...].³⁰

A második világháború befejezését követő néhány év már az 1990-et megelőző évtizedekben kedvelt kutatási területe lett azoknak a történészeknek, akik lazítani kívántak a Kádár-kori politikai-ideológiai béklyókon. Ekkor honosodott meg ezekre az évekre a „koalíciós időszak” kifejezés. A „koalíciós időszak” politikatörténeti terminus, hasonlóan az utóbbi években egyre gyakrabban előforduló a „szovjetizálás kezdeti szakasza” meghatározáshoz. A koalíciós kormányzati forma valóban rányomta bélyegét a második világháborút követő néhány évre, ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy Magyarország ekkor került a Szovjetunió érdekszférájába, bár 1948–1949-ig nem beszélhetünk a szovjetunióbeli szisztéma ránk kényszerítéséről.

Nem vállalkozom arra, hogy számba vegyem és értékeljem a rendszerváltás után született valamennyi olyan történeti munkát, amely a háború utáni évekkel foglalkozik. A legjellemzőbbnek vélt irányok, tendenciák vázolására vállalkozom csupán. Az elmúlt húsz év terméséből válogatva a hangsúlyt az utóbbi években napvilágot látott történeti feldolgozásokra teszem. A különbségekre fókuszáló csoportosításom nem értékítéletet jelent: az eltérő értelmezésekre szeretném felhívni a figyelmet.

A rendszerváltás után erősödni látszó történészi közmegegyezés szerint az 1945-tel kezdődő, végpontját illetően bizonytalan periódus a második világhábo-

rút követő szovjetizálási folyamat első szakasza. Magyarország 1945 és 1989 között a „szovjet táborban” volt, állítja Romsics Ignác: „Az első szakasz 1949-ig tartott.

Közvetlenül a háború után – a szovjet csapatok jelenléte és a Magyar Kommunista Párt privilegizált helyzete ellenére – még magántulajdonon és piaci automatizmusokon alapuló gazdaság működött az országban, s a politikai és kulturális életben alig korlátozott pluralizmus érvényesült. 1945 végén általános és titkos választójogon alapuló, szabad választásokat tartottak az országban. Ez a rövid időszak azért akkor sokak szemében a két világháború közötti konzervatív-autoriter parlamentarizmus felváltásának tűnt egy demokratikus politikai rendszerrel. Utólag azonban világosan látszik, hogy a Szovjetunió és a magyar kommunisták célja kezdettől az ország szovjetizálása volt. Politikai síkon ez a folyamat 1947–1948-ban, a többpártrendszer likvidálásával gyorsult fel, és 1949-ben, a szovjet mintájú új alkotmány elfogadásával zárult le.”³¹ A fenti idézet negyvenöt ellentmondásos jellegére utal: a második világháború utáni egy-két évben a „szovjet táborban” is lehetett valamiféle nehezen definiálható, tünékeny demokrácia, ugyanakkor a kor

mintha csak a kommunista párt, csak a Szovjetunió felől lenne értékelhető. Néhány évvel később Romsics így ír: „Az 1945 és 1947 közötti periódust tehát az 1918–1919-es első forradalommal együtt a magyar demokratikus hagyomány részének kell tekintenünk. 1918–1919 és 1945–1947 örökségét vállalva a mai magyar demokrácia ezért indokoltan nevezi magát a Harmadik Magyar Köztársaságnak.”³²

Mi billenti el egy periódus értékelésekor a mérleg nyelvét erre vagy arra? A saját kor, a mindenkori jelen. Demokráciában a tudományos eredmények egyéni teljesítmények és szakmai viták nyomán születnek és változnak. A második világháború utáni évek értékelése mögött azonban az 1989–1990-es demokratikus fordulat után is felsejlik a politika: a kommunistaellenesség, illetve a (burrkolt) kommunistapártiság. Mintha a hajdani „párttörténészek” állnának szemben a rendszerváltás utáni „korszerű” történelemszemlélet híveivel.³³

A történelem – a jelen: csak azt látjuk a múltból, amire szükségünk van. Ahányan vagyunk, annyiféle a történelmünk.³⁴ A mindenkori hatalomnak égetően szüksége van a maga képére formált múltra. Ha a rendszer demokratikus, bizonyos határokig érvényesül a sokszínűség (a tankönyvekben például az óhatatlan tömörítési, leegyszerűsítési kényszer miatt alig), a nem demokratikus rezsimekben azonban jaj a múltnak.

A fentebbi első Romsics-idézetben meghökkent a szerző feltételezett véleménye a kortársi vakságról. Egy törté-

32 Romsics, 2008. 286.

33 Erre Ungváry Krisztián tanulmányának hivatkozásai és az azok alapján is kialakított szerzői korértékelés talán a legszembetűnőbb példa. (Ungváry, 2002. 279–308.) S a példa ragadós. Az 1945 utáni néhány évvel mélyebben nem foglalkozó kutatók a korszerűnek gondolt korértékeléshez idomulnak. Scheibner Tamás például, aki érdekes és szakszerű könyvében a magyar irodalomtudomány szovjetizálásának kezdetét az 1945-ös évhez kapcsolja (talán azért, mert a történeteket csak a kommunisták szemszögéből vizsgálja), elfogadja Gyarmati György nyomán azt a tételt, mely szerint a szovjetizálás folyamatán belül rendszerváltozások mentek végbe, ami – véleményem szerint – ellentmondásos megállapítás. (Scheibner, 2014.) Az „utókor bölcsessége” hamis, ha az értékelő nem tudja mélyen beleélni magát vizsgált korába, s ezáltal óhatatlanul kiszolgáltatja magát a rá következő idők és saját kora történészi (s óhatatlanul politikai-ideológiai) gondolkodásmódjának. A kortársi és a későbbi értékelések egy szinten kezelése veszélyes. A mai mainstream történészekkel összevetve szánalmasnak tűnhet a kort megélt értékelése. (Scheibner például Bibót „sajnálja le”, aki a koalíciós időszakot az „átmeneti szabadság politikai szempontból valamelyest nyílt kifutású periódusának” tartotta. Scheibner, 2014. 15.)

34 Lásd ennek kapcsán E. Runia érdekes írását (*Korall*, 2015. 59. szám). Ebben olvashatjuk Freud nyomán: „...az, ami a múlthoz vezető fő csapásnak tűnik, csupán olyan helyekre vezet, amelyek a kiindulóponttól látótávolságon belül vannak, míg a jelen feltárása révén olyan mélységekig juthatunk, amelyek létezéséről sejtelmünk sem volt. És ugyanígy, az innovatív történeti gondolkodás sem a történelemre való összpontosítással kezdődik, hanem azzal végződik. Nem merül bele rögvést a történelembe, hanem első lépésként azt próbálja kideríteni, hogy a jelen milyen tekintetekben nem érthető másképp, csak a történelem által. Az a könnyedén elérhető múlt, amely a lábait széttárva

30 Bódy, 2008. 116.

31 Romsics, 2004. 187–188.

paráználkodásra szólít, amely egyfajta »shareware«-ként közkézen forog, az a múlt, nos, talán nem teljesen *halott*, de semmiképp sem több, mint annak a tükörképe, amit már amúgy is tudunk. A saját mitológiánkban jelen nem lévő múlt azonban az a múlt, amelyet elhallgatunk, amely inkább egy tudattalan *Aktuelle Macht*, semmint egy közkézen forgó »shareware«, az a múlt az, amely feltárára vár.” (141.)

35 Hernádi György: Kassák Lajos versei. *Szocializmus*, 1946. 5–6. szám.

36 Ständeisky–Kozák–Pataki–Rainer M. (szerk.), 1998.

37 Rainer M., 1998. 2000-ben, amikor utoljára volt szakmai vita e történelmi periódus értékeléséről, hasonlóan vélekedett. (Rainer M., 2002.)

mit gondoltak róla, hogy mit tettek; ha igazán nem is fontos, hogy az állampolgárok hogyan szavaztak életük első szabad, általános és titkos választásán – értelmetlen történetírással foglalkozni.

Periodizációs különbségek

A történettudományban konszenzus látszik körvonalazódni abban a tekintetben, hogy az 1944 végétől 1949 tavaszáig tartó időszak két alperiódusra osztható, bár a választóvonal a kettő között bizonytalan. Politikatörténeti megközelítésből a háttér 1946 közepére-végére tehető, miközben számos érv szól amellett, hogy gazdaságtörténeti szempontból korábbi időhatár indokolt. Ugyanakkor a szellemi és a művészeti életben lejátszódó folyamatokat vizsgálva már a korszak kettéosztása is megkérdőjelezhető, s a végpont egészen 1949–1950-ig kitolható. A „fordulat évei” kifejezés a koalíciós éra második szakaszára az ezredforduló után terjedt el a történetírásban.³⁶

Rainer M. János véleménye szerint a „népi demokrácia” – ezen ő az 1944–1945-ös változásokat érti – politikai struktúrája megfelelt a háborúban győztesek kettős követelményrendszerének: a szovjetek befolyása alatt álló kommunista párt birtokolta a legfontosabb kormányzati, végrehajtói pozíciókat, ugyanakkor az „álkoalícióban” minden demokratikus politikai erő részt vett. Az 1945. évi szabad parlamenti választások nyomán a „népi demokrácia” a „demokrácia” irányába mozdult (lásd mindenekelőtt a köztársaság kikiáltásáról, a köztársasági elnökről, az emberi és politikai jogokról szóló törvényeket), de „szívósan és lassan” ismét „népi demokráciává” vált 1946 végére.³⁷ Megközelítésében új, hogy az 1945. no-

nelmi periódus valóban csak a későbbi történések fényében értékelhető? Ennyire csalóka, bizonytalan a kortársak jelenérzékelése? (Ezt cáfolni látszik a szociáldemokrata Hernádi György, aki 1946 tavaszán időtállóan állapította meg saját koráról: „nálunk a szörnyű pusztulás romjain a szervezetlenül széthullott polgári osztály be nem fejezett forradalmának továbbfejlesztésével küszködő demokrácia igyekszik az országot újjáépíteni és újra az emberi közösségek méltó tagjává tenni”.³⁵) Ha nem számít, hogy az emberek hogyan éltek át egy változással sűrűn szabdalts időszakot, hogy

vemberi parlamenti választásokig terjedő időszakot olyan külön egységként kezeljük, amely 1946 végétől mintegy folytatódott.

Palasik Mária angolul megjelent politikatörténeti szintézisében az 1944 és 1947 közötti időszakot tekinti külön vizsgálandó történelmi periódusnak.³⁸

Gyarmati György *Rákosi-korszak, 1945–1956* című monográfiájában az 1945 és 1947 közötti időszakot elválasztja a rá következő – 1948-tól 1952-ig tartó – periódustól, és az előbbiben két egymás ellen ható tendenciát különböztet meg. Ezeket, vagyis az egyidejű demokratizálást és presztalinizálást a rendszerparadigmák közötti antagonizmusként értékeli. A könyv azonban már címével is azt sugallja, hogy szerzője a háború befejezését köve-

tő éveket lényegében nem tartja külön történelmi entitásnak, hanem csupán a Rákosi-kor némi egyedi sajátossággal rendelkező bevezető szakaszának tekinteti.³⁹ Eleve a demokrácia csorbulására utal, ha egy történelmi periódust meghatározónak vélt szereplője fémjelez. Magyarországon – ahogy erre Romsics Ignác Gyarmati György könyvének bemutatóján felhívta a figyelmet – csupán két korszakot nem neveztek el személyről: a dualizmus korát és az 1989 utáni, immár több mint két évtizede tartó időszakot. (S a második világháború utáni néhány évet sem, természetesen én hozzá.) Gyarmati azzal, hogy ezt a periódust egy személyről elnevezett időszakhoz, a Rákosi-korhoz csatolja, végső soron megfosztja ezt az időszakaszt demokratikus jellegétől, s ezen csak némileg enyhít azzal, hogy a *demokratizálás* és a *presztalinizálás* egyidejűségét konstatálja: az általa választott struktúrában a hangsúly óhatatlanul a bizonytalan tartalmú presztalinizálásra kerül. Pedig az úgynevezett koalíciós korszak jellemzésénél éles szemmel emeli ki az 1945-ös parlamenti választások jelentőségét, amelyet – mint láttuk – Rainer M. János is határkönek tekint.⁴⁰

38 Kronologikus rendet követő fejezetcímei értékelő jellegűek: Az átmeneti kor; A háborútól a békéig; Konszolidáció és konfrontáció – az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásoktól az 1946 végéig (a Donáth György és társai-perig) terjedő periódus; Hatalomátvitel a koalícióban; Végjáték Magyarországon. (Palasik, 2011) Palasik könyvében a korábbi feldolgozásoknál nagyobb teret szentel például az anomáliák belső kommunista és kigazda értékelésének, a parasztság megteremtésén fáradozó Parasztszövetségnek. Korábbi munkái is már ebbe az irányba mutattak: Palasik, 2000; Palasik, 2010.

39 Álláspontját azzal indokolja, hogy a szovjetunióbeli emigrációból 1945. január végén visszatért Rákosi Mátyás „a magyar politikai élet megkerülhetetlen, központi figurája” lett, s „az általa irányított Magyar Kommunista Párt is társadalmi támogatottságát messze meghaladó befolyásra tett szert a Moszkvából irányítottan életre hívott kormánykoalícióban”. (Gyarmati, 2011. 459.)

40 Gyarmati György könyvének két recenzense egyetért a belső periodizációs határokkal és a periódusok minősítésével, ugyanakkor ők is kitérnek arra, hogy az 1945–1946-os időszak számos vonatkozásban gyökeresen eltért az utána következőktől. (Hahner, 2012; Szále, 2012) „A szerző nem próbálta lerövidíteni az úgynevezett Rákosi-kort azzal, hogy az 1945–1948-as időszakot különböző megszépítő nevekkkel illetve (polgári demokrácia, koalíciós kor-

mányzás stb.) leválasztja róla. Inkább meggyőződen bebizonyította, hogy az egész tizenkét évre Sztálin »legjobb magyar tanítványa«, Rákosi személyisége nyomta rá bélyegét, aki 1945-ben érkezett, és 1956-ben hagyta el hazánkat” – írja Hahner. Szále szerint „Gyarmati leírásában [a Rákosi-rendszer] nem önálló rendszer volt, hanem a szovjet minta szolgáiban másolt, provinciális változata”, ugyanakkor megjegyzi: „[1947-ben a] kommunisták meghússzorozták ugyan az 1945-ös eredményüket, de ezzel is csak a szavazatok harmadát sikerült megszerezniük.”

41 Litván, 2002. 320. A vitában felszólaló Szakács Sándor többek között az 1945–1948 közötti szovjet befolyás lekicsinylése miatt bírálta Rainer M. János idézett előadását, valamint Ständeisky Évának szintén a konferencián elhangzott, *Kultúra – politika – értelmiség* című előadását. (Ständeisky, 2002. 261–270.; Szakács, 2002)

42 Rainer M.–Ständeisky (szerk.), 2005.

43 Politikatörténeti megközelítésből például az 1944 vége és 1945 novembere, az 1945 késő ősze és 1946 nyara közötti, valamint az 1946 közepe és 1950 közepe közötti időszak tekinthető viszonylag homogén egységnek – lásd az 1947 és 1949 közötti fordulat éveit –, a kultúrában pedig három, viszonylag egymástól elkülöníthető szakasz különböztethető meg: 1944–1946; 1946–1948; 1949–1950.

között, ami evidencia azok számára, akik ezeknek az éveknek a kutatására adták a fejüket.⁴³

Látószögműködés

A második világháborút közvetlenül követő évek meglehetősen ritkán ágyazódnak szélesebb nemzetközi összefüggésbe. Ritka az is, hogy valaki a korabeli közszereplők akkori helyzetmegítéléséből von le következtetéseket. Az 1945 világtörténelmi helyét vizsgáló tanulmánykötetben Feitl István Márai *Szabadulás* és Ilyés *Ebéd a kastélyban* című művére hivatkozva – mindkettő 1945-ben született – megállapítja: Magyarországon „[p]ontosan azok a folyamatok indultak útjukra,

Litván György a 2000-ben tartott jelenkortörténeti konferencián elhangzott felszólalásában az 1947 előtti időszakot két szakaszra – az 1945-ös választások előtti és utáni periódusra – osztotta. A koalíció első két évéről így vélekedett: „Ennek a rendszernek igenis volt történelmi, politikai, szellemi bázisa és hitele”, annak ellenére, hogy „[b]énultság, letörtség [volt tapasztalható] az egyik oldalon, euforikus aktivitás a másikon, bizalmatlansággal vegyes várakozás középen, az alkalmazkodáshoz szokott tömegekben”.⁴¹

1945 hatvanadik évfordulója apropóján az 1956-os Intézet adta ki a *Demokrácia reménye* című tanulmány- és dokumentumkötetet, amely alapvetően a fentebbi a szemléletet tükrözi.⁴²

A háború utáni évek periodizációjára tétova ötletem a következő: a gazdaságban, a politikában, a társadalomban és a kultúrában végbemenő változásokat egyaránt figyelembe véve az 1945 és az 1950 közötti időszak az önálló történelmi periódus. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy igen jelentős fáziseltolódások vannak a felsorolt szférák

amelyek Nyugat-Európában ugyancsak nem ellentmondásmentesen, de lezajlottak, s amelyekre az 1945 utáni béke lehetőséget adott.”⁴⁴

Magyarország negyvenötös helyzetét a világban, mozgásterét és lehetőségeit három jelentős, új monográfia is tárgyalja, igaz, csak résztemaként. A Szovjetunió sajátosságait leíró és értelmező Kalmár Melinda látóterében Magyarország a birodalmi galaxis része. Megállapítja, hogy Magyarországon is 1947-ig „némi rugalmassággal terjedtek a szovjetrendszer zárt, centralizáló elemei”, a Marshall-terv elutasítása azonban a „korlátozott képviselői demokrácia” végét jelentette.⁴⁵ Stefano Bottoni Kelet-Európa második világháború utáni történetéről szóló könyvének *Szovjet pályán (1944–1948)* című fejezetében Magyarországot a „megfojtott demokráciák” közé sorolja (másik példája: Csehszlovákia).⁴⁶

Borhi László könyvének *Szovjet hatalomátvétel – nyugati tehetetlenség, 1945–1948* címet viselő második részében arra a következtetésre jut, hogy a győztesek közötti viszony elmérgesedéséig volt lehetőség Magyarország demokratizálódására annak ellenére, hogy a szövetségesek mást és mást értettek demokrácián.⁴⁷

Lényegében tehát mindhárman demokráciának minősítik Magyarországon a második világháború utáni években létezett politikai és társadalmi formát, olyan rendszernek, ami gyökeresen eltért a Szovjetunió negyvenötben már évtizedek óta létező diktatúrájának állami és társadalmi berendezkedésétől. Ha ezt a demokráciát odacsapjuk a szovjet típusú diktatúrához, s nem vizsgáljuk önálló, saját jegyekkel bíró korszakként, történelemhamisítást követünk el.

Az utóbbi két évtized történészei hajlamosak egy meghatározott látószögből, egy bizonyos problémakörre vagy társadalmi csoportra fókuszálva minősíteni a második világháború utáni, viszonylag rövid időszakot. Ennek talán legkirívóbb, negatív példája a Zinner Tibor–Szakács

Sándor szerzőpáros könyve, *A háború megváltozott természete*, amelyben a szerzők a kommunista párt és erőszak-szervei hatalmi manipulációinak szövegéből rajzolnak az egész korszakról elrettentő képet.⁴⁸ Van a történetírásnak

44 Feitl, 2005. 341.

45 Kalmár, 2014. 43., 52.

46 Bottoni, 2015. 60–67.

47 Borhi, 2015. 85.

48 Zinner–Szakács, 1997.

ugyanakkor egy olyan ága, amelynek létjogosultságát nehezen lehetne elvitatni, s amelyet jóvátételi vagy sérelemfeltárási történetírásnak lehetne nevezni. Magyarország történelmében bőven akadnak traumatikus periódusok, a második világháború és az azt követő évek története is bővelkedik traumákban. A holokauszt, a megszállók atrocitásai, a hadifogolysors, a svábok kitelepítése sorolható első sorban ide. E témák mélyreható kutatására a rendszerváltozás után nyílt lehetőség. Még mindig keveset tudunk a háború befejezésével együtt járó káoszról. Ezzel is összefüggésben a nőket ért erőszakos cselekedetek feltárása iránt mutatkozik

érdeklődés (Pető Andrea és mások munkái). Úgy tűnik, továbbra is megkülönböztetett figyelemre számíthat a kommunista irányítású politikai rendőrség, és azok a hatalmi visszaélések, amelyeket helyi baloldali szélsőségesek követtek el. Ez utóbbiak kutatása és értelmezése különösen nehéz. A rendszerváltás előtt a hatalomnak nem volt érdeke a kommunisták ellenőrzése alól kicsúszók tetteinek történeti feltárása, a kommunista párt presztízsét rontó eseteket inkább elhallgatták, vagy lényegüket meghamisítva politikai-hatalmi célra használták fel. A források töredékesek és megbízhatatlanok.

Az ország középső és keleti felében a társadalmi feszültségek mögött kimutatható a korábbi időszak jobboldali, szélsőjobboldali antiszemita, antikommunista és antikapitalista demagógiájának továbbélése is. 1944 végén, 1945 elején a növekvő szociális és politikai feszültségek kitörési lehetőséghez jutottak. A front átvonulásakor és azt követően hatalmi vákuum keletkezett. Talán visszahatásként is a korábbi jobboldaliságra, szélsőjobboldaliságra, szélsőbalos jóvátételi készlettel jelentek meg. Sok helyi lakos tartott attól, hogy a hatósági támogatással kifosztottak és elhurcoltak, a széthordott zsidóvagyonok tulajdonosai visszatérnek. A nem túl gyakori atrocitások elszenvedői – s itt nem a megszállók erőszakos cselekedeteire gondolok, hanem a honfitársak egymás elleni erőszakos megnyilvánulásaira – nem reménykedhettek a szétesett helyébe lépő új állami erőszak- és igazságszolgáltatási szervek védelmében, mivel ezek ekkor még nem léteztek. Minden azon múlt, hogy az adott településen élők hogyan reagálnak a kialakult rendkívüli helyzetre.

A népi önbíráskodás eseteinek, a helyi igazságtételi készletek manifesztációinak feltárása már-már a divattémák közé tartozik. A megszületett művekről nem állíthatjuk, hogy problémamentesek lennének. Az 1945 eleji gyömrői gyilkosságokra, a „Dévaványai Köztársaságra”, vagyis a radikálisan szociális és szocialista elkötelezettségű helyi hatalmi megnyilvánulások ábrázolására, valamint az 1946-

os kunmadarasi, antiszemitizmussal is összefonódó atrocitások történeti feldolgozásaira gondolok. Itt röviden csak

Gyömrőre térek ki. „Gyömrő” – hasonlóan Dévaványához – alapvetően a háború végi káoszról, a „régiről” és az „új” összeütközéséről szól: a helyi egyéni és csoportos kezdeményezésekről, amelyeket nem korlátozott legitim visszatartó erő: állam, helyhatóság, legális erőszakszerv. Az 1945-ös gyömrői gyilkosságokról szóló könyv olvasásakor⁴⁹ nem tudtam nem gondolni arra, hogy mennyire veszélyes, ha a történész csak az áldozatok hozzátartozóinak emlékeit szembesítheti a szintén egyoldalú, nemritkán valamilyen irányban elfogult korabeli dokumentumokkal. A múltfeltáró kutakodást tovább nehezíti, hogy a gyömrői tettesekről csupán feltételezések vannak. Az egyoldalú információk, emléknymok alapján csak sötét, homályos kép keletkezhet, amelybe az olvasó azt lát bele, amire készletet érez.

Különösen nehéz annak a történésznek a helyzete, aki egyszerre akar megfelelni a szakma követelményeinek és adatközlői jóvátételi igényének.

A háború befejezését követő éveket vizsgáló, gyarapodó számú társadalommentális-történeti szempontú megközelítésből az a következtetés vonható le, hogy ez az időszak egyedi sajátosságai miatt érdemes a megkülönböztetett történelmi figyelemre. Különösen fontosnak tartom a korabeli közmegegyezések behatárát, részletekbe menő és személyekre, csoportokra szűkített vizsgálatát, mert csak így módon magyarázható meg az a nehezen verbalizálható történelmi jelenség, ami a *köz* fogalom újszerű használatával ragadható meg talán leginkább, amire a későbbiekben még kitérek. Mark Pittaway szerint a kommunista elképzeléseknek volt bizonyos társadalmi támogatottságuk. A felemelkedő rétegek, a jobb pozícióba került, a baloldali politikusokban bízó munkások és részben a „dolgozó parasztok” is segítettek legitimálni az 1947 után kiépülő rendszert.⁵⁰

Az utóbbi években ismét felvetődik a kérdés: annak ellenére, hogy az 1945-ös év gyökeres változások kezdetét jelentette a politikában, a gazdaságban és a társadalomban, beszélhetünk-e mégis valamiféle folyamatosságról? Bódy Zsombor

50 Pittaway, 2011. 9.

a folyamatosság híve, s ebben megegyezik Péter Lászlóval, aki már 1980-ban a kontinuitást hangsúlyozta az 1945 előtti és az azt követő évek között, igaz, ő – Bódyval ellentétben – nem az akkori közelmúlthoz kapcsolódó totalitárius rendszerekre tette a hangsúlyt, hanem az időszak magyar történelmét tágabb összefüggésbe – a kelet-európai történelembe ágyazva – vizsgálta, és az intézményi-politikai tradíciókból leszűrt következtetések alapján keresett magyarázatot az 1945 és 1949 közötti időszak jellegzetességeire.⁵¹ Péter László azzal, hogy a diktatúra irányába vivő magyarországi átalakulást honi hagyományainkból eredeztetve, megfosztotta a nemzetet a felelősségáthárítástól, s ezzel megnyitotta – megnyithatta volna – az utat az önvizsgálat felé. Ennek alapját az értelmiség legjobbjai már 1945-ben megteremtették, amint ennek bemutatására e könyv következő fejezeteiben teszek kísérletet.

A legszebb arcát eszmetörténeti megvilágításban mutatja a második világháborút követő rövid történelmi periódus. Takács József szerint az 1945 és 1948 közötti „kicsiny korszak” azért érdemel a magyar politikai eszmetörténetben önálló fejezetet, „mert élesen elválízik mind a megelőző, mind az elkövetkezendő évek-

51 A következő sajátosságokat emelte ki: porosz utas mezőgazdaság, egyoldalú iparszerkezet, etatizmus, alkotmányos intézmények, diszkrecionális kormányzati rendszer, nyelvi és vallási megosztottság, az autonóm társadalmi cselekvés szűkülő köre, szervilis és ellenzéki mentalitás. (Péter, 1998) A konferencián, ahol Péter a tézist meghirdette, Juhász Gyula és Schöpflin György a diszkontinuitást hangsúlyozta a második világháború utáni és előtti idők között; az eltérő vélemények ütközéséről, a nyílt polémiairól nem számol be a konferenciakiadvány.

49 Palasik, 2010.

tól”.⁵² A demokráciavíták négy évéről írva Takács egyetértően hivatkozik Bibó Istvánra és Kovács Imrére. Idézi még Szekfű Gyulát (az ő *Forradalom utánját* ellentmondásosnak látja), Moór Gyulát és Csécsy Imrét, valamint a politikusok közül Barankovics Istvánt és Sulyok Dezsőt. A XIX. és a XX. század politikai eszmétörténetéről szóló szintézisben ebből az időszakból hiányoznak a szociáldemokraták és a kommunisták. Talán azért, mert az utóbbiakról az államszocializmus időszakában nagyon is sok szó esett, az előbbieket pedig eszmétörténeti megközelítésben szerintem nem jelentősek.

Papp István, aki elsősorban az értelmiség, a szellemi-politikai mozgalmak felől közelített 1945–1946-hoz, szintén kiemeli a folyamatosságot. Véleménye szerint már a háború befejezését megelőző években formálódtak olyan csoportok, amelyeknek tagjai tevékeny szerepet vállaltak az ország europaizálásában: modernizálásában, demokratizálásában. Azon fáradoztak, hogy következetes reformpolitikával Magyarországból szociálisan érzékeny, sokszínű és korszerű parlamentáris demokráciát teremtsenek – „többpárti, szociális piacgazdaságot”.⁵³ „1945-ben nem került sor totális elitcserére, számos olyan szakember vagy politikus került irányító vagy végrehajtói szerepbe, aki a Horthy-rendszerben az államigazgatás alsóbb szintjein dolgozott, vagy akár ellenzéki politikusként megismerte a parlament, illetve az önkormányzati testületek működését” – írja.⁵⁴

52 Takács, 2007. 136.

53 Papp, 2006. 54.

54 Uo. 51.

55 Szikra, 2008. 39.

A negyvenes éveket szociálpolitikai szempontból vizsgáló Szikra Dorottya is a folyamatosságra figyelt fel: „A jobboldali rezsimek által definiált társadalmi elvek és célok, ellentétes ideológiai háttérrel, de visszaköszöttek a második világháború után – ilyen értelemben tehát az alapvető politikai, gazdasági és társadal-

mi fordulat mellett egyfajta kontinuitás is megfigyelhető a második világháborút közvetlenül megelőző, illetve a háború alatti és a háború utáni, a közösség érdekét az egyéni érdek elé helyező »kommunista« politikai rendszer között.”⁵⁵

Új kutatási irányok és negyvenöt jellege

Az angol politika- és társadalomtörténész, a sajnálatosan fiatalon a közelmúltban elhunyt Mark Pittaway 2004-ben megjelent tanulmányában a háború utáni évek értékelésére a XX. század végi kelet-európai rendszerváltozásokra alkalmazott nyugati terminológiát használja: átmenetként (transition) definiálja ezt az időszakot. Ez túl általános és semleges (értéktéleltől mentes) kifejezés ugyan, de írásából egyértelműen kiviláglik, hogy a szerző is azok közé tartozik, aki egy új típusú demokráciakísérletnek tekinti ezt a viszonylag rövid történelmi periódust.⁵⁶

Bár Pittaway írásában társadalomtörténeti megközelítést ígér, valójában inkább politikátörténetet ír, aminek mindekelőtt a korszakra vonatkozó társadalomtörténeti alapkutatások hiánya az oka. Következtetései ösztönzően hathatnak a további kutatásokra. Például az a megállapítása, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány (1944. december 22.–1945. november 4.) képtelen volt betölteni a hatalmi vákuumot, valamint az, hogy a kisgazdapárt valódi, konzervatív demokrata alternatívát jelenthetett volna a Horthy-kori berendezkedéssel szemben.⁵⁷ A munkásság története iránt különösen fogékony Pittaway felveti azt is, hogy a háború utáni kaotikus gazdasági viszonyok társadalomtörténeti megközelítését segíthetné a közmunka, valamint az árucseré sajátos formáinak behatóbb vizsgálata, ami kiegészülhetne a termelőüzemek üzemi bizottságainak alaposabb tanulmányozásával.⁵⁸

A politikátörténeti munkák közül figyelemre érdemes a magyar levéltári forrásokat újszerűen felhasználó Kenéz Péter munkája.⁵⁹ MKP-vezetőszervi jegyzőkönyvre hivatkozva⁶⁰ vonja le a következtetést: a jobb- és a baloldal közötti jóvívíziók összeegyeztethetetlenek voltak, a kettő közötti feszültség feloldhatatlan volt.⁶¹

E rövid periódus vizsgálható lenne abból a szempontból is, hogy hogyan viszonyult a kommunista párt a nemzeti kérdéshez, s hogy mi értendő a nemzeti kommunizmus ellentmondásosságán, amelyet Walter A. Kempnek sikerült Csehszlovákia példáján árnyaltan bemutatnia.⁶²

Megoszlanak a vélemények az 1945. novemberi nemzetgyűlési választások előtti hónapokról is.

Rainer – mint fentebb már utaltam rá – a kommunista dominanciájú „népi demokratikus” szakasz végét és egy jelző nélküli demokratikus szakasz kezdetét látja

56 Pittaway, 2004. Pittaway tanulmánya végén a fordulatot 1947 végére, 1948 elejére teszi: ez a szakasz nála átmenet a népfrentreztimből (Popular Front regime) a szocialista diktatúrába (socialist dictatorship).

57 Ezek feltárása a rendszerváltás után indulhatott meg igazán. Lásd Zielbauer, 1992; Szakács–Zinner, 1997; Pető, 2003; Varga (szerk.), 2008.

58 Pittaway, 2004. 458–459. A következő forráskiadványokat emeli ki: Somlyai (szerk.) 1965; Jenci (szerk.) 1970; Gáspár (szerk.), 1973.

59 Kenez, 2006.

60 Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 274. fond 16/8. őrzési egység.

61 Kenez, 2006. 99–100.

62 Kemp, 1999. Martin Mevius Magyarországról szóló, hasonló témát feldolgozó könyvében az alcím és a fejezetcímek az igazán izgalmasak, elgondolkodtatók. Néhány alcím: Communism and Nationalism (1848–1941); Agents of Moscow (1941–1944); The Policy of National Unity and the Soviet Factor (Autumn 1944–Spring 1945); The legacy of 1919 and Left-Wing Radicalism (Autumn 1944–Spring 1945); The Heirs of Kossuth, Petőfi and Tancsics (December 1944–January 1945); The Only True Party of Hungarian National Interests (March–November 1945); Conflicting National Policies (1945–1947). (Mevius, 2005) 1987-ben megjelent munkámban – Standeisky, 1987 – magam is megkíséreltem a nemzeti kérdés kommunista interpretációjának bemutatását.

az 1945. novemberi eseményben, amely végzetes hatalmi harcokat generálva csupán néhány hónapig tartott, hogy ismét átadja a helyét immár a kommunista párti szóhasználatban ekkor meghonosodott „népi demokráciának”.⁶³ Ez utóbbi „népi demokrácia” kifejezés szerintem nem ugyanaz, mint az 1945-ös választásokat megelőző év valóban a népet, a helyi lakosokat megmozgató *népi* demokráciája, amelyre találhatóbb lenne talán a kor sajátos kettős jellegére utalva a *közvetlen* és az *irányított* demokrácia időszaka kifejezés. 1944 végén, 1945 elején (s nem egy helyen később is) olyan öngigazgató szervek jöttek létre – nép-, nemzeti, üzemi bizottságok, szakszervezetek, új kulturális társulások és mások⁶⁴ –, amelyeket nem a kommunisták, hanem maguk a változásban érdekelt csoportjai hoztak létre. A kommunista elképzelések alapján kormányugszalmazásra szerveződő nemzeti bizottságok is nemegyszer önállóan jártak el helyi politikai és közigazgatási ügyekben. Az akkori „népi” – közvetlen – demokrácia alakítói azok a radikális baloldaliak is, akik nem felsőbb utasításra, hanem saját elképzeléseikből kiindulva vették kezükbe településük irányítását. Erre 1946 közepétől már nem volt módjuk.

Feitl István az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakához az államhatalom felől közelít, s szerintem túlértékeli annak konszenzusos jellegét. A kormány ugyanis nem a szabad választások következményeként kinevezett tisztségviselőkből, hanem többnyire moszkvai sugallatra kinevezett miniszterelnökből, miniszterekből állt, s összetételével elsősorban az akkori szovjet érdeknek megfelelő széles demokratikus merítést hivatott bizonyítani. A sokpártiság, a politikai sokszínűség ellenére a kommunista párt határozta meg a történelem menetét. Az 1945. őszi szabad, általános és titkos választások bebizonyították, hogy a kommunisták erősen túlértékelték saját politikai súlyukat, s túlbecsülték a Polgári Demokrata Párt lakossági népszerűségét is.⁶⁵

Forradalomnak lehet-e minősíteni, ami Magyarországon a háború befejezését követő években történt, vagy inkább viszonylag békés, az emberek életéselyeit perspektivikusan jobbra tevő reformidőszaknak lehetne-e nevezni ezt a történelmi időszakaszt?⁶⁶ A reformok felülről jönnek, a forradalom alulról. A háború utáni évekből példák hozhatók mindkettőre. Érvényes-e netán erre a periódusra is a *refolúció* kifejezés, amely Timothy Garton Ash nyomán terjedt el az 1989–1990-es idősakra? Olyan *átmenet* (transition) volt ez a háború utáni időszak, amelyben egyaránt jelen voltak megújító és restau-

ráló tendenciák? Ralf Dahrendorf meghatározása erre az idősakra is vonatkoztatható: „Az átmenet nem más, mint ellenőrzött átalakulás [...] Az átmenetek nem éppen népünnepélyek. Könnyen meglehet, hogy túl sokat követelnek az egyéntől. Az átmeneti folyamatok kínos ügyek, és gyakran kibújnak az ellenőrzés alól.”⁶⁷

Ha forradalmi vonásokat keresünk a korban, a „konzervatív forradalom” minősítés helyett inkább a habermasi „helyrehozó”⁶⁸, „pótlólagos”⁶⁹ – jobb kifejezések híján –, *utolérő* vagy *bepótló* „forradalomról” beszélhetünk. A kor szereplőinek zöme – úgy tűnik – nem valami régebben létezett akart restaurálni/újrateregetni, hanem a Magyarországon még nem létezett nyugati életminőség és társadalmi formáció megteremtésének vágya készítette az embereket a honi sajátosságához igazított változtatásra.⁷⁰ Ugyanakkor meg kívánták őrizni, amit a múltjukból ámenthetőknek véltek: vallási szokásaikat, erkölcsi nézeteiket, világlátásukat – ami többnyire nem volt tudatos.⁷¹

Segít-e a vizsgált évek megértésében, ha ezt az időszakot több egymást követő rendszerváltásnak fogjuk föl? Nem tudom. El kellene dönteni például, hogy csupán a politikai rezsim gyökeres átalakulását értjük rendszerváltozáson, vagy a gazdaság, a társadalom, a mentalitás átalakulása is szükséges ahhoz, hogy egy korábbi rendszer megváltozásáról beszélhessünk. Ez a terminológia különben is „foglalt”, az 1989–1990-es átalakuláshoz kötődik.

Talán a demokrácia valamiféle minősítő jelzővel kiegészítve lenne a korszak jellegének megjelölésére a legmegfelelőbb. (Demokráciának minden jelző nélkül azért nem szerencsés hívni a háborút követő néhány évet, mert ez a markáns jegyekkel bíró időszak „tulajdonság nélkülivé” válik.)

Hubai László *korlátozott polgári demokráciának* minősíti az 1945 és 1947 közötti periódust.⁷²

A második világháború befejezését követő egy-két év szerintem a *kudarcos demokratizálódás* időszaka volt. Könyvem – szándékaim szerint – ezt bizonyítja.

67 Dahrendorf, 1991. 13. Az írás eredetileg a bécsi *Transit* folyóirat 1990. 1. számában jelent meg. Ralf Dahrendorf szerint az angliai „dicsőséges forradalom” 1688–1689-ben *átmenet* volt, szemben az 1789–1793-as francia *forradalommal*.

68 Mezei György fordításában a „nachholende”. Némedi, 1991. 87.

69 A „nachholende” Wessely Anna fordításában. (Némedi, 1991. 87.) Krausz Tamás a szó angol megfelelőjét idézi, a „rectifying revolution”-t, s kiegészítőnek, korrekciós, kijavító forradalomnak fordítja. (Krausz, 1991. 170.)

70 Ilyen volt Magyarországon 1918, 1956 és 1988–1989 is, sőt 1848–1849 is.

71 „Alexis de Tocqueville még a miénknél jóval radikálisabb francia forradalomban is észrevette a megdöbbentő kontinuitást a Napkirály abszolutizmusa, a forradalom, Napóleon és a restauráció között.” (Tamás, 1991. 120.)

72 Hubai, 2005.; Hubai, 2007. Hasonlóan vélekedik Kalmár Melinda is, aki a „korlátozott képviselői demokrácia” idézőjeles használatkor két orosz történelész korábbi munkájára hivatkozik. (Kalmár, 2014. 52., illetve Murasko–Noszkova, 1996.)

63 Rainer M., 2002.

64 Lásd például Nagy, 2009; Nagy, 2010; Nagy, 2010; Ständeisky, 2005; Ständeisky, 2011.

65 Feitl, 1991; Feitl, 2015.

66 A kettő valamiféle keveredésére Papp István írásából idézek: „1947-et megelőzően nem csupán a háború előtti magyar társadalom gyökeres felforgatására és átalakítására került sor, hanem az 1945 után végbement reformkor eredményeinek és törekvéseinek a felszámolására is.” (Papp, 2006. 54.) A korabeli szellemi élet mérvadóinak zöme forradalomként értékelte saját korát.

DEMOKRÁCIAVÁGYAK

Az 1989–1990-es rendszerváltozás után a közvélemény fokozatosan elfogadta, hogy a kommunista uralom kezdő éve 1945. Ebben az általánosításban azonban számos részlet elsikkadni látszik. Az például, hogy 1945-ben az értelmiségi elit nagy erőfeszítéseket tett a politika és a társadalom megújítására. A próbálkozók tapasztalatokra nemigen építhettek, számos megállapításuk túl elméletinek, életidegennek tűnt – és tűnik ma is –, ami azonban nem csökkentheti az utókor tiszteletét.

Ebben a fejezetben a második világháború utáni demokráciaelképzelésekről lesz szó: a politikusok és a közéletnek elkötelezett gondolkodók terveiről, illúzióiról. A két csoport tagjainak felfogása nem csupán társadalmi státusuk különbözősége miatt tért el egymástól, hanem neveltetésük, gondolkodásmódjuk, világnézetük különbözősége miatt is.

A KOMMUNISTA POLITIKUSOK PRAKTICISTA DEMOKRÁCIAFELFOGÁSA

Márai Sándor naplóbejegyzése szerint „[a] kommunisták – a hazaiak éppen úgy, mint a külföldiek – elfogadták ezt a szót: »demokrácia«. [...] Természetesen reakciót értenek alatta – nem fasiszta, de másféle, kapitalista reakciót. Aki egyszerűen

demokrata, az valószínűen reakciós, mert különben nem demokrata lenne, hanem kommunista: így gondolják. Kommunista

szempontból valószínűleg igazuk van; demokratának lenni annyi, mint hinni a föltétlen szabadságban, az egyén jogaiban. Mégis, ez a politikai taktikából elfogadott, polgárjogot nyert fogalom most már a taktikusokat is kötelezi... Szavakat nem lehet büntetlenül »elfogadni«. A szavaknak visszaható erejük van”.¹ A kommunisták azonban kifogtak ezen a „visszaható erőn”; pontosabban oly módon használták ki a demokrácia szóban rejlő propagandalehetőségeket, hogy megkülönböztető jelzőt – „népi” – tettek elé, az új szókapcsolatot pedig rugalmasan – a napi politikai igényeknek megfelelően – értelmezték. Előfordult, hogy „elszólták” magukat.

1 Márai, 1992. 73.

Például akkor, amikor a kommunista párt központi napilapjában Lenint idézték: „A demokráciának óriási a jelentősége abban a harcban, amelyet a munkásosztály a kapitalisták ellen felszabadulásáért folytat. A demokrácia azonban távolról sem átléphetetlen határ, hanem csupán fejlődési fok...”² A folytatás tehát nyitott, hiszen a kapitalisták nélküli világ is lehet demokrácia – sokan gondolhatták így 1945-ben.³

A demokráciának azonban nemcsak politikai, hanem elméleti értelmezése is lehetséges. A kettőt – a fogalmak ideológiai „kiszolgáltatottsága” miatt – nehéz elválasztani egymástól. Rudas László, az ortodox marxizmus szellemében, az osztálytársadalmakhoz kapcsolódó politikai formának tekintette és a „nem-demokráciával” állította szembe a demokráciát, amelyet szerinte egyenlőtlenség, elnyomás, politikai hatalom és uralom jellemez.⁴ Amiből az is következik – bár Rudas ezt így nem mondja ki –, hogy mind a polgári demokráciák, mind a szovjet típusú politikai rend a „nem-demokráciákhoz” sorolhatók.⁵

Szabó Árpád az athéni demokráciával kívánta példázni, hogy a demokrácia minden osztálytársadalomban szükségszerűen imperializmushoz (a szegények elnyomásához, hódításhoz) vezet, amint az időszámítás előtti V. században Athénben is történt. Ez a történelmi analógia fejezte ki leginkább a kommunisták elitélő véleményét a perspektívtalannak tartott polgári demokráciáról. Az ösmintának tekintett athéni demokráciával Szabó áttételesen azt kívánta bizonyítani, hogy az osztályokat felszámoló szocializmusnak nincs alternatívája. Előadásának saját korára vonatkozó tanulságát így összegezte: „A demokrácia az imperializmussal csak akkor egyesül szükségszerűleg, ha maga is áldemokrácia, amely a munkásságot legalábbis gazdaságilag kizárja az uralomból. Semmi esetre se akarjunk imperialista demokráciát, amely belső ellentmondása miatt úgyis előbb-utóbb pusztulásra van ítélve.”⁶ Azaz: az osztályellentéteket felszámoló szocializmust – a kommunisták

2 *Szabad Nép*, 1945. április 22.

3 A kommunisták megorroltak az SZDP-re, amikor 1945. nyári konferenciájukon a szociáldemokraták nyíltan kimondták, amit ők is céljuknak tekintettek: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!” Igaz, a szociáldemokraták szocializmuson nem egészen azt értették, mint a kommunisták.

4 Rudas László: Ösközösség. In *Demokrácia és köznevelés*, 1945. 447.

5 Az ortodox marxista Molnár Erik katonai demokráciának nevezte a IX. századi magyar társadalmat, amely szerinte „despotikus volt, mert a vezető réteg alakilag korlátlanul intézkedett a társadalom közös ügyeiben, de alapjában demokratikus volt, mert a vezető réteg intézkedései a társadalom érdekeit szolgálták” – ami mintha a kommunisták által irányított „népi demokrácia” előképe lenne. (Molnár Erik: *Öskommunizmus*. Uo. 272.)

6 Szabó Árpád: *Demokrácia, imperializmus és restauráció az ókori Athénben*. (Uo. 323.) Szabó az athéniak hódító háborúit azzal a marxi kijelentéssel ítélte el, mely szerint nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. Talán fel sem vetődött benne, hogy a más népeket saját mintájára átalakító és uralma alatt tartó Szovjetunió is az imperialista jelzővel illethető.

Andics Erzsébet az 1867 utáni Magyarországra vo-

natkozta Marx állítását. (Andics Erzsébet: A legújabb kor. Uo. 399.)

7 Révai, 1945. 16. „Szerény polgári ideológiám szerint, talán mégsem kellett volna a termékeny magyar talajra olyan bőkezűen kiszórni Bucharin [sic!] elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardra hányható, aki néki nem híve. A jó magyar földben nincs mag, ami meg ne foganna” – írta 1920-ban Szekfű kommunistává lett barátjának, Gábor Andornak. (Idézi Miskolczy, 2004. 297.)

8 Idézi Csöngé, 2005. 8.

9 Kemény István szerint Szekfű joggal nevezte az MKP pünkösdi (1945. május 21-i) konferenciáján elhangzottakat a párt politikai lelkiismeret-vizsgálatának, amelyet ő az egész társadalomra kiterjesztett volna. A megoldatlan problémák között említette a hazatért elhurcoltakkal szembeni közömbösséget, a múlt rendszer üldözötteinek nyomorát, a szomszédos országokkal való kapcsolat rendezetlenségét, a megte-

manipulációs virágnyelvén a „magyar demokráciát” – tartotta ideális társadalmi formának.

„Mi nem közönséges polgári demokráciát akarunk, amely semmi egyéb, mint a burzsoázia fegyvere a munkásosztály és a dolgozó nép ellen. Nem, mi egy egész másfajta demokráciát akarunk, és ezért harcolunk teljes erővel. Mi népi demokráciát akarunk. Olyan demokráciát, amely kiirtja a reakciót. Olyan demokráciát, amely döntő hatalmi állásokat juttat a munkásosztály és a dolgozó nép kezébe. [...] mi, kommunisták résen állunk, tudjuk, mit akarunk, és vezetjük a dolgozók harcát azok ellen, akik a régi rendszert akarják visszaállítani, valamint azok ellen, akik közönséges polgári demokráciát akarnak itt megteremteni” – jelentette ki Révai József, a Magyar Kommunista Párt

(MKP) egyik legbefolyásosabb politikusa.⁷

Az 1944–1945 fordulóján létrejött, korlátozottan plurális hatalmi rendszert a kommunista párt a szovjet típusú szocializmust megelőző hatalmi formának tekintette, harci terepnek, ahol pontosan meg nem határozható ideig szövetségeivel – potenciális ellenfeleivel – gyakorolja a hatalmat, miközben megosztja és elgyengíti őket. Mindeközben a „népre” hivatkozott. „A paragrafusokat nem kell szó szerint figyelembe venni, mert ha a nép érdekeit képviseljük, akkor nincs az a törvény vagy kormányrendelet, amely ezt keresztül tudná húzni. [...] Népi demokráciában a nép érdekében történő intézkedések mindig törvényerőre emelkednek” – nyugtatta meg a pártközpont küldötte 1945 áprilisában a dialektikus kommunista politikát még nemigen értő, aggályoskodó jászberényi párttagokat.⁸

A kommunisták elméleti és a gyakorlati demokráciaértelmezéséből egyaránt a demokrácia átmenetiségére, alacsony presztízsértékére lehet következtetni. A demokráciafogalmat elsősorban politikai, taktikai célra használták, elbeszélve ezzel a szónak más jelentést és funkciót tulajdonítók mellett. Az átalakulás ütemét diktáló kommunista párt elhitette hatalmi partnereivel – és a társadalom nagy részével is –, hogy betartja a demokratikus politizálás játékszabályait. A párt pünkösdi konferenciája – különösen a saját balosai elleni fellépés – azt a benyomást keltette a kívülállókban, hogy a kommunisták képesek nyíltan szembenézni hibáikkal.⁹

A kommunista párt fölényesen és agresszívan kényszerítette az országra elképzeléseit. Politikáját a pártok és a tömegek manipulálására építette, a politikai elképzeléseit veszélyeztető demokratikus próbálkozásokat pedig minden lehetséges módon visszaszorította (ennek legkirívóbb megnyilvánulása az önkormányzati választások folyamatos akadályozása volt). 1945 tavaszán – a propagandaszinten túl – nemigen foglalkoztatták őket elméleti kérdések, így a demokrácia körüli eszmefuttatások sem, s az értelmiségiek is csak akkor tarthattak számat érdeklődésükre, ha megnyilvánulásaiktól politikai hasznot reméltek. A legnagyobb hatást az ismert tudósok nyilatkozataitól várták, különösen a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert és Szekfű Gyula¹⁰ támogatását igyekeztek megnyerni. (Áprilisban mindketten meghívást kaptak Moszkvába, és a kommunista sajtó alaposan kiaknázta a látogatásukból adódó propagandalehetőséget.)

Ekkortájt még bizonytalan volt, mennyire hagy szabad teret a Szovjetunió Magyarországon a nyugati típusú demokrácia érvényesülésének, és hogy milyen eredményt hoznak az első, szabadnak ígérkező parlamenti választások. A hatalom a kommunisták és a hozzájuk csatlakozó pártok kezében volt ugyan, de nem lehetett előre látni, ott is marad-e. Az MKP vezetői egyelőre nem kaptak felsőbb – Szovjetunióból jövő – útmutatást. A pártvezetést – Rákosi Moszkvába küldött korabeli jelentései szerint – elsősorban gyakorlati, hatalomtechnikai kérdések foglalkoztatták. Rákosi Mátyás helyzetelemző, kívánságlistákat tartalmazó, az MKP gyakorlati tevékenységéről véleményt váró levelekkel bombázta Moszkvát: kínzó káderhiányról írt, és arról panaszkodott, hogy sem útmutatás, sem értékelés nem érkezik az „elvtársaktól”. A válasz többnyire közönyös hallgatás volt.¹¹ A szovjetek érdektelenségét mutatja az is, hogy a magyar pártvezetők csupán alsóbb irányító szervekkel, a szovjet pártvezetés nemzetközi osztályának részlegeivel álltak kapcsolatban.¹² A lehetőség és a bizonyítási vágy ugyanakkor szárnyakat adott a magyarországi kommunistáknak: minden erejüket a gyakorlati problémákra összpontosították. A hatalomért folyó harc foglalkoztatta őket, az elmélet csak annyiban, amennyiben a mindennapi politikai

remtendő demokrácia értelmezése körüli bizonytalanságot. Kemény – Szekfűhöz hasonlóan – félreértette a kommunista párton belüli változásokat, amikor a saját balosaival szembeni kommunista fellépést a nemzeti önvizsgálat mintájának tekintette. (Kemény István: Kezet a szívre! *Világ*, 1945. május 31.)

10 Szekfű világszemléletének lényegét Szerb Antal már 1934-ben felismerte: „Paradox módon ő, a konzervatív szellem bajnoka, talán a legigazibb demokrata ma íróink közül” – írta *Magyar irodalomtörténetében*. (Idézi Miskolczy, 2004. 287.)

11 „Be kell vallanom, kicsit zavarban vagyunk amiatt, hogy abszolút semmit sem hallunk arról, helyes-e a mi politikánk, vagy kellene-e rajta valamit változtatni. Ezt a bizalom egyik jelének tekintjük, de jobb lenne, ha mégis megismerhetnénk az Ön véleményét” – írta Rákosi 1945. június 11-én Moszkvába Dimitrovnak. (Vass [közread.], 1991. 275.)

12 Izsák-Kun (szerk.), 1994 és Vass (közread.), 1991.

tennivalókkal összefüggött. Ez felsőbb – moszkvai – iránymutatás hiányában nem is lehetett másként.

DEMOKRÁCIAELKÉPZELÉSEK 1945 ELSŐ FELÉBEN

Az új társadalommal kapcsolatos elképzelések közös kiindulási pontja az volt, hogy a második világháború előtti Magyarország folytathatatlan. A pártok egyetértettek a nagybirtokrendszer felszámolásában, a korlátozott államosításban, az oktatás és a művelődés kiterjesztésében. Közös feladatként vállalták az ország újjáépítésének irányítását is. Az ideiglenes nagykoalíció pártjainak nem volt érdeke újabb pártok megjelenése, érdekük volt viszont az ideiglenesség felszámolása, a megszerzett vagy juttatott pozíciók megtartása. A feladatok megoldását nehezítő széttagoltság, forradalmi pluralizmus helyett erős központi irányítást szerettek volna, ami a kormány, s benne mindenekelőtt a kommunista párt túlhatalmához vezetett. A pártok vezetői demokráciáról és szociális államról szónokoltak, de korainak tartották végiggondolni, mi is az valójában. A valódi kérdést – polgári demokrácia lesz-e Magyarországon, vagy szovjet típusú totalitarizmus – a külpolitikai helyzet képlékenysége és a korlátozott legitimitás miatt 1945-ben még nem lehetett feltenni. A politikai elitben ezért nem volt meg az igény a közös elvi alapok kidolgozására.

Az utópiákban bízó értelmiségiek saját elhatározásból vállalták a megteremtendő új rend alapvonalainak kidolgozását. A közeljövő magyar társadalmát demokratikusnak és szociálisan igazságosnak gondolták. A demokráciavíziók és a meghaladni vágyott múlt közötti szakadékot a társadalom erkölcsi megújulásával vélték áthidalhatónak. A remény a jövőnek szólt, az életösztrönből, a kataklizma utáni optimizmusból credt, de a társadalom erkölcsi állapota, a demokratikus hagyományok szűkössége aggodalomra adott okot. A pesszimizmuson az esetek többségében felülkerekedett az optimizmus. Sokan abban bíztak, hogy a háború sokkja, a nyájösztrönről épülő fasiszmus után általános lesz a szabad egyének közössége iránti igény, és a demokrácia életformává válik.

„Jól tudom – vélekedett 1945 tavaszán a parasztpárti Veres Péter –, nem kell most félni a világ-fasiszmus visszatérésétől, nem kell félni, hogy megint politikai erővé válhatna az ellenforradalom, mint az első világháború után. Túlágosan lejárt a magát, túl mélyek és nagyon fájók a sebek, amelyeket ütött. De nem is erről van szó, hanem arról, hogy ha nem vetjük bele minden erőnket az újjáépítésbe, ha nem akar egész népünk hívó, reménykedő lélekkel dolgozni, cselekedni, szenvedni és verekedni, akkor megint lemaradunk. Lemaradunk, elsorvadunk, s éppen olyan maradi képlet leszünk itt Közép- és Kelet-Európa friss, harcos, hívó és cselekvő népei között, mint a múltbeli Magyarország volt.”¹³

Dessewffy Gyula, a *Kis Újság*, a Független Kisgazdapárt (FKgP) országos napilapjának főszerkesztője vezércikkében a szabad, közösségformáló nyilvánosságot tekintette a demokrácia legfontosabb alkotóelemének: „Alkalmas a magyar nép, hogy saját sorsát kezébe vegye és ön maga intézze, de hogy józanon, tiszta fejjel ítélkezzen saját sorskérdései felett, ahhoz mindenekelőtt ma arra van szüksége, hogy a szervezkedés, a gondolkodás szabadsága ne legyen korlátozva. Hogy ne tengjen túl ennek vagy annak az iránynak propagandája, hogy ne nyomja rá bélyegét az egyik irányzat szellemi despotizmusa a lelkekre, hogy szabadon, vitában, bölcselkedés mellett alakuljon ki a többség véleménye, s ne korlátozza a gondolat szabadságát sem erkölcsi, sem szellemi presszió. [...] Csak két választásunk van: vagy az erőszak uralma a szabadság korlátozása árán, vagy demokrácia korlátlan szellemi és lelki szabadság mellett.”¹⁴ Dessewffy demokráciafelfogásából hiányzik az egyenlőség, a szocializmus problémája, amely a korabeli demokráciaelképzelések központi gondolata volt – ez a „hiány” lett az érv aztán a kisgazdapárti demokraták szociális érzéketlenségének bizonyítására. A rosszhiszemű politikai ellenfelek egyenesen a letűnt rendszer iránti nosztalgiával vádolták őket. Valójában Dessewffy Gyula jól látta, hogy éppen a nyilvánosság kizárása erősíti a reakciót: a szabadság korlátozása ellenállásra és önfelmentésre készíti a demokrácia ellenfeleit.

1945-ben Magyarországon az értelmiségi elit java része bízott a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetőségében; különbség inkább abban mutatkozott, ki melyikre tette a hangsúlyt.¹⁵ A Horthy-rendszer elutasításában,¹⁶ a gazdálkodás állami ellenőrzésének kérdésében azonban konszenzus alakult ki.

Márai Sándor világtendenciát látott a szocializmus terjedésében, de szocializmusfelfogása alapvetően a nyugati országokban honos értelmezéssel egyezett meg. „Milyen lesz a szocializmus mint az elkövetkezendő idő életformája? Emberi vállalkozás lesz, tehát tökéletlen. Lesznek túlzásai, tévedései, igazságtalanságai. Értékeket ment meg és termel, de értékeket pusztít el. Mégis ez az út, mert ez a jövő – szögezte le Márai. – S mindennél jobb, ha az emberi erők a jövő felé munkálnak, nem pedig a múltba kapaszkodva idéznek fel meddő konfliktusokat. A világ malma a szocializmus felé örül, s ha egy kavics – például egy maradi társadalom – kerül a világi szerkezetbe, a malom nem áll meg, hanem megörli a csikorgó kavicsot.”¹⁷

13 Veres Péter: Demokrácia és becsület. *Világ*, 1945. május 16.

14 Félúton... *Kis Újság*, 1945. július 8.

15 A *szocialista* demokráciával és a *demokratikus* szocializmussal kapcsolatos illúziók különösen virulensek voltak a második világháború befejeződését követő hónapokban. (A jelző, illetve a jelzett szó itt mindkét esetben eredeti értelemben, és nem külön fogalommal vált szóösszetételként értendő.)

16 A Horthy-rendszer „még a politikai baloldaltól teljesen távol álló szélesebb értelmiségi rétegekben is növelte a rossz közérzetet s a vágyat a változásra” – írja Lackó Miklós. (Lackó, 1981. 523.)

17 Márai Sándor: Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 5.

A szocializmus iránti felfokozott remények Magyarországon a Trianonnal kapcsolatos mélységes csalódottsággal függtek össze. Az első világháború utáni békediktátum megkönnyítette a fasizmus térhódítását Magyarországon, és leértékelte a polgári demokráciát, különösen annak tökéletlen, 1945 előtti magyarországi formáját.¹⁸ A háború előgyakorlat az államszocializmusra, vélte a jogfilozófus Horváth Barna.¹⁹

18 Horváth Barna az 1918–1920-as csalódásokra emlékezve így fogalmazott a főváros ostroma idején papírra vetett angol nyelvű önéletrajzában: „Azt hittük, hogy a szövetségesek igazságos békét akarnak. Becsaptak bennünket. Most azt várjuk el a Kelettől, amit a Nyugat megtagadott tőlünk.” Horváth, 1993. 60. 19 Uo. 57.

20 Csécsy Imre: Baloldal, jobboldal. (Vezércikk.) *Magyar Nemzet*, 1945. május 9.

21 Zsolt Béla: Így zuhant Magyarország a pusztulásba... *Az Ember*, 1945. június 23. Kötetben Zsolt, 1992. 262.

22 Zsolt Béla: A vitatkozás és a kételkedés jogáért. *Haladás* 1945. október 6. (Kötetben Zsolt, 1992. 290.)

lóban szociális demokrácia lesz” dolgozói részvétellel a termelésben és az elosztásban.²¹ „Most a szocializmushoz csatlakozunk, mert most a szocializmus hozza a »jó dolgokat«, az igazságosabb gazdasági és társadalmi berendezkedést, a tömegekre egyenletesebben kiterjesztett civilizációt, s a szocializmusnak kell hoznia az értelem primátusát is a szenvedélyek előtt – írja Zsolt Béla a Magyar Radikális Párt (MRP) hetilapjában. – De Mikesre emlékezvén – úgy szeretjük a szocializmust, hogy el nem feledhetjük a polgári forradalmakban született emberi jogokat, amelyek tündöklő betűikben örökérvényűen kodifikálták a humanitást: a polgári korszakban – sajnos – inkább etikettként mint etikumként megvalósult lojalitást és türelmet, amely a nemzetek imperialista mohóságának, s az egyének anarchikus versenyének vadságát, a felekezeti gyűlölséget, a tömegek kizsákmányolásának embertelenségét némiképp mégiscsak enyhítette, s megteremtette az egyén szellemi és lelkiismereti szabadságát, amely nélkül szerintünk a legegyszerűsebben elosztott javak élvezete sem lehet hosszan tartó emberi öröm.”²² (Leszögezve: a magyar polgári radikálisok nem alkotnak „harmadfrontot” a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus között. Ez az abszolút pártatlanság életidegen volt, s szinte az önlehetetlenség hatására sodorta a Magyar Radikális Pártot.²³

„Ma, a XX. század derekán minden nemzet útja egy nemzetfölötti világrend, a szocializmus és a demokrácia felé mutat” – írta a polgári radikális Csécsy Imre, aki számára a szocializmus az osztályuralom alóli felszabadulást jelentette, demokrácián pedig a népjog érvényesítését és a közjó szolgálatát értette.²⁰

Zsolt Béla is a szocializmus és a demokrácia összeegyeztethetőségében reménykedett. Úgy vélte – és azt gondolta, a kommunisták is ezt vallják –, hogy Magyarországon sem proletárdiktatúra, sem a nyugati típusú polgári demokrácia nem lehetséges. A „plutokrácia” nem zsákmányolhatja ki a „dolgozókat”. „Va-

Vámbery Rusztem, a polgári radikális egyik élharcosa szerint a szocializmus már nem csupán osztálydoktrína, hanem „a gazdasági rend igazságtalanságainak kiegyenlítésére törekvő gondolatirány. [...] nem szándékozik őt [a középosztályt] a becsületes munka szerény eredményétől megfosztani, nem szabad szerelmet és istentelenséget, hanem igazságos és képmutatás nélküli erkölcsöt hirdetni, nem zsarnokságot, hanem politikai, tudományos és művészeti szabadságot jelent. [...] nem csupán gazdasági, hanem etikai mozgalom is, amely a gazdasági automatizmust társadalmi, tehát emberi igazsággal igyekszik helyettesíteni”.²⁴ A cikkét az Amerikai Egyesült Államokból hazaküldő Vámbery ideálképet festett a szocializmusról, amelyhez 1945 magyar és szovjet valóságának vajmi kevés köze volt.

A demokrácia és a szocializmus összetartozóságát pártjuk elnevezésében is kifejezésre juttató szociáldemokraták 1945. augusztusi pártkongresszusukon – sorrendet állítva fel – így foglalták össze politikájuk lényegét: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!”

A demokrácia csak akkor teljesedik ki – mondta Veres Péter –, ha a nagybirtokrendszer után a tőkés tulajdont is megszüntetik.²⁵

A jövő jóhiszemű tervezői azt gondolták: a Szovjetuniónak is érdeke, hogy Magyarországon szociálisan érzékeny demokratikus jogállam jöjjön létre. Meg voltak győződve arról – vagy inkább meg akarták győzni magukat róla –, hogy a kommunista pártnak, s mindenekelőtt Rákosi Mátyásnak is ez a szándéka. Félrevezette őket a tehetséges pártvezér meggyőző retorikája, következetesnek tűnő harca pártja szélsőségei ellen; ezek között tartották számon Révait és a *Szabad Nép* radikálisan polgárellenes újságíróit is. Csécsy Imre érdeklődéssel és rokonszenvvel figyelte a kommunista párt rendszer-átalakító erőfeszítéseit, s Rákosi első, 1945. február 20-i nyilvános fellépéséről elismerően nyilatkozott.²⁶ Zsolt Béla is hízelgő portrét festett Rákosiról,²⁷ Supka Géza²⁸ pedig *A magyar jövőért*

23 „A demokráciában nem lehetnek kiváltságos osztályok, s ezért szerintünk egyetlen osztály sem értelmezheti és alkalmazhatja oly módon, hogy neki jusson belőle több, mert ez a többiek rovására megy. Ez választ el bennünket a polgári pártoktól, és ezért nem csatlakozunk a munkáspártokhoz sem.” Zsolt Béla: Miért járunk külön utakon? *Haladás*, 1945. október 1. (Kötetben Zsolt, 1992. 285.)

24 Vámbery Rusztem: Középosztály és szocializmus. *Világ*, 1945. június 2.

25 A „polgári kapitalizmus felszámolásának” sürgetése 1945-ben még nem illett bele az MKP elképzeléseibe. A korabeli kommunista politikát Kovács Imre szavai világíthatják meg leginkább: a kommunista párt nem tartja időszerűnek, hogy kommunista politikát csináljon. Lásd felszólalását az NPP Intéző Bizottságának 1945. június 5-i ülésén. PÍL 284. f. 13. ó. c.

26 „Rákosi Mátyás beszéde nagyon értelmes és érdekes és konciliáns.” Csécsy, 1983. 22.

27 Zsolt, 1992. A Rákosi-portré először az 1945-ben megjelent *Fehér könyvben* látott napvilágot.

28 Supka Géza publicista, író, a *Világ* főszerkesztője, a PDP egyik megalapítója, nemzetgyűlési képviselő volt, 1918-ban a Károlyi-kormány rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere.

című Rákosi-kötetről szuperlatívuszokat zengett: „az élő nemzeti lelkiismeret szava”, „megszóltatja az osztó igazság fájó, de gyógyító szavát”, „igazságra vezér-lő kalauz” (Pázmány Péter nyomán).²⁹ A könyv a kommunista pártvezér háború alatt született cikkeit és előadásait tartalmazta, azét az időszakét, amikor a fő cél a fasizmus legyőzése, a minél szélesebb nemzeti összefogás megteremtése volt – és Rákosi e feladatnak sikerrel tett eleget. 1945 tavaszán és nyarán a kommunis-ta párt már nem tartotta fontosnak, hogy gesztusokat tegyen a polgárság felé, de erről az érintetteknek vagy nem volt tudomásuk, vagy nem akarták észrevenni a mellőzésükre utaló jeleket. A militáns Révaival szemben a toleránsnak mutakozó Rákosinak „hittek”, neki akartak hinni.³⁰

Zsolt Béla az intézményes zsidóellenesség és a zsidóüldözések miatt – amelyek fogékonnyá tették a nem faji gyökerű kommunista eszmék iránt – szinte az egész magyar társadalmat elmarasztalta, viszont magasztalta Rákosi Mátyást, akit nyugati kultúrán nevelkedett, művelt és tehetséges államférfinak tartott.

A nem kommunista irányítású Vallás és Közoktatási Minisztérium kiadványa, a *Szabadnevelés* a következő részt idézte lapalji jelmondatként Rákosi kötetéből, egyetértve az abban foglalt, szép demokráciaképpel: „A demokrácia elengedhetetlen feltétele, hogy a magyar nép minden rétege szabadon szólhasson,

szabadon mondhassa ki véleményét. A minden cenzúrától és ügyési, rendőri beavatkozástól mentes, teljesen szabad sajtó nélkül nincs demokrácia, de a szólásszabadság magában véve nem elég: mindenkinek meg kell adni azt a jogot, hogy szabadon gyűlésezzen, szabadon szervezkedjék, s szabadon válassza meg azokat a vezetőit, akikre rá akarja bízni érdekeinek és nézeteinek képviseletét. Aki bármilyen ürüggyel ellenzi a szólás- és sajtószabadságot, korlátozni akarja a gyülekezést, a szervezkedés vagy választás szabadságát, az hiába erősíti, hogy ő demokrata.”³¹ Hogyne hittek volna az emberek az ilyen szirénhangoknak?

Kevesen gondoltak arra, hogy a megteremtendő demokráciára éppen a Szov-

A második világháború után a korhangulat kapitalizmusellenes volt, s ez Európa keleti felén – így Magyarországon is – a Szovjetunió kezére játszott. Sokakban azt az illúziót keltette, hogy a piacgazdálkodás hatalmi szabályozása megújítja a demokráciát, és csökkenti a szociális és kulturális különbségeket.

POLITIKUSOK, TUDÓSOK ELŐADÁS-SOROZATA A DEMOKRÁCIÁRÓL

Az ország első egyeteme a napi és a távlati politizálás közötti ellentét csökkentése, a leendő Magyarország „megtervezése” érdekében – kommunista kezdeményezésre – előadás-sorozatot szervezett.³² A bölcsészkar jogász és történész vezetői közelíteni szerették volna a demokrácia elméletét és a politikai gyakorlatot, ezért politikusokat és tudós értelmiségieket kértek fel, hogy fejtsék ki véleményüket a demokráciáról. 1945. június 26-a és július 6-a között a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán hat politikus – Erdei Ferenc, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Teleki Géza, Tildy Zoltán és Veres Péter – és hét elméleti szakember – Fischer Endre, Horváth Barna, Jánosi József S. J.,³³ Mezey István,³⁴ Moór Gyula, Ortutay Gyula,³⁵ Pamlényi Ervin³⁶ – tartott előadást. Az előadás-sorozatot tömegek látogatták, és hamarosan könyv is készült belőle.³⁷ A *Demokrácia* kötetből képet kaphatunk az ország szellemi és politikai elitjének gondolko-dásmódjáról, demokráciafelfogásáról, amire a politikatörténeti vizsgálódások nemigen adnak módot. Itt csak azokra az előadásszövegekre tértek ki, amelyekkel a korabeli demokráciaértelmezések sokfélesége és újszerűsége illusztrálható. Ebből következően egyes előadásokról részletesebben, másokról viszont csak vázlatosan esik szó.

32 Révai József már június elején beharangozta, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Magyar Szakszervezeti Tanács tudományos előadás-sorozatot szervez azzal a céllal, hogy a régi intelligencia és a szervezett munkásság képviselői tanítva és tanulva egymásra találjanak. Még az előadók listáját is felsorolta: Trócsányi Zoltán, Moór Gyula, Csépai Károly, Beznák Aladár, Szekfű Gyula, Navrátil Ákos, Kiss Ferenc nevét említette, akik közül csupán Moór adott elő. (Révai József: Értelmiség és demokrácia. *Szabad Nép*, 1945. június 6.) Révai terve módosult: a szakszervezetek kimaradtak a szervezésből.

33 S. J.: Societas Jesu (Jézus Társasága). Jánosi jezsuita szerzetes tanár volt. Előadásának címe: A demokrácia etikai feltételei. (*Demokrácia*, 1945. 69–79.)

34 Mezey demokratikus jogállamnak tekinti a Szovjetuniót, amelynek jogrendszere szerinte „sok tekintetben fejlettebb, rugékonnyabb, modernebb a legtöbb európai állam jogrendszerénél”. Előadásában (Szovjet-Oroszország: magánjogi rendszere) az 1923-ban életbe léptetett polgári törvénykönyvről beszélt, alkalmazásának módjáról feltehetően nem voltak ismeretei. (*Demokrácia*, 1945. 81–95.)

35 Új magyar köznevelés. Uo. 110–138.

36 A magyar történet progresszív korszakai. Uo. 139–146.

37 A kiadvány részben áldozatul esett a napi po-

29 S. G.: Az igazságra vezér-lő kalauz. *Világ*, 1945. július 4.

30 A *Szabad Nép* szerző nélküli cikkében (A nyílt-sisakos Polgári Demokraták. 1945. július 13.) mulatságosnak tartotta, hogy Gorzó Nándor – egykori októbrista, a PDP ideiglenes nemzetgyűlési képviselője – a *Világban* Rákosi Mátyás realpolitikájáról és Révai József „szektárius felelőtlenségéről” írt: „A kis Móríc! [Sic! Feltehetően: Móricka] Aki azt képze-li, hogy a Kommunista Párt központi lapjában a lap főszerkesztője egyéni véleményt mond! Azon az otromba kísérleten pedig, hogy a »komoly« Rákosit szembeállítsák a »felelőtlen« Révaival, még a sarki verebek is nevetnek.” Azok a verebek, amelyek a *Szabad Nép* szerint a PDP reakciósságát csiripelik.

31 *Szabadnevelés*, 1945. 63.

jetunió felől leselkedik a legfőbb veszély. A borúlátásra hajlamos Márai Sándor megsejtette, hogy olyan ország nem hozhatja a szabadságot, amelyben az emberek nem szabadok.

litikának. A sorozat Moór Gyula jogászprofesszor és Szakasits Árpád szociáldemokrata politikus – az SZDP főtitkára – előadásával indult, a kötet élére azonban Erdei Ferenc előadása került, akinek volt ugyan társadalomtudósi múltja, de a rendezvényen a parasztpárt képviselőjeként az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztereként vett részt. Erdei a kommunisták legközelebbi szövetségeseinek számított. Ugyanez elmondható Szakasits Árpádról is, aki ekkor a Budapesti Nemzeti Bizottság elnökeként szolgált a kormánykoalíció baloldalának érdekeit.

38 A magyar demokrácia kérdései. *Demokrácia*, 1945. 147–166. A termet zsúfolásig megtöltötték az érdeklődők, számos professzor is jelen volt, akik közül a másnapi *Szabad Nép* tizenhárom nevet sorol fel. (*Szabad Nép*, 1945. július 4.) Rákosié után Horváth Barna előadása következett, majd – a megfigyelt hallgatóságnak (Hajdu Tibor szíves közlése) – Pamlényi Ervin tartott előadást. (PIL 274. f. 7. cs. 38. ó. e.) Rákosi gyorsírásból leírt előadásának szövege és Hajnal István kézzel írt, Rákosinak szóló, a szöveg kiadásával kapcsolatos levele ugyanitt olvasható.

39 A reakciós epitheton ornansa nála: „minden hájjal megkent”, „ügyesen és alattomosan dolgozó”.

40 Az igénylők és az igényeket helyben elbírálok nem egy településen – ahol nem volt elég kiosztható föld – áthágták a rendeletet a módosabb parasztnak rovására. A kommunisták a törvénysértőket támogatták, a jogaikhoz ragaszkodókat pedig reakciónak bélyegezték.

védelmeként interpretálta. Arra is ügyelt, hogy ne vádolhassák a szovjet rendszer népszerűsítésével. Bár vissza-visszatért a „reakció”³⁹ megsemmisítésének szükségességére, a „reakció kártevéseit” csupán egyetlen példával igazolta. Egy földbirtokosra hivatkozott, aki 1300 holdját követelte vissza – ami egyedi, rendeleti szabályozással könnyen kivédhető eset lehetett, ha igaz volt egyáltalán –, a földreform körüli valós problémákról⁴⁰ azonban nem ejtett szót. Előadása végén azt fejtegette, hogy a demokráciát önerőből, a múlt teljes elvetésével kell megvalósítani. Ennek az új formációnak magyarnak kell lennie, hangsúlyozta. A kijelentésnek

A demokrácia politikusi interpretációja

Az egyetemi előadóteremben a politikusok pusztán propagandaszólamokkal nem léphettek a hallgatóság elé. A felkérés így politikai álláspontjuk átgondolására és nézeteik igényes megfogalmazására készítette azokat is, akik addig ezt elmulasztották.

Rákosi Mátyás színes, történelmi és irodalmi példákkal illusztrált előadást tartott.³⁸ Nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyarországi politikai berendezkedés nem tekinthető klasszikus értelemben vett polgári demokráciának. Ennek nem csupán az az oka – érvelt –, hogy a demokrácia, szemben a több száz éves angolszász demokráciákkal, még csak öt hónapos, hanem az is, hogy nincsenek hazai előzményei. Az 1918-as demokráciakísérletet nem említette, a nyilas időket pedig szándékosan egybemosotta a huszonöt éves Horthy-korszakkal. Hivatkozott a németországi (weimari) demokráciára, amely teret engedett Hitlernek, és századokkal korábbi angliai és amerikai példákkal illusztrálta, hogy a demokrácia megteremtése erőszakot, véráldozatot követel. A második világháború befejezését követő antidemokratikus intézkedéseket a demokrácia ön-

kettős üzenete volt: egyrészt azt sugallta, hogy az új rendszer mind a nyugati, mind a keleti típusú uralmi formáktól el fog térni, másrészt a nemzeti érdekek legfőbb védelmezőjének a kommunista pártot tüntette fel. Kijelentése a parasztpárti elképzelésekkel rokonítható.⁴¹

Hajnal István, a bölcsészkar történelész dékánja nagy elismeréssel nyilatkozott Rákosiról: az előadást szerinte „lebilincselő, kristálytisza logika és a vele párosuló kifejezési erő” jellemezte. „Világosság, egyszerűség [...], semmi szónoki pátosz, semmi színpadi fogás. Csupa őszinte emberi megnyilatkozása egy államférfiúnak, akinek nincsenek mel lékgondolatai.”⁴²

A többség azonban csak az újságból értesült az előadásról – és egészen mást kapott, mint az, aki személyesen hallgatta a politikust. De különbségek vannak a kötetben megjelent, mérsékeltbben, árnyaltabban fogalmazó szövegek és az újságtudósítások hatásvadász kiemelései között is. A nyilvánosság befolyásolásának módszereit jól ismerő kommunista újságírók az átlagolvasók ízléséhez igazították a Rákosi-előadást. A *Szabadság* például azt emelte ki, hogy a „független, szabad és demokratikus Magyarország” megteremtése érdekében a kommunista párt „minden fegyvert felhasznál”. A megvalósítás módjára tett utalás – „minden fegyvert bevetünk” – „tisza beszéd” volt a ködösen megfogalmazott, a nemzeti érzellel manipuláló jövővizióhoz képest. A kommunisták mást értettek függetlenségen, szabadságon és demokrácián, mint az emberek többsé-

41 Az MKP legközelebbi taktikai szövetségese nem az SZDP, hanem az NPP volt. A parasztpártiak segítségével igyekezett meggyőzni a gyanakvó lakosságot arról, hogy az MKP igazi nemzeti párt. „A parasztpárt [...] szervezetei fiatalok és tapasztalatlanok, de sok jó hívük van a falusi szegénység körében. Majd jobban a hónuk alá nyúlunk, és a szervezésnél több segítséget nyújtunk nekik, mint eddig. Meglehetősen táborra van az egyetemi ifúság és a paraszti származású értelmiség körében” – írta Rákosi 1945. április 17-én G. M. Dimitrovnak, aki Moszkvában az SZKP Nemzetközi Osztályát vezette. A május 5-én ugyancsak neki küldött levele szerint: „Mi [az MKP vezetői] átengedtük neki [a Nemzeti Parasztpártnak] a magyar svábok elleni és a földre jogosult parasztnak bizottságainak fenntartásáért folyó kampány vezetését. [...] Közös üléseket tartottunk velük a politikai kérdésekről. Külön ülést szerveztünk a szervezeti kérdésekről. Tagjainktól több megértést és több támogatást követelünk a Nemzeti Parasztpárt számára.” (Vass [közread.], 1991. 262., ill. 271–272.) Illyés Gyula az NPP Intéző Bizottsága 1945. június 5-i ülésén kijelentette: „ha nem volna parasztpárt, kétségkívül a kommunistákhoz állnánk legközelebb, hiszen személyi, baráti szálak is leginkább hozzájuk kapcsolnak bennünket. Ő a maga részéről bár állandó vitában áll velük, mégis van egy belső megértés köztük, és tulajdonképpen egy kereten belül vitáznak velük. [Sic!] Gyakran rajtakapja magát azon, hogy olyan kérdéseket akar pártunk életéből előhozni nekik, melyek belső ügyeink. Éppen azért, mert nem érez különállóságot. Ugyanakkor az is tény, hogy ők vele szemben nem érvényesítik ugyanezt. [...] a báty és öcs viszonya van itt köztünk, bármekkora is a megértés.” (PIL 284. f. 13. ó. e.)

42 A *Szabad Nép* 1945. július 4-i tudósítása. A lap másnap vezércikkben ismertette Rákosi előadását. (Losonczy Géza: Magyar demokrácia. *Szabad Nép*, 1945. július 5.) A *Szabadság* szerint az eseményről nyilatkozó egyetemi tanárok kiemelték Rákosi elő-

adásának „világosságát, tárgyilagos tudományosságát, félremagyarázhatatlan egyértelműségét, egy államférfi nagy kifejezési erejét, de pátoszmentes logikáját”. (Szabadság, 1945. július 5.)

43 Rákosi Máttyás Moszkvában arról számolt be Dimitrovnak, hogy a többi párt képviselői szerint a kommunistáknak ahány szava van, „annyiképpen értelmezhető”. Póth (közread.), 1999. 209.

44 *Demokrácia*, 1945. 7–12.

45 „Az is velejár ezzel a politikai módszerrel, hogy a harc közben változnak nemcsak az ember személyes jogai, szerzett jogai, hanem maga a jog, a törvények is. Ez kikerülhetetlen velejárója a demokráciának, és ez mélyen lényegéből következik.” Uo.

46 Uo. 12.

47 A demokráciáról és szocializmusról. Uo. 166–178. Az előadásra 1945. június 27-én délelőtt 10 óra-kor került sor.

48 A kommunisták egyenesen kerülték, hogy a szocializmusról szó essék. Attól féltek, hogy a Tanácsköztársaság emlékének felidézésével elriasztják a megnyerni vágyott tömegeket. A Horthy-korszak szovjetellenes propagandájának tovább élő hatásától is tartottak.

azokba beépítse magát, és a maga embereit állítsa a vezető helyekre”. A jogsérelmet, a szabadság korlátozását a „népi demokrácia” lényegi ismérvének tekintette, amelyet a cél – „a nép felszabadulása” – szentesít.⁴⁵ 1945 nyarán Erdei még nyitottnak látta a küzdelmet a polgári demokrácia és a „népi demokráciának” nevezett munkás-paraszt uralom között. Amíg ez utóbbi megvalósul, a „küzdelmes, harcos demokrácia [...] sok mindent megsért, olyat, amit előző korok demokráciái tiszteltek és védtek” – teregette ki nyíltan a lapjait.⁴⁶

Szakasits Árpád, a Szociáldemokrata Párt főtitkára csupán általánosságokat mondott a szocializmus és a demokrácia összefüggéséről,⁴⁷ el akarta kerülni, hogy a kommunista és a szociáldemokrata nézetek közötti lényegi különbségekről szó essék. (1918–19-ről, a két világháború közötti évtizedekről – taktikai-politikai okokból – ekkor sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták⁴⁸ nem beszéltek szívesen.) Az idejélmúlt európai liberális, polgári demokrácia legnagyobb bűne szerinte az individuum kultusza. A gazdasági szélsőségeket éppúgy ezzel magya-

ge.⁴³ A „nyelvzavarból” az profitált, aki a hatalom megszerzésére alkalmas eszközök és módszerek birtokában volt.

Erdei Ferenc parasztpárti belügyminiszter előadásának a *Népi demokrácia* címet adta.⁴⁴ A klasszikus polgári demokráciát korszerűtlennek nevezte, az új típusú demokráciából kizárta a „nép ellenségeit”, a „volt uralkodó rétegek” tagjait. A szabad piacgazdálkodás korlátozásával, büntetőjogi és politikai felelősségre vonással vélte ellehetetleníteni őket. A népi demokráciát a múlt – a „régí feudális-fasiszta uralom” – elleni folyamatos harcnak tekintette, „küzdelmes és gomolygó állapotnak”, amely leginkább az „ellenség elleni éber készenléttel” jellemezhető. A „harci szervezeteket” is felsorolta: ezek zömmel kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló szervezetek voltak, a „nép” – a parasztság és a munkásság – pártjai, a szakszervezetek, a szövetkezetek, az üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok. Ezek arra valók, fejtegette, hogy „a nép pozíciókat szerezzen,

rázta, mint az erkölcsi züllést. Kárhoztatta a polgári demokrácia „szellemi tar- kaságát”. Kiindulópontja lélektani volt: az ember eredendően rossz tulajdonságai miatt alkalmatlan az individuális életre, a közösség ellenben kordában tudja tartani a szélsőségeket, kezelni tudja az elhajlásokat, saját javára tudja fordítani a különbségeket. A közösség élén bölcs, képzett vezetőnek kell állnia, aki képes megoldást találni a felmerülő problémákra, feszültségekre. Az új demokrácia lényegét a kollektívizmusból látta. Az új társadalmi rend egyik legfőbb alkotó-eleme a központilag irányított gazdaság, a filozófus államférfiak által irányított erős állam, hangsúlyozta. A demokrácia e paternalista megközelítésével Szakasits már-már a diktatúra igazolásához került közel. Uniformizált világot vetített elő- re, amelyben voluntarista vezetők döntenek, mi a jó az esendő embereknek. Erre mindjárt maga szolgáltat példával, amikor az erkölcsi züllést a középosztályra szűkítette: „A züllés nálunk is óriási méreteket öltött. Ennek csattanója nem a nyilas éra alatt következett be, hanem akkor, amikor bejöttek az oroszok. Meltóságos urak, kegyelmes asszonyok, tisztviselők és polgárok, kisiparosok és utcai nők serege egymással versenyezve fosztotta ki az üzleteket. Nem hivatkozhatnak arra, hogy kényszer, erőszak nyomása alatt követték el a rablást. [?!] Egyéni ösztöneikre hallgattak. Nem volt rendőr, nem volt hagyományörző és ellenőrző társadalom.”

Szakasits előadása – más hangsúlyokkal – a Szociáldemokrata Párt napilapjában is megjelent. Ostorozta benne a „reakciót”: „alattomos aknamunkájáról”, „nyílt és szemérmetlen jelentkezéséről” írt. A „demokratikus pártokba befurakodott” reakciók eltávolítását nevek, konkrétumok említése nélkül követelte.⁴⁹ lényegében a kommunisták kezére játszott, amikor erősítette a közvéleményben a politikai ellenfelekkel szembeni ellenségességet. Már-már úgy tűnt, Rákosiék liberálisabbak, megbocsátóbbak a szociáldemokratáknál, miközben az ellenőriz- (het)etlen politikai rendőrség a kommunisták kezében volt.

Tildy Zoltán, a kisgazdapárt elnöke papos frazeológiával megfogalmazott elő- adása hemzsegett a közhelyektől,⁵⁰ mintegy illusztrálva néhány párttársa bizalmatlanságát, akik elsősorban nem a politikusi erények hiányát rótták fel neki, hanem azt, hogy – karriervágyból – túlzottan kötődik a kommunistákhoz.⁵¹ A politikai

49 A felelősségről. *Népszava*, 1945. június 27.

50 Tildy eredetileg református lelkész volt. A július 6-i előadás címe: Parasztság, munkásság és értelmiség egysége a magyar demokráciában. In *Demokrácia*, 1945. 187–195.

51 „Mindent megteszünk, hogy támogassuk Tildyt, aki úgy négy szemközt, mint a nyilvánosság előtt eddig becsületesen viselkedett [...] Tildynek a vezetőségben már nincs meg a többsége. Mi nem akarjuk, hogy a kisgazdapártban esetleg úgy jöjjön létre a szakadás, hogy Tildy kisebbségben maradjon. Ha ő kapja meg a miniszterelnöki posztot, pozíciója annyira megszilárdul, hogy biztosítja neki a többséget a pártban” – írta Rákosi 1945. április 7-én Moszkvába. (Vass [közread.], 1991. 263.)

egység szükségességét ismételte, egységen a hatalmat éppen birtokló pártok tartós szövetségét értve. „Mi a demokrácia? Szabad politikai önrendelkezés, az egész nép részvétele az ország vezetésében. [...] A demokrácia a teljes gazdasági felszabadulást is jelenti minden réteg, tehát a parasztság, munkásság és értelmiség számára egyaránt.” De hogyan irányíthat „az egész nép”? Mit jelent a „gazdasági felszabadulás”? A „minden rétegből” vajon miért hiányoznak a középrétegek (a kereskedők, a kisiparosok, az alkalmazottak) és a korábbi, 1945-re összezsugorodott felső rétegek (a gyárosok, arisztokraták, egyházi vezetők, főtisztviselők és mások)? Ezekre a lényegi, sokakat foglalkoztató kérdésekre meg sem kísérelt válaszolni.

52 *Kis Újság*, 1945. július 7.

53 Parasztság és demokrácia. In *Demokrácia*. 1945. 196–207. Az előadásra július 4-én került sor. Ortutay Gyula is ezen a napon adott elő a demokrácia és a közoktatás viszonyáról, a nevelés átszervezésének szükségességéről. (*Szabad Nép*, 1945. július 5., *Szabad Szó*, illetve *Kis Újság*, 1945. július 6.) A kisgazdapárt lapja Ortutay előadásából kiemelte: „Nevelési rendszerünk idáig teljesen antidemokratikus volt, szinte kasztszerű, amely mindenkit arra kényszerített, hogy iskolái elvégzése után bezárkózzék a »tanultak« kasztjába.”

befejeződése után létrejön. („A mostani forradalom le fogja eresztetni gyökereit a széles népmilliók lelkébe s az igazi magyar történelembe. A forradalmi cselekményekkel induló demokrácia majd megteremti a maga rendjét.”) Saját pártjának lapja, a *Kis Újság* szükségesnek látta kiemelni Tildy „reakciót” elítélő, a korabeli kommunista szlogenekre emlékeztető kijelentését: „akadnak, akik demokráciát hirdetnek, de fasiszta módszerekkel dolgoznak.”⁵² A kommunisták szemében azonban éppen az ő pártja, a kisgazdapárt lett „a reakció legfőbb melegágya”.

Veres Péter előadásából⁵³ egy elvhű, idealista – a nemzet, a parasztság és a szocializmus iránt egyaránt elkötelezett – politikus képe rajzolódik ki. Veres lelkesen, indulatosan beszélt. Talán neki sikerült egyedül megfogalmaznia a társadalom aljára szorult néprétegek igazságosabb társadalmi rend utáni vágyát, és ő tudta talán legvilágosabban szavakba önteni a politikán túlmutató, a társadalom valamennyi tagjára vonatkoztatható teendőket.

Kiindulása: a magyar nép – ezen ő elsősorban a parasztságot értette – történetében először kialakíthatja a sajátosságainak megfelelő közösségi rendszert, társadalomszervezési formát: ehhez nem szölamok kellenek a reakcióról és a demokráciáról – az ő kifejezésével: „megunt jelszó-csúfság” –, hanem intézményes jogok, amelyek minden ember számára lehetővé teszik az önkiteljesedést. „A demokrácia nem azt jelenti, hogy mindnyájan mindenben egyenlők leszünk, hanem azt, hogy mindenkinek egyenlő joga legyen a benne levő különbségek érvényesítésére. Az ember sem testileg, sem szellemileg nem egyforma, és nem is lesz, és ne is legyen soha. De hogy a valóságos egyéni képességek és különbségek érvényesülhessenek,

meg kell szüntetni a vagyoni, kasztbeli, hatalmi előjogokat, amelyekkel ma a hatalmasabbak élnek, és amelyekkel félretaszítják a szegényebbeket, de főleg a parasztokat és a munkásokat. [...] a demokrácia élet legyen, vérző, mozgó, eleven, megszenvedett élet. Így telnek meg a kisebb közösségeink tartalommal, valóságos magyar demokráciával. Az egyén és a közösség valóságos egymásra hatásából születik meg az olyan forma, amely nemcsak forma, hanem lélek is van benne.”

Ő nem taktikai fogásként hivatkozott a népre, mint a politikusok többsége. Valóban alulról felfelé építkező, öngazgató közösségi társadalmat képzelt el. Neki is szembe kellett néznie a demokratikus közösségi hagyományok hiányának problémájával. Szerinte a „nemzeti középosztály bratyizó demokráciáját” elmosta a háború, a polgárság demokráciájáról azért nem lehet beszélni, mert magyar polgárság nincs – a sváb és zsidó eredetű polgársággal pedig Veres a háború utáni Magyarországon nem számolt.

A demokratikus előzmények hiányát a legtöbben neveléssel vélték pótolhatónak, vagyis kívülről és felülről keresték a megoldást.⁵⁴ Veres Péter szerint a magyar falusi közösségekben él ez a tradíció, csak engedni kell kiteljesedni és szabadon érvényesülni.⁵⁵ Ő az archaikus paraszti világ közösségi formáinak átvehetőségében reménykedett, és ez elképzelésének leggyengébb – korábbi és későbbi írásai alapján tudható, hogy konstans – eleme. A modern nyugati világot nem ismerte, amit tudott róla, a magyar nép lelkétől idegennek gondolta, ezért elvetette.

Veres Péter az általa elképzelt demokrácia alapfeltételének a létbiztonságot, a stabil gazdaságot tartotta,⁵⁶ amit a kapitalista piacgazdálkodás megszűnése után is fenntarthatónak vélt. Hogyan? Erre nem tért ki. A demokrácia korabeli formáját azért méltányolta, mert szerinte engedi a kísérletezést, még ha ezzel önmagát semmisíti is meg. Megadja a „harc és a harcolni tudás lehetőségét, a demokratikus közösségi szervezetek kiépítését, a demokráciában való mozogni tudás lehetőségét”. Utópiáját előadása végén így foglalta össze: „Az első lépés a demokrácia intézményesítése, az egyéni és társas jogok és kötelességek törvényes biztosítása, hogy a nép megszokja, hogy az ország az övé, és részt vegyen a dolgaiban. A máso-

54 A neveléshez fűzött korabeli illúziókról még lesz szó a későbbiekben.

55 Veres szerint a többségi döntés a demokráciában „nem valami liberális vívmány, nem a legújabb idők eredménye, hanem ellenkezőleg, a régi jobbágységek önkormányzati életének maradványa. [...] Felülről zsarnoki volt a nyomás, de belül valamelyes demokratikus kiegyenlítődség folyt. Persze, sokszor a szegény zsellérek rovására és a gazdag jobbágyok javára, de ez már minden demokráciának átka és veszedelme. Ebből csak úgy lehet kiemelkedni, ha maga az állam is demokratikus lesz.”

56 „Szolgákra, koldúsokra, rongyosokra és éhesekre nem lehet demokráciát építeni. Hiába volna választójoga annak a parasztnak, akinek nincs munkája, nincsen kenyere és nincsen csizmája, szolgának, szegénynek, semmi embernek érezné magát.”

dik, hogy az így kialakuló demokratikus pártküzdelmekben és gazdasági érdekharcokban a magyar nép saját természete bontakozzon ki, hogy harcolni is a maga módján tudjon, hogy úgy mozogjon a demokráciában, mint hal a vízben.”

Teleki Géza, az ideiglenes kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a Polgári Demokrata Pártot képviselte az előadók között.⁵⁷ Mint földrajztudós, a történelem alakulásában nagy szerepet tulajdonított a klimatikus különbségeknek.⁵⁸ Mondandójának lényege így foglalható össze: a Kárpát-medencében fekvő Magyarországot évszázadokon keresztül különböző hatalmi, gazdasági és kulturális hatások érték, amelyek a legtöbb esetben nem épültek szervesen egymásra. Az eltérő hagyományok inkább a diktatórikus hatalmi törekvéseknek, és nem a civil öntudatra, közösségi hagyományokra, szolidaritásra épülő demokráciának kedveznek. Teleki is a demokrácia magyar jellegét hangsúlyozta – „Egy nemzet, ha nem nyelvében és történelmében él, akkor nem nemzet többé” –, más megfontolásból persze, mint Rákosi, aki a kommunistákat akarta az ország lakóival elfogadtatni, amikor kiemelte a népi demokrácia nemzeti jellegét. Teleki áttételesen kommunistaellenes volt, amikor arra utalt, hogy az új vezetők „nem jöhetnek kívülről”. („Többnyire ott kezdődik a baj, ha a vezetők kívülről jönnek, ha nem a nemzet testének szülöttei. Sokkal lényegesebbek a fogalmak, köntösei a valóságnak. És ha valósággal meg is töltjük, ránk fog illeni. Ha pedig nem, úgy csak idegen köntös marad az, amelyet idegen kíván és fog ránk erőszakolni. Ez nem eredményezhet mást, mint a demagógok érvényesülését, melyről tudjuk, hogy a külszint használják fel céljaik elérésére, rá kívánják nyomni a tömegekre akarataikat, amelyet a legkülönbözőbb eszközökkel, informátorokkal, kémekkel dolgoznak meg, s általában azt hirdetik, hogy minden régit el kell törölni új és hamis elméletekért.”)

Pesszimizmusa – az emberi természet, „a korszellem és a korjelleg megváltoztathatatlan” – fogékonyra tette a demokráciára leselkedő veszélyek felismerésére.

Az emberek sokkal inkább hajlanak a külső irányításra, a tekintély elfogadására, semmint az embertársaik iránti felelősségre és az önkorlátozásra, különösen Magyarországon, ahol „nem volt demokrácia”.

A nevelést, amelyet sokan a demokratikus átmenet lényegi összetevőjének, valamiféle panacea magnának tekintettek,

nem tartotta megoldásnak: a nevelők maguk is politikafüggők, azt adják tovább, amit engedélyeznek nekik. Erőszakkal nem lehet demokráciát teremteni – mondta –, s kijelentését a kommunista módszerek kritikájaként is értelmezhetnék. (Az érintettek annak is tekintették.) A demokrácia esélyeit illető végkövetkeztetése

57 A kultúra fejlődése és a demokrácia. (In *Demokrácia*, 1945. 179–186.) Teleki 1945. július 6-án tartott előadást.

58 „A mediterrán klíma jelenti a török behatolást és uralmat. A nyugati atlanti klíma a németet hozta, mert az feküdt legközelebb, s a kontinentális klíma előhozta Ázsiát.”

lehangoló volt: a hagyományok, megkínálódott előtörténet nélküli magyarországi demokrácián szerinte csak a tudományos értelmiség, a problémalátó, kiművelt fők megbecsülése segíthet.⁵⁹

A tudósok demokráciaképe

Teleki Géza, bár előadását politikusként tartotta, tudósként beszélt, ezért a politikusok közötti szerepeltetése csak részben indokolt. A tudós előadók közül itt csak Horváth Barna és Moór Gyula előadására térek ki.

Horváth Barna jogászprofesszor előadása volt talán a legelvontabb.⁶⁰ A korabeli magyar valóság két okból maradhatott kívül látókören: vagy eleve nem érdeklődött a napi politika iránt, vagy el akarta kerülni, hogy a nézetei és a valóság közötti ellentmondás felszínre kerüljön. Az ideális demokrácia megvalósulását a tudomány állami megbecsülésétől – s ezen belül az oly fontosnak tartott közvélemény-kutatás tudományos rangjának elismerésétől – és az állampolgári nevelés hatékonyságától várta.⁶¹ Úgy vélte, a politikai demokrácia (a képviseleti⁶² és a közvetlen demokrácia formáinak intézményesítése) és a gazdasági demokrácia (a tőkés piacgazdaság felváltása a központi-lag irányított tervgazdálkodással⁶³) mind a szocializmus, mind a kapitalizmus negatívumait kiküszöböli. „A választójug tudvalevően a politikai demokrácia sarkalatos jogintézménye, a magántulajdon korlátozása pedig a vagyonkülönbségek megszüntetésének, a gazdasági demokráciának a jogtechnikai módszere. Esze-

59 *A Magyar Nemzet* 1945. július 7-i számában korrekt összefoglalót adott az előadásról, amelyet „sokszor szakított meg helyeslés és taps”. A demokrácia értelmezése körüli korabeli zavart is jól érzékeltette, amikor kiemelte: „Mi is tehát a magyar demokrácia? Sajnos még nem tudjuk, milyen, még nem egységes, mindenki mást ért alatta.”

60 *Demokrácia és jog*. In *Demokrácia*, 1945. 43–67.

61 „A közvetlen demokráciának a képviseletin belül erőteljes érvényesülést biztosít a modern *közvélemény-kutatás*. [...] Az ilyen módszer nyilvánvalóan forradalmasítja a közösségi *akaratképzés* technikáját. Egy jól működő közvélemény-kutató intézet, amely igen kis hibahatárral meg tudja jósolni a választások eredményét, tulajdonképpen feleslegessé teszi ez utóbbiakat. Ha pedig a népképviselet és a közvélemény-kutatás egymás mellett működnek, akkor az utóbbi folyamatos ellenőrző hatást fog gyakorolni az előbbire, mert folyamatosan nyilvántartja, hogy miben tér el a képviseltek véleménye a képviseletétől. A közvélemény-kutatás távlati beláthatatlanok, mert amikor a közös akarat megállapítását a választási hadjáratok és parlamenti viharok szenvedélyeinek és véletlencinek zűrzavarából a tudományos megfigyelés szelíd fényébe emeli, a tudományt érvényesíti a politikában. A tudomány a haladó politikának legmegbízhatóbb szövetségese!” (Horváth Barna kiemelései.)

62 „A képviseleti demokrácia válságban van, egyetlen intézménye sem áll kritikán felül” – jelentette ki, s ez 1945-ben mind Nyugaton, mind Keleten általánosan elfogadott vélekedés volt.

63 „[A] szabadságot nem a laissez-faire, hanem a tervszerű irányítás és beavatkozás biztosítja. [...] Nem a termelés anarchiáját, hanem annak tervszerűségét kell biztosítani: a szabadság súlypontja itt a gazdálkodó egyénrekről mindinkább a közösségre megy át. Ha *mindenkit* fel akarunk szabadítani a nélkülözés és a félelem szolgáta alól, akkor nyilvánvalóan [inkább] beavatkozni és tervezni kell, mint a beavatkozástól és a tervszerűségtől óvakodni.”

rint a politikai demokrácia logikusan a gazdasági demokráciához vezet, ha a nép a maga jogait a saját érdekében gyakorolja. Megfordítva viszont a nép érdekében való kormányzás csak akkor tekinthető végleg biztosítottnak, ha azt többé nem felvilágosult egyeduralkodó, hanem maga a felvilágosult nép gyakorolja.” Szerinte a tervgazdálkodás összeegyeztethető az egyéni és a kollektív szabadságjogok érvényesülésével, a vélemény szabadság biztosításával. Érvei az angolszász gondolkodók elméleti munkáin alapultak – mindenekelőtt Harold Laski angol szocialista gondolkodó, a Munkáspárt balszárnyának ideológusa gyakorolt rá nagy hatást –, javas-

latai pedig a közösségben észszerűen és tudatosan cselekvő egyén idealizálásán.⁶⁴ A „nép”, a korábban alávetettek közösségteremtő, államformáló képességébe vett hit és különösen a közvetlen demokrácia formáival foglalkozó fejtegetései a népi ideológia megalapozóival, híveivel rokonítják.⁶⁵ Horváth nagy jelentőséget tulajdonított a népszavazásnak, a települési önkormányzatoknak és az üzemi bizottságoknak: a forradalmi átalakulás legfontosabb elemeinek tekintette őket. Kiemelte a közös vélemény kialakítására kényszerült lakóhelyi és munkahelyi bizottságok vitáit: olyan műhelyeknek tartotta őket, ahol a résztvevők a gyakorlatban sajátíthatják el a demokráciát, és ezeket összeegyeztethetőnek vélte a pártok

(a parlament és a kormány) – a képvisleti demokrácia szerveinek – tevékenységével.

Bővítette a jogalkalmazás kereteit azzal, hogy laikusokat is be kívánt vonni a közigazgatásba⁶⁶ és az igazságszolgáltatásba. Ugyanezt a célt szolgálta a jogtudomány tágitása a pszichológia, a szociológia, a statisztika felé. Hangsúlyozta, hogy a büntetőjog gyakori politikai célú alkalmazása az állam bizonytalanságának, gyengeségének jele. „A demokráciának minden más rendszernél jobban kell tudnia azt, hogy az állam, amikor büntet, defenzívában van” – mondta, de hozzátette: „Mindez azonban nem zárja ki, hogy a demokrácia keményen megtorolja a népellenes politikai bűncselekményeket, amikor ez szükségesnek, ésszerűnek és példaadónak látszik.”⁶⁷ Az ellentmondást nem tudta feloldani, és a belső körökön kívül lévén, arra sem gondolhatott, hogy Magyarországon a politika és a jog a leltűnt rendszer képviselőinek felelősségre vonása ürügyén már 1945-ben is éppen a voluntarista hatalomra törekvőknek kedvezett.

A legszínvonalasabb előadást Moór Gyula, a jogbölcselet professzora, a korabeli szellemi élet ismert alakja tartotta. Nem volt borúlátó, de optimista sem. A bonyolult, veszélyeket rejtő átalakulást a fogalmak tisztázásával kívánta segíteni.⁶⁸ A közelmúlt változásaihoz a jogfolytonosság felől közelített. Az 1920 óta tartó jogfolytonosság kétszer is megszakadt: 1944 decembere előtt a német megszállással, majd a nyilas hatalomátvétellel. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásával, amely újabb törést hozott a jogfolytonosságban, lehetőség nyílt az addig tartóan soha nem gyakorolt demokrácia kialakítására. Ez az új közjogi rend – hangsúlyozta Moór – nem restaurációs jellegű. A demokratikus előzmények töredékessége – nem pedig a hiánya – miatt ugyanakkor szerinte fokozott felelősség hárul a hatalom birtokosaira, de az ország valamennyi lakójára is. A „tisztá lap” szituációt – a kommunistákkal ellentétben – nem a hatalomért folyó harc terepének, hanem a demokrácia műhelyének tekintette. Hitt abban, mint akkoriban sokan, hogy „a demokrácia nagy politikai gondolata, a demokratikus Magyarország ideáljának erkölcsi ereje” elegendő lesz a megújuláshoz. Tisztában volt a kísérlet nehézségeivel is: a veszélyek, a várható problémák jelzésével a kockázati tényezőket igyekezett csökkenteni.

A világos okfejtés érdekében ellentétpárokat építette mondandóját. Abból indult ki, hogy az ember ösztönvilágától mind a szabadság, mind az egyenlőség idegen. A túlélésért, a szaporodásért folyó harcban az erősebbek a gyengébbek rovására érvényesülnek. Az ember hivatása éppen az, hogy értelemmel és belátással mérsékelje a természeti különbségeket.⁶⁹ „A demokrácia azért a legnehezebb társadalomszervezési forma, mert a legemberibb. [...] a demokrácia első nagy antinómiája: a természettől fogva nem szabad és nem egyenlő embereket akarja szabadokká és egyenlőkké tenni. Ebben az antinómiában a természeti adottság és az erkölcsi ideál ütközik egymással össze” – írta Moór Gyula.

A szabadság és az egyenlőség közötti ellentmondás a demokrácia másik lényegi ismertetőjegye. A szabadság túlsúlya szabadossághoz, anarchiához vezethet, az egyenlőség pedig diktatúrához. A szélsőségek illusztrálásának történelmi példája nála a francia forradalom, irodalmi példája pedig *Az ember tragédiájának* két jelenete: a londoni vásár (liberalizmus), illetve a falanszterjelenet (szocializmus). A teljes egyenlőség nevében a kiválókat is ki lehet irtani.

A fentiekből szerinte egyenesen következik az államhatalom és a demokrácia antinómiája: a hatalom eleve ellenkezik a szabadság és az egyenlőség elvével, ugyanakkor csak az államhatalom, a demokratikus államforma védheti meg mindkettőt.

64 Horváth Barna, aki a Polgári Demokrata Párt tagja volt, hasonló gondolatokat fogalmazott meg egy hónappal korábban a *Világ* című lapban (A mai demokrácia, 1945. május 25.), valamint a PDP VIII. kerületi szervezetében tartott előadásában (*Világ*, 1945. június 10.). Demokráciafelfogásáról lásd Szabadfalvi, 1999. 133–145. és Izsák, 1983. 21. Az előzményekhez lásd: Horváth, 1940.

65 Bibó István liberális anarchista nézeteket tulajdonított a pályáját döntően befolyásoló jogfilozófia-professzornak. (Huszár [szerk.], 1995. 33.)

66 „A nép részvétele a közigazgatásban egyfelől a bürokrácia hatásos ellenszere, másfelől pedig az állam-polgári nevelés kitűnő eszköze.”

67 Kiemelés – H. B. A politika és a jog korabeli kapcsolatáról lásd Palasik, 2000.

68 A demokrácia örvényei. In *Demokrácia*, 1945. 96–109.

69 Hasonló következtetésre jutott évtizedekkel később Kołakowski lengyel filozófus. Leszek Kołakowski: A demokrácia természetellenessége. *Népszabadság*, 2001. október 20.

A politikai demokráciát, amely „az államformát, a politikai szabadságjogok biztosítását és a politikai jogok egyenlőségét jelenti”, félrevezető polgári demokráciának nevezni, hiszen ehhez a „szociáldemokrata munkásság éppúgy ragaszkodik, mind a haladó szellemű polgárság”. (Nem tudható, hogy a parasztságot miért nem említette.)

A demokrácia Moór szerint „népuralom” értelemben ellentmondásos, hiszen a nép nem lehet egyszerre az uralom alanya és tárgya. A „nép” jelentős hányada életkora és egyéb okok miatt eleve ki van zárva a demokratikus politikai jogok gyakorlásából, csak képviselői révén uralkodhat. Ennek formája a parlamenti vagy pártdemokrácia, ahol mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom a választott kisebbség kezében van, vagyis a demokrácia a választások közötti időszakban ki van téve az oligarchia, a kevesek uralmának, ez pedig antidemokratikus. Óvott az autonómia, az önkormányzatiság jelentőségének elmulasztásától is: a közösségi kiváltságok azért nem jelenthetik a végrehajtás demokratizálását, mert szembekeulhetnek a népakaratot megtestesítő törvényhozással.

Moór nem hallgatta el, hogy a szovjetunióbeli tanácsrendszer ellentmond a demokráciának: „A politikai demokrácia szempontjából különösen antidemokratikus az, amit a kommunista pártról mint a munkásosztály élcsapatáról tanít a leninizmus”. Idézte Sztálin műveiből azokat a passzusokat, amelyekből az olvasó levonhatta a következtetést: a proletárdiktatúra sérti a szabadság és egyenlőség elvét. Moór a politikai demokráciát a szociális demokráciával állította szembe. Az utóbbin lényegében szovjet típusú – a szociális egyenlőséget, a gazdasági jólétet diktatórikus eszközökkel megvalósító, a szabad versenyt felszámoló, általános munkakötelezettséget bevezető – társadalmi rendszert értett. A gazdaság-

gosszág munka szerinti különbségtételt feltételez, ami óhatatlanul társadalmi egyenlőtlenségekhez vezet, állította, s ezzel mintegy megkérdőjelezte Horváth Barna optimizmusát, aki összeegyeztethetőnek vélte a politikai és a társadalmi (gazdasági) demokráciát.⁷⁰

A szellemi képességek különbözősége folytán a kulturális egyenlőség megteremtése is illúzió – vélte, ugyanakkor az általános műveltségi szintet a demokrácia alapfeltételének tekintette: a nyomor, az általános szegénység ugyanúgy kizárja a demokráciát, mint a közéleti tapasztalatok és az állampolgári ismeretek hiá-

nya. Az erényt, a mértéktartást, a politikai érettséget és a humanitást, az igazi emberiességet – vagyis a testvériséget – elengedhetetlenül fontosnak tartotta ahhoz, hogy a sokak által óhajtott demokrácia Magyarországon meggyökerezhessen.

A tudósok hittek a demokrácia megvalósíthatóságában, de szavaikból kiérződik a várható nehézségek miatti aggodalom. A politikusok elsősorban kampánycélokra használták az alkalmat, de az előadás-sorozat témája és helye miatt nem térhettek ki politikai elképzeléseik tudományos igényű általánosítására elől. A tudósok szociálisan érzékeny polgári demokráciát vizionáltak, a politikusok pedig demokráciának nevezték azt a hatalmi formát, amelynek megtartására és megerősítésére törekedtek.⁷¹

A BETELJESÜLETLENSÉGRŐL

1945-ben Európában még olyan illúziók léteztek, hogy közmegegyezéssel megteremthető a társadalmi igazságosság, s a szocializmus humanizálja az egyenlőtlenségeket szülő kapitalizmust. De míg Nyugat-Európában a tradicionális demokráciák tökéletesítése folyt, Kelet-Európában a csökevényes demokráciák kerültek gyökeresen új helyzet elé: a „demokráciát” az a Szovjetunió garantálta, ahol a nyugati értelemben vett plurális demokrácia és a tőkés piacgazdálkodás a fasizmus előretöréséig a legfőbb rosszat jelentette. A fasizmus bukása után a kapitalizmus és a polgári demokrácia még elítélendőbb, ártalmasabb lett, mint korábban: a fasizmus létrejöttét is a polgári rend bűnéül lehetett felróni.

Magyarországon 1945-ben a demokrácia szinte minden feltétele hiányzott: az ideiglenes parlamentben, a közigazgatásban, a tömegek mozgatózásában nem a többség választottjai, hanem a kommunisták voltak a meghatározók, akiket sem ellenőrizni, sem beszámoltatni nem volt

mód. Nem voltak demokratikus intézmények, a demokrácia játékszabályait ismerő és etikusan végrehajtó szakemberek. Az emberek többsége ugyanakkor bízott abban, hogy ez csupán átmeneti állapot: a szabad parlamenti és helyhatósági választások, vagyis a többségi akarat megnyilvánulása után hozzá lehet látni valamiféle igazságos társadalmi és gazdasági rend kiépítéséhez. Szabó Zoltán a

kreatív anarchia időszakának, a dezintegrálódás ellentétpárjának nevezte az 1945-ös választásokig terjedő átmeneti periódust.⁷² Valóban: ezekben a hónapokban számos olyan gondolat, kezdeményezés született, amelyek közül nem egy 1956-ban, majd az 1989–1990-es rendszerváltozás idején újra időszerűvé vált.

70 A jogfilozófia iránt érdeklődő Horváth sokat köszönhetett Moór Gyulának, aki segítette tudományos és egyetemi karrierjét. Kapcsolatuk a harmincas években megromlott. Ennek egyaránt lehettek személyes okai – Moór élesen bírálta Horváth *Jogszociológiáját* – és világnézeti okai – eltérően ítélték meg a harmincas évek politikai, ideológiai változásait. (Az 1930-as években távolodott el Szekfűtől az addig őt igen nagyra értékelő Németh László is.) Horváth Barna szerint Moór 1935-ben nem csupán igaztalanul kritizálta, hanem mintegy denúciálta is őt, amikor anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezte. (Szabadfalvi, 1999. 111–125.) Szerinte Moór nem is volt „igazán magyar”. (Horváth, 1993. 66.)

71 A Pázmány Péter Tudományegyetem vitasorozatát is – némileg áttételesebben, mint a vele csaknem egy időben zajló Új Szellemi Front akciót – kisajátította az MKP. Az előadásokat közreadó, vaskos kiadványban a megszólalások sorrendjét megváltoztatták: a kommunisták és közvetlen szövetségeseik írásai indították a kötetet, így az a látszat keletkezett, mintha ők lettek volna a demokrácia igazi letéteményesei.

72 Szabó Z., 2004. 22.

A háború alatti demokráciaelképzelések⁷³ konkrétabbak voltak azoknál, amelyek 1945-ben nyilvánosság elé kerültek. 1943-ban a hangsúly az alulról épülő demokrácia formáinak megtalálására esett, két évvel később viszont szinte csak demokrácielméletekről folyt eszmecsere, ami meghátrálásként, visszaesésként értékelhető: a fordított sorrend lett volna az „egészségesebb”. A demokráciaelképzelések éterizálódása nem csupán a társadalomra egzisztenciálisan és erkölcsileg

is szörnyű csapást hozó 1944-es év következménye volt, hanem az új hatalmi formák körüli bizonytalanságé is.

1945 elején minden nyilvánosan megszólaló demokratának vallotta magát. Valóban annak is nevezhetők, csak éppen más-más elképzelésük volt arról a Magyarországon valójában soha nem létező hatalomgyakorlási módról, amelyre a látszat szerint lehetőség nyílt. Elképzeléseik kipróbálásáról, gyakorlatba való átültetésükről a kisgazdapárt elsöprő választási győzelme után – 1945 végén részlegesen, 1946 elejétől végképp – le kellett mondaniuk. A kisgazdapárt és az öt nyomorgató többi koalíciós párt közötti, egyre inkább elfajuló – alpárvá, erőszakossá, demagóggá, manipulációs jellegűvé váló – hatalmi harc lehetetlenné tette a demokráciaprobléma nyílt kibeszélését.

A köztársasági törvényjavaslat 1946. január 30-i parlamenti vitáján őszinte (és nemegyszer naiv) demokrata vélemények és a diktatúrát megelőlegező nyílt⁷⁴ és álságos⁷⁵ kijelentések egyaránt elhangzottak. Az erőviszonyok látszólag kiegyensúlyozottak voltak. Utólag visszatekintve a realitásokkal élni tudók macska-egér harca a demokrácia utópista híveivel részben már ekkor eldőlt – az előbbieket

javára. A gyanútlan demokratákat orruknál fogva vezették az eltökélt, ravasz hatalmakarnokok.⁷⁶ „Elkezdődik a politikai álarcosbál időszaka.”⁷⁷ Ennek része a demokrácia védelméről hozott gumitörvény, amely a kommunistákat és szövet-

73 Szekfű ismert cikksorozata mellett lásd a sok tekintetben hasonló szociáldemokrata és kisgazdapárti elképzeléseket. (Juhász, 1983. 308–318.)

74 „Azzal, hogy a köztársasági államformát megalkotjuk, s hogy ezen államformán belül mi a leglényegesebb és a valóságos tartalom, tulajdonképpen még nem dönt el semmi. [...] egy új alap teremődik arra, hogy ezt a harcot tovább folytassuk és győzelmesen befejezzük” – mondta az NPP képviselőjében Darvas József, a kommunisták egyik legközelebbi szövetségese.

75 Drózdzy Győző (FKGP) felszólalására („Vannak pártok, amelyek olyan jogokkal vagy vélt jogokkal fegyverzik fel magukat, amelyek vagy a törvényhozást, vagy a végrehajtó hatalom más szerveit illetik meg. Valóságos kisajátítás folyik a nemzet jogait illetően az egyes pártok részéről.”) Révai József (MKP) így reagált: „Tiltakozunk az ellen a beállítás ellen, t. Nemzetgyűlés, mintha a mi pártunk bármilyen területen is monopolizálni törekednék az állami funkciókat.”

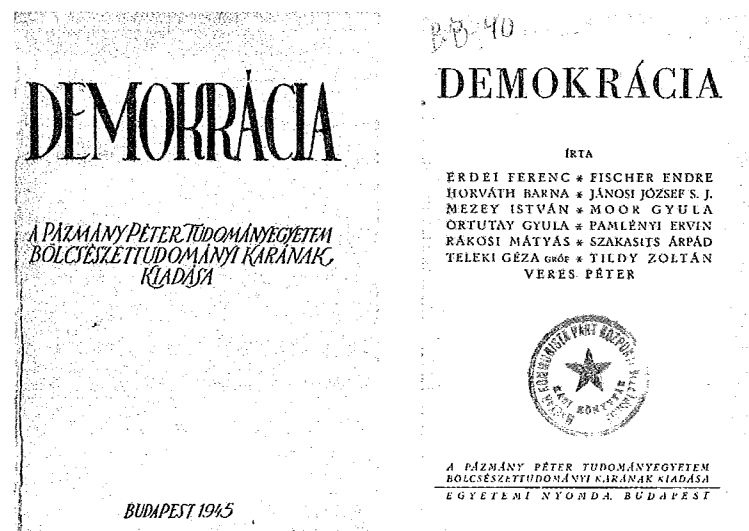
76 „Ezek, fiam, cinkölt kártyákkal játszanak” – mondta Bibó Istvánnak 1945-ben Reisinger Ferenc, a Belügyminisztérium 1880-ban született, munkásból lett szociáldemokrata államtitkára. (Huszár [szerk.] 1995. 256.)

77 Pataki, 2005. 175.

ségeit segítette a teljhatalom megszerzésében, a demokrácia oltalmazása helyett hathatósan járult hozzá a demokrácia, az emberi szabadságjogok felszámolásához. A gyors sikerben szerepe volt a Horthy-rendszer esetleges visszatérésétől való félelemnek is, amelyről – a korabeli és későbbi torzítások miatt – nem igazán tudható, mennyire volt megalapozott.

1945-ben a demokráciát alapvetően a kedvezőtlen bel- és külpolitikai helyzet fenyegette, de a veszély nagyságáról a kortársak zömének 1945 tavaszán-nyarán még sejtései is alig lehettek, s ha voltak is baljós előérzeteik, azokat igyekeztek elfojtani. Kevesen érzékelték, hogy a demokratikus hagyományok hiánya, az évtizedek, évszázadok óta megoldatlan vagy rosszul megoldott társadalmi problémákkal együtt járó mentális torzulások illuzórikussá tehetnek minden szép elképzelést. Nem egy gondolkodó a társadalom siralmas erkölcsi állapota miatt vélte nehéznek a szabadságjogokat biztosító, ugyanakkor szociálisan érzékeny társadalmi rend létrehozását. A remény és az aggodalom kettőssége keltette feszültségen sokan önáltatással könnyítették: lebecsülték a „szovjet veszélyt” és/vagy felnagyították a magyar társadalom fasiszta fertőzöttségét: meglátták a demokrácia csíráját a szovjet diktatúrában, és fantomot kreáltak a Horthy-rendszer működtetőiből – visszatérésüket vizionálták. Határozatlanságuk és Magyarország második világháborús szerepe miatti büntudatuk kapóra jött a kommunistáknak.

Rákosi Mátyás az egyetemen tartott 1945. júliusi előadásában öt hónapos demokráciacsecsemőről beszélt, majd az erős rendőrség szükségessége mellett érvelve a támadást elhárító erőt és kardforgató képességet tulajdonított a demokráciának. Ilyen is lett a második világháború utáni Magyarország: több oldalról nyomorgató, fejlődésben visszamaradt, torz „csecsemő”.

KÖZERKÖLCS, KÖZMAGATARTÁS

KÖZERKÖLCS

Demokratikusnak ígérkező rendszerváltozáskor – a XX. századi Magyarországon idesorolható az 1945-ös átalakulás – a kívánatos új emberi normák nem vezethetők be rendeleti úton. Létrejöttükhöz az eltökéltség mellett idő is kell, hosszú években, évtizedekben mérhető idő. Kassák Lajos megfogalmazásában: „Tévedés lenne azt hinnünk, hogy a lelkek megmértelyezését máról holnapra rendbe lehetne hozni.”¹ Keresztury Dezső a társadalom erkölcsi állapotáról, a közember nehezen

változó mentalitásáról hasonlóan vélekedett: „Ne áltassa magát senki: azért, mert Magyarország állami, társadalmi és gazdasági szerkezetében lényeges változások történtek, az emberek még nem változtak meg.”²

1945 nyarán a demokráciáról szóló egyetemi előadás-sorozaton a demokrácia erkölcsi vonatkozásaira többen kitértek. Moór Gyula abban bízott, hogy a hatalom új birtokosai „hatalmukat nem történeti jogcímekre, hanem a demokrá-

cia nagy politikai gondolatára, a demokratikus Magyarország ideáljának erkölcsi erejére” alapozzák.³ Jánosi József, a már említett jezsuita etikus elsősorban a demokratikus közösségi hagyományok hiánya miatt aggódott: „Ha a demokrácia nem a demokratikus életformák étoszából nőtt ki, hanem kívülről plántálták át idegen talajba, hervadásra és pusztulásra van ítélve.”⁴ A közösségi egyén megteremthetőségének problémája foglalkoztatta őt is, mint az 1910–1920-as években a kollektív individuumbot példaképpül állító Kassákot, aki 1945-re már sokat feladott korábbi elképzeléseiből. Jánosi kényes egyensúlyt feltételezett az „önmagabíró” egyén és a közösség érdekei között: „csak az erkölcsileg érett közösség képes úgy magába felvenni az egyént, hogy megőrzi annak emberi méltóságát, és nem sérti elidegeníthetetlen emberi jogait – jelentette ki, és hozzátette: „A demokrácia alapvető nehézsége éppen abban van, hogy ezt az erkölcsi érettséget sokkal több

1 Kassák Lajos: Vissza az életbe. *Világ*, 1945. május 18.

2 Keresztury Dezső: „Ember, ember, ember kívánságai”. *Szabad Szó*, 1945. június 15.

3 Moór Gyula: A demokrácia örvényei. In *Demokrácia*, 1945. 97.

4 Jánosi József S. J.: A demokrácia etikai feltételei. In *Demokrácia*, 1945. 69. Jánosinak *Az erkölcs metafizikai gyökere. Az önkifejlődés és a cél-érték problémája* címmel 1934-ben könyve jelent meg (Budapest, Szent István Társulat).

emberben kell feltételeznie, mint bármely más együttélési rendszernek, sőt elvileg minden tagjában.”⁵ A szabadság, egyenlőség, testvériség triaszában etikai szempontból a testvériséget tartotta legfontosabbnak, s egyben – az ember erkölcsi törekénysége miatt – a legnehezebben megvalósíthatónak is. A demokráciát szorint a közösségi felelősségvállalás hiánya (a „gyengébb, fejletlenebb lelkiismeretű embernél”), a dilettantizmus, a demagógia és a hazugság, a hazudozás fenyegeti leginkább.

A pártok csak akkor lesznek a demokrácia letéteményesei – vélte Moórhoz hasonlóan Jánosi –, ha nem az erőre, hanem a tárgyalásos egyetértésre alapozzák politikájukat, amelyhez többek között „önzetlen igazságszeretet, felelősségtudat, méltányosság, a hatalomvágy lefékezése” és a kisebbségi elv tiszteletben tartása szükségeltetik.

1945-ben számosan felismerték és megfogalmazták a demokrácia erkölcsi premisszáit és a megvalósulásukhoz szükséges teendőket. Léteztek – már és még – fórumok, amelyek szereplési lehetőséget biztosítottak azoknak, akik a közösség lelki megújulását akarták, akik felismerték a vétkek, bűnök feltárásának és bevallásának kivételes pillanatát. 1945 tavaszán-nyarán a magyar társadalom még csak megindult a mentális átalakulás útján, hogy néhány hónap – egy-két év? – után letérve róla csaknem fél évszázadra zsákutcában vesztegessen.

Ez a fejezet elsősorban a korabeli publicisztika – nagyobb részben a legfüggetlenebb szellemiségű *Világ*, kisebb részben a *Magyar Nemzet*, a *Szabad Szó*, az *Új Magyarország* és más lapok cikkei – alapján vizsgálja a politika és az erkölcs viszonyát a háborút követő évben, és arra keres magyarázatot, hogy az etikai megújulást szorgalmazó kezdeményezések miért fulladtak kudarcba.

Erkölcsi helyzetkép 1945-ben

„Megjavultunk az ostromban, Mihály” – fordult Cs. Szabó László gondolatban Babits Mihályhoz.⁶ Az értelmiségi elit zöme kevésbé osztotta derűlátását. Az ostrom utáni fővárosról Márai így írt: „Pest teljesen Szarajevo-szerű most. Négy utcán lödörög a nép. Mindenki árul valamit: aranyat, élelmiszert, hűtőszekrényt, nőt vagy meggyőződést. A sirámok általánosak, a harácsolás, acsarkodás, ember vadászat, habzsolás általánosabb, mint volt valaha is. Az emberi anyag nem változott, a pártokban gyanús vendégek tömők a zsebüket. [...] Úgy lopnak, mint a szarkák: uszályokról, lakásokból; de miért ne lopjanak? Az utolsó tíz hónapban például egyebet sem láttak uraiktól és vezetőiktől, mint intézményesített rablást, tolvajlást és erőszakot. [...] A magántulajdon alapfogalmai mostanában kétségte-

5 *Demokrácia*, 1945. 74.

6 Cs. Szabó László: Maszk. *Képes Világ*, 1945. május 25.

lenül meglazultak az emberek lelkében; senki nem tudja, mire ébred, mi mennyire és meddig az övé, s ezért iparkodik mindenki ott és úgy szerezni be a szükségleti cikkeket, ahol éri. [...] Mindazt, amit a magyar társadalom az elmúlt tíz hónapban mutatott, már nem is tudom haraggal szemlélni; csak megvetést érzek, émelyt. [...] Mindenki lop. [...] loptak mindent, eszelősen, kényszerselekedetszerűen. Az egész társadalom lop, utcán, pincében, roncsolt lakásban, ahová elér a keze. Van ebben valami derűs és szép, mint minden összhangban. [...] A »józan magyar nép« minden Dob utcai handlén túltesz kapzsiságban. S végül csodálkozik, mikor nyakán marad az áru, s az oroszok nevetve és ingyen elviszik azt, amit előző nap nem tudott aranyért elsózni az éhes városiaknak. De legtöbbször ahhoz sincs szíve, hogy családjával étesse meg a fölösleget. Mit csinál? Vár, görcsösen összeszorított marokkal spekulál. S ezer éve, mindig ráfizet. [...] ez a nép nem hajlandó arra az erkölcsi erőfeszítésre, amely svédek, dánokat, hollandokat, fin-

7 Márai, 1992. 19., 29., 45., 58., 65. és 68.

8 Szekfű Gyula: A hetedik parancs. *Világ*, 1945. július 15.

9 Keresztury Dezső: „Ember, ember, ember kívántatik”. *Szabad Szó*, 1945. június 15.

10 Márai, 1992. 68.

hogy egy-egy pusztá tolvajlási aktust, amelyet ridegen *ilyennek* kellene minősíteni, hálásan meg kell köszönnünk, mert hiszen az illető »megmentette« a vagyontárgyat számunkra. Örömmel át vesszük, kezét fogunk jötevőnkkel, és megjutalmazzuk, akármely társadalmi réteghez tartozik is. Mert e téren igazán nincs különbség, szinte azt mondhatnánk, hogy teljes a demokrácia. Ebből a mocsárból nehéz lesz kievickélnünk.”⁸

A bűnbakkeresés és a háritó – eltűzött s ugyanakkor mégis felszínen maradó – büntudat sem segítette a tisztázódást. „Ki tanult abból, ami velünk történt? Valljuk meg, édeskevesen. A magánéletben, a köztereken a bűnbakok keresése folyik. Mindenkinek megvan a maga mentsége, amelynek segítségével kivonja magát a felelősség alól. Holott nyilvánvaló, hogy lámpással kell keresni azt az embert, aki valamilyen formában ne lenne hibás abban, ami történt” – fakadt ki Keresztury Dezső.⁹ „Kassák ezt mondja: »Figyeld meg, most mindenki bűnmegvallást játszik; olyan köpj-szemen-bátyuska-magatartás ez!« Mindenki úgy kiabálja túl büntudatát, ahogyan tudja; egyik »öntudatos kiállással«, másik pusmogó beismeréssel; de mindenki büntudatos”¹⁰ – idézte írótlátását Márai. Egyik korabeli cikkében így általánosít: „Ez a sértődött társadalom most azt hiszi: nem sikerült, amit akartunk. Valahol tévedtünk... nem voltunk elég ügyesek, vagy hatalmasok, vagy

neket, angolokat történelmük válságos idejében áthatott; a magyarnak nincs erkölcsi felelősségérzete” – olvasható 1945-ös naplójában.⁷

„A bűnözés már általánossá és az egész hitéletet, vele a nemzeti erkölcsöt veszélyeztetővé vált – írta 1945 nyarán Szekfű Gyula. – Ma már ott vagyunk,

eléggyé kegyetlenek. A háborút elvesztettük, nem azért, mert katonailag megverték, hanem mert... [...] számolni kell e makacs öncsalással. Szembe kell szállni vele, fáradhatatlanul, nyugodtan és ernyedetlenül.”¹¹ Egy másikban pedig: „Az emberek alászállnak a pokolra, végigsétálnak ez intézmény tornácain, s aztán visszajönnek a földre, és ugyanazt mondják, cselekszik, ugyanazok maradtak. Nincs *katharsis*. Nincs »tisztító erejű élmény«. Semmi sincs, ami az emberi természet megváltoztatná.”¹²

Kassák Lajos sem tartozott az optimisták közé: „Hosszú idő kell ahhoz, hogy ez az ország kiheverhesse a politikai meghasonlást, a gazdasági csődöt s a nagyon mélyre szivárgott szellemi fertőzést.”¹³ Borsody István is borúlátó volt: „Demokráciánk még nem elég erős, hogy kellő őszinteséggel és bátorsággal nézzen szembe önnön hibáival.”¹⁴ „Ez a szegény magyar nép egymás után két világháborúban bukott meg az emberség és a bölcsesség tantárgyából, jól vigyázzunk, hogy most, talán az utolsó pótvizsgán meg ne bukjon harmadszor is és véglegesen. Mert akkor elpusztul” – óvott Lovászy Márton.¹⁵

Az erkölcsi romlás okairól

„Megméltelyezett lelkek”

A morál romlásának okairól megoszlott az írástudók véleménye. Sokan az 1945 előtti évek, évtizedek történéseiben keresték a magyarázatot, míg mások az 1945 utáni politizálást ítélték erkölcsromboló hatásúnak, számosan pedig mindkettőt.

A zsidó származása miatt jogfosztott és üldözött Zsolt Béla elmarasztaló szavai az ország egészére vonatkoztak: „A magyar társadalom egyik részét megejtette a fasizmus, s beleszédült az új koleraforradalomba, a másik részét pedig korrumpálta azzal, hogy nagyobb és kisebb donációkkal magához kapcsolta. [...] minden réteg egyformán bűnös és felelős.”¹⁶ „A magyar ember, aki 1914 előtt az egész vi-

11 Márai Sándor: Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. június 17.

12 Márai Sándor: Romtakarítás. *Világ*, 1945. június 24.

13 Kassák Lajos: Demokrácia – vagy demokrácia? *Világ*, 1945. június 17.

14 Borsody István: A demokrácia áldozatai. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. Borsody István újságíró, történész, Prágában szerzett jog- és államtudományi doktorátust, 1938-ban települt át Magyarországra. 1945-ben a *Szabad Szó* szerkesztője, az *Új Magyarország* főszerkesztője.

15 Lovászy Márton: Nehéz lidércek. *Reggeli Újság*, 1945. július 29. Író, újságíró, 1945-ben a *Reggeli Újság* szerkesztője. Id. Lovászy Mártonnak, a Károlyi-kormány kultuszminiszterének fia.

16 Zsolt Béla: Így zuhant Magyarország a pusztulásba... In Zsolt, 1992. 262–263. (Első megjelenés: *Az Ember*, 1945. június 23.) Ugyanezeket a gondolatokat variálja ugyanebben a lapban szeptemberben megjelent cikksorozatában: *Hiszek a magyar újjászületésben*. Uo. 264–282.

lagnál különbnek érezte magát, s akinek látnia kellett, hogyan lett a megvetett tótból, oláhból, rácból győztes és nála hatalmasabb fajta, mégis kapott valakit, akinél éjjel-nappal különbnek érezhette magát: a zsidót. Ismétlem, aki e förtelmes években szemtől szembe találkozott a munkásszázad paraszti és proletár keletlegényével és a színmagyar parasztból kikerült deportáló csendőrlégényekkel, megállapíthatta, hogy a faszizmustól bestiálissá hevített magasrendűségi téboly elementárisan magával ragadta magát a népet is.”¹⁷

Kassák Lajos, Márai Sándor, Szekfű Gyula és mások ostromozták a régi Magyarországot: mindenekelőtt a vezető elitet hibáztatták a történelemért. Megértőbbek voltak a hatalomnak kiszolgáltatottak iránt. Az ország múltját és jelenét árnyaltan igyekeztek megítélni, jövőjét pedig a különbözőképpen értelmezett demokrácia sikerétől tették függővé.

Kassák szerint a megtévedtek a körülmények áldozatai: „a reakció törvényeinek s az amorális nyilas propagandának ezreket és tízezreket sikerült társadalmon kívüli helyzetbe sorolni. Hosszú idők erkölcsi tanításait rombolták le bennük, az

17 Zsolt Béla: Rákosi Mátyás. In Zsolt, 1992. 315. A nép fasiszta fertőzöttségére lásd még 263., 271–272., 334.

18 Kassák Lajos: Vissza az életbe. *Világ*, 1945. május 18.
19 Szekfű Gyula: Két történelmi erő. *Világ*, 1945. július 29.

20 Szekfű Gyula: A hetedik parancs. *Világ*, 1945. július 15.

ész józan kritikája alól felszabadították az állati ösztönöket, a munkásokból felelőtlen munkakerülőt, a törvénytiszteletről tekintetnélküli rablót, s azokból, akiknek a szellem felsőbbrendűségét kellett volna képviselniük, rosszindulatú, hazug demagógokat csináltak.”¹⁸

Szekfű elsősorban a háborút és az eseményekért felelős magyar vezető elitet, „az elmúlt korszak beteg kormányzati elveit” hibáztatta a történelemért. Az 1945 előtti huszonöt évben szerinte alapvetően világnézeti kérdések uralták a politikát és a közéletet, „amik azonban részben a külpolitika vetületei voltak, részben egyszerűen a felszabaduló bűnözési hajlamok és szenvedélyek fedezésére szolgáló álarok.”¹⁹ A hetedik parancsot, a „Ne lopj!” erkölcsi imperatívuszát intézményes rablásaival maga az állam sértette meg – „a fasiszta állam tolvajjá tette kiváltságos híveit, miközben ő maga az orgazda szerepét játszotta” –, s ez felszabadította „az emberek rabló- és tolvajöszönteit”.²⁰

Márai multkritikája a középosztályra is kiterjedt. Ostromozta a „keresztény”, „művelt” középosztályt, az „úrhatnám bugrisokat”: „Magyarországon az elmúlt huszonöt évben a vezető rétegek [...] a kereszténység nagy eszméjét úgy forgatták, mint egy füttykőst: mindenkit tarkón sújtottak vele, aki másképpen mert a nemzet jövőjéről vélekedni, mint ők, az osztályuk és származásuk szerint hiteles keresztények és nemzetiek. Gyógyszerésznek, írónak és orvosnak, tudósnak,

mérnöknek csak az számított szemükben, aki »keresztény, nemzeti« alapon volt gyógyszerész, író vagy orvos.”²¹

Veres Péter a letűnt rendszereknek tulajdonította a népet megfertőző, jellemtorzító szolgálékűséget, s ezért különösen gyűlölte az „úri világot”: „A parasztságba a szolgaminőség valósággal belegyökerezett, és úgyszólván elvvé vált. Mert ha az embereket valóságos eszmék és eszmények nem táplálják, akkor helyettük póteszméket fogadnak el. A szolgaság filozófiája szükségképp alakult ki a szolgaságból. Mert az emberi lélek nem tud másképp belenyugodni az egyéniség megsemmisítésébe, csak úgy, ha ennek bölcséleti alátámasztást kap. Mert lélek nélkül az ember nem élhet. Márpedig a lélek igazolását keresi a nyomorúságnak.”²²

A politika ártalmait

Márai a háború utáni kényszerkitelepitési intézkedéseket a háború alatti zsidóüldözésekkel rokonította (a zsidók és a háború után deportáltak életlehetőségeinek különbözőségéről nem tett említést), s megállíthatatlan erkölcsi zűllést vizionált:

„A svábokat kitelepítik, mint tavaly a zsidókat, marhacsorda módjára hajtják el őket, száz és százezer embert. A »kollektív büntetés«, mint nemzetközi gyakorlat, a legaljasabb elv, amivel ez a század megajándékozta magát. Tegnap a »zsidók«, ma a »svábok«, holnap a »polgárság«, aztán a laposfülűek... S hajtának bűnöst, ártatlant, gyereket és aggastyánt. Az európai élet erkölcsének ez a vége” – írta.²³

21 Márai Sándor: Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. június 17.

22 „Legyen egyenlő jogunk a bennünk levő különbségek megmutatására”. Veres Péter előadása az egyetemen a demokráciáról. (*Szabad Szó*, 1945. július 6.)

23 Márai, 1990. 24.

24 Szekfű Gyula: A hetedik parancs. *Világ*, 1945. július 15.

Szekfű a túlzott központosítást, az állam mindenre kiterjedő hatalmát, ami a háború után is fennmaradt, az erkölcsi gyógyulást lassító körülménynek tekintette: „Mert vajon ki tudná megmondani, miben és mennyiben bűnös az a szegény, egyszerű polgár vagy falusi ember, aki a hetedik parancs ellen vétve az államhatalom szuggesztíója alatt cselekszik, azon hatalomé alatt, amelynek gyakran oly leplezetlenül maga felé jár a keze, s másrészt oly kitartóan tűri néha mások szenvedéseit és nélkülözését!”²⁴

Kassák a pártok közötti harcot tartotta erkölcsromboló hatásúnak: ez – kora politikai viszonyainak bírálata mellett – a parlamentális demokrácia szocialista kritikájának is tekinthető: „Legyünk óvatosabbak és szótartóbbak. Ne akarjuk a világot máról holnapra megváltani, és legyünk róla meggyőződve, hogy ezekben a pillanatokban a demokratikus társadalomszemlélet élgárdájának az összehozása, érzelmi és gondolati egybehangolása sokkal fontosabb követelmény, mint a tömegek válogatás nélküli becsődítése a pártokba, és szavazati joghoz juttatása

azokban a közületekben, amelyek politikai, gazdasági vagy kulturális szempontból irányító szerepre lennének hivatottak. Ha nem leszünk elővigyázatosak, és ha tárt kapukkal fogadjuk a neofitákat, sok olyan bárány csődül be velük az akolba, akik a múlt bacilushordozói s az újabb tragikus megrázkódtatások tudatos előkészítői. Az eléggé nyugodtnak látszó felületek alatt gyanús, rosszindulatú tüzek izzanak – kétértelmű szavakkal, megfontolatlan cselekedetekkel ne öntözzünk rájuk olajat.”²⁵

Borsody István arra figyelmeztetett, hogy nem mindig lehet világosan elkülöníteni az őszinte alkalmazkodót a számító átállótól akkor, amikor a napi politikának nagy az emberigénye, amikor a hatalmi harc fontosabb, mint a múlttal való szembenézés. Különösen a színlelést, az álságosságot tartotta veszélyesnek.²⁶

A zsidóüldözések megítélése szorosan összefüggött a politikával, és nagymértékben befolyásolta a köz- és a magánerkölcs alakulását. A zsidóüldözéseknek, a nyilas tömeggyilkosságoknak a lakosság jelentős hányada bűnöse vagy bűnrészes volt. Akik üldöztetést szenvedtek származásuk vagy/és nézeteik miatt, választ-

hattak a megbocsátás, a számonkérés és a felejtés (elfojtás) között. Az első kettőhöz nem voltak kedvezőek a feltételek. A demokratikus közélet fejletlensége, az önvizsgálatra való társadalmi késztetés hiánya miatt nem lehetett nyíltan beszél-

ni arról, amit a zsidó származású magyarok ellen honfitársaik elkövettek.

A kommunisták és a baloldali népiek gondolkodásában a zsidóság polgárosultabb – vagyoni és szellemi javakkal bíró – részének, de nemritkán egészének megítélése a kapitalizmusellenességhez, polgárgyűlölethez kapcsolódott. Harcos antikapitalizmusuk sokban emlékeztetett az 1945 előtti, faji kirekesztéssel is párosuló szociális demagógiára, amely egyetemlegesen a zsidókat tette meg bűnbaknak.

A háború utáni felemás – a szabadságjogokat a közérdekre hivatkozva korlátozó – demokráciában az általános szegénység és kifosztottság miatt a származásuk miatt üldözöttek sem anyagi, sem erkölcsi jóvátételben nem részesülhettek. Az érintettek alapvetően ez utóbbit fájlalták. Rá kellett döbbsenniük, hogy nincs más lehetőségük, mint elfojtani a múltat, és – sokak esetében – zsidóságukat feladva alkalmazkodni ahhoz a többséghez, amely mint a múltban, a jelenben is érzéketlen szenvedéseik iránt.

A baloldal kísérletet tett a politikai és ideológiai körülmények miatt megoldhatatlan probléma „kibeszélésére” – kudarcot vallott. A parasztpárti Darvas Józsefnek a *Szabad Népb*ben, a központi kommunista pártlapban megjelent írását szerkesztői megjegyzés vezeti be: „A Szabad Nép demokratikus felfogásához híven

örömmel nyújt teret a szövetséges pártok vezető publicistáinak, hogy hasábjainkon fejtsek ki álláspontjukat az ország és nemzet égető problémáival kapcsolatban.”²⁷

Cikkében Darvas egy öt felkereső zsidó szájába adja a zsidókérdés felvetésének szükségességét, aki szerint a „zsidókérdés még nem elintézett dolog. Hallgatni róla talán kényelmes, de nem becsületes álláspont. S főleg nem hasznos, éppen az épülő demokrácia érdekében. Mert a hallgatás mögött [...] olyan keserűségek gyűlnek zsidók és nemzsidók részéről egyaránt, amelyek ha elintézetlenek maradnak, komolyan zavarhatják az új magyar demokrácia munkáját”.²⁸ Darvas szenvedélyes hangú fenyegetésre váltott át. Fenyegetése a zsidóság „polgári elemeire” vonatkozott, akik bár „nem tettek semmit a fasizmus ellen”, a „több szenvedés jogán” nem csupán különleges elbánást kívánnak maguknak, hanem egykori kínozóik, a keretlegények pozíciójára vágynak. „Nincs tovább keretlegény, és nincs munkaszolgálatos, még megfordított szerepkörrel sem!” – szólta a darvasi verdikt. Antidemokratának és munkakerülőnek állította be a zsidók egy részét,²⁹ akiket, ha nem számolják fel hibáikat és tévedéseiket, „a demokratikus Magyarország kivetni magából”. „Nem mint zsidókat, hanem mint a demokratikus építés szabotálójait. A többi szabotálójával és reakcióssal együtt!”

Darvas cikke vérig sérthette a holo-

kauszt túlélőit, és elbizonytalaníthatta az alakulófélben lévő demokrácia nem zsidó származású polgári híveit is: azokat, akik demokrácián mást értettek, mint a kormányzó koalíció baloldali pártjai. Minderre a cikk megjelenését követő csendből is következtetünk. A pártok által uralt közvéleményben nem volt meg az eltérő nézetek ütköztetéséhez szükséges nyitottság, a bonyolult és ellentmondásos kérdések boncolása iránti társadalmi igény. Akik elvétele megtörték a csendet, kívül estek a politikán, s hangjuk elveszett az egyre hangosabb pártcsatázásban. Szekfű Gyula felrótta, hogy százazrek „kitasztása a nemzettestből” és „könnyörtelen pusztulása” nem vált ki az emberekből mást, mint „könnyed mentegetőzést”.³⁰ Borsody István kipellengérezte azokat, akik önvizsgálat helyett bűnbakot kerestek: „Az áldozatok [...] elmentek ugyan egész Ausztriáig a németekkel, de alig várják, hogy visszajöjjenek, s végre a demokráciával találkozzanak, ám a bosszú, ami dühöng és nap-nap mellett szedi áldozatait, kardélre hányta őket. Szemük szinte szikrázik a gyűlölettől, hogy valaki vissza merészelt jönni Auschwitzból, de közben arról panaszkodnak,

25 Szekfű Gyula: A hetedik parancs. *Világ*, 1945. július 15.

26 Borsody István: A demokrácia áldozatai. (*Új Magyarország*, 1945. augusztus 7.)

27 *Szabad Nép*, 1945. március 25.

28 Darvas József: Őszinte szó a zsidókérdésben. *Szabad Nép*, 1945. március 25. (A további idézetek is innen.)

29 „Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött tétlenkedni azok, akik, míg lehetett, mindig a napos oldalon állottak? [...] Elvégre nem minden zsidó született demokrata, s közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, munkáért nem nagyon rajongó ember.”

30 Szekfű Gyula: Keserű tanulság. *Világ*, 1945. május 17.

hogy rémes ez a bosszú, a »régi bérlő« mindenféle valótlanágért feljelentést tett ellenük, pedig sohasem hittek a német győzelemben, s nem is antiszemitizmusból költöztek tavaly nyáron a lakásba» – írta keserű gúnnnyal.³¹

Az igazságosztás, a számonkérés és a vétkezők megvédése egyaránt a napi politika függvényévé vált. A demokratikus tapasztalatok hiánya és a közösen kormányzó pártok ellentétei illuzórikussá tették a múlttal való szembenézést, a nemzeti önvizsgálatot. Akadtak mégis néhányan, akik megkísérelték a lehetetlent.

Zsolt Béla a felelősség tisztázását szorgalmazta. Az „ideális bírák” megnevezésében tévedett. „Tiszták” szinte csak a kommunisták maradtak, akiket nem ismert eléggé, és talán ezért is volt túlzottan jóhiszemű irántuk. És azért is persze, mert őket tartotta következetes antifasisztáknak. Elkeseredetten tapasztalta, hogy a magyar társadalom nem érez készletet arra, hogy szembenézzen a zsidókkal szemben elkövetett bűnökkel, mulasztásokkal.³² Ő viszont azt nem vette észre, hogy az emberek többsége képtelen volt saját szenvedései mellett a másokét is érzékelni, különösen, ha közvetlen vagy közvetett felelősség őket is terhelte az

31 Borsody István: A demokrácia áldozatai. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7.

32 Zsolt Béla: Így zuhant Magyarország a pusztulásba... In Zsolt, 1992. 262–263.

33 S. G. [Supka Géza]: „Mindent vissza!” *Világ*, 1945. július 21.

34 Uo.

okozatok elhárítása közben az okok kereséséről. Ezt a feladatot pedig el kell végeznünk, mert máskülönben állandóan gennyező seb marad demokratikus államrendezkedésünk testében, s megmérgezi az egész szervezetet. Márpedig ezt senki jóhiszemű magyar nem akarhatja!”³³

Miközben a pártok politikai célból vagy túlzott félelemből a letűnt rendszer visszatérésétől tartottak, a Horthy-rendszer működtetői és aktív támogatói önvédelemből és egzisztenciális okokból beléptek a baloldali pártokba, vagy lojálisnak mutatkoztak irántuk. A gerincesek, a változni akarók pedig ott maradtak prédának. Amikor Supka Géza arról cikkezett, hogy a „megbocsátás elnéző lelkiisége” következtében, „a kis bűnösökkel szembeni felejtés jótékony sebgyógyító írjának” hatására megnőtt a restaurációs veszély, akaratlanul is a kommunisták kezére játszott, akik a „reakcióra” hivatkozva fejleszthették tovább a politikai rendőrséget, amelyet aztán a restaurációellenes polgári politikusok ellen is felhasználtak.³⁴

A kommunista és a parasztpárti vezetők a szelektív felejtéstől vártak politikai sikert: elnézőek voltak a „kisnyilasok” iránt, és könyörtelenek vélt és valós ellen-

felekkel, akiket egy kalap alá vettek a polgári demokráciát felszámoló náci érzelműekkel és a nyilasokkal.

Amikor Erdei Ferenc parasztpárti belügyminiszter és Farkas Mihály, a frissen kinevezett kommunista párti belügyi államtitkár utasítására szabadon engedtek az internálótáborokból ezer nyilast, a Nemzeti Parasztpárt napilapja vezércikkben ünnepelte a döntést. „Mert kik ezek a »kis-nyilasok«? Munkás- és szegényparaszti származású kisemberek, akiket félrevezettek a forradalmi jelszavak. Megtévedt szerencsétlenek, akik botladozva kerestek utat, [...] beléptek a nyilas pártba. Beléptek, de semmi egyéb.” A cikk írója a gesztust a Szovjetunió megbocsátó nagylelkűségéhez hasonlította: a szovjetek szerint azért viszik ki a hadifoglyokat „Oroszországba, hogy felvilágosítsák, meggyőzzék őket arról, hogy bűnt követtek el a Szovjetunió elleni háborúval [...] mennyivel szívesebben látná a demokratikus magyar társadalom azt, ha ezeknek a kisnyilasoknak a helyébe a – sajnos – szabadon járkáló reakciós főszolgabírókat, feketéző uzsorásokat, mint a nép és a demokrácia igazi ellenségeit internálnák!”³⁵

Parragi György, a *Magyar Nemzet* vezető publicistája egyfajta köztes álláspontot foglalt el. A kisnyilasok felmentését a „tisztá lelkiismeretű” demokrácia – a kommunisták, Rákosi Mátyás – nagylelkűségének tudta be: csak a tiszta lelkiismeretű ember megbocsátó és irgalmas. Parragi nem akart tudomást venni a nagylelkűség politikai hátteréről: a kommunista párt szavazatszükségletéről. Bátortalanul említést tett ugyan a felmentettek önkényeskedéseiről, a rendőrségbe és a közigazgatásba befurakodott „korrupciós himpellékről”, akik „annyira beidegezték a nép elnyomását, hogy most is ugyanazt csinálják, csak más színváltozatban”, de nyomban visszakozott is, amikor a megbocsátás mellett az 1945 előtti vezetők példás megbüntetésében látta a megoldást.³⁶ Az MKP napilapja kiigazította Parragit, aki a túlzott irgalmasság miatt már-már elmarasztalta a kommunistákat. A kommunisták nem gyengeségből és ködös humanizmusból bocsátanak meg a hazug ígéretekkel elcsábított, a jobboldali pártokhoz sodródottnak, hanem mert „szeretik az országot és a népet”, és felismerik a „helyes érdekeket”. Nem irgalmaznak viszont a gyilkosoknak és a harácsolóknak.³⁷

A jobbra csúszott, a letűnt hatalmat kiszolgáló értelmiségiek felelőssége válna a napi politikai csatározások része lett. A Magyar Kommunista Párttal politikai szövetségre lépett szociáldemokraták véleménye a népiek megítélésének

35 Horváth József: Ezer „kis-nyilas”. (*Szabad Szó*, 1945. július 18.) Utólag könnyű pálcát törni a hasonló módszert alkalmazó kommunista és parasztpárti politikusok, „a demokratikus magyar társadalom” képviselői felett, a hadifogoly-probléma kritikátlan, manipulatív tálalása azonban már a kortársak számára is visszataszító lehetett.

36 Parragi György: Megbocsátás. *Magyar Nemzet*, 1945. július 6.

37 A megbocsátás szelleme. Szerző nélkül. *Szabad Nép*, 1945. július 7.

kérdésében eltért a kommunistákétól (és természetesen a parasztpártiakétól), és a polgári radikálisokéval mutatott rokonságot.³⁸ Horváth Zoltán szerint a szociáldemokraták „erősen fasiszta jellegű, antiszemita és antiurbánus pártnak tartották a Nemzeti Parasztpártot, s nem tudtak megbékülni azzal, hogy Veres Péter vezető politikai szerephez jut azok után, amiket a negyvenes években csinált. A parasztpártiak a szociáldemokratákat kispolgári-zsidó szellemi pártnak tartották, és jóformán nem volt egyetlen kérdés sem, amelyben egyetértettünk volna”.³⁹ A népieket talán legádázabban támadó Horváth szerint a kommunisták 1945 előtt az emigrációban élve nem érzékelhették igazán, milyen erkölcsi kárt okoztak a népiek, akik „antiszemita állásfoglalásaikkal, a Gömbös-kormányval való kollaborációjukkal, a szárszói irónapokon elfoglalt, erősen fasiszta ízű nyilatkozataikkal súlyosan nehezítették az amúgy is szorongatott baloldal helyzetét”.⁴⁰

A kommunista vezetők 1945 nyarán alapvetően napi politikai érdekből védték meg a támadott népieket. Az 1945 előtt a hatalmat kiszolgáló vagy a szélsőjobb felé orientálódó népiek felelősségét elmismásolták, hogy a megvádoltak mellett

38 A szociáldemokrata Bán Antal már 1945 tavaszán álságosságot sejtett a kommunista szlogenek mögött. Az MKP azt mondja: „magyarok vagyunk, demokraták vagyunk, a magántulajdon elve alapján állunk. [...] mi van emögött, őszinteség vagy kendőzése a való törekvéseknek?” (PIL 283. f. 2. cs. 1. ő. c. Idézi Simon, 2001. 215.)

39 Horváth Zoltán 1966 körül írt visszaemlékezése. (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 782. f. 1. ő. c.) Véleményét Horváth korabeli cikkei mellett Justus Pál, Faragó László, Szabó István és más szociáldemokraták tollából származó írások is megerősítik.

40 Uo.

A megvádoltak és védelmezőik úgy értelmezték a felelősségre vonást, mint az alkotók kizárását az irodalomból: a leggyakoribb büntetés valóban a meghatározott ideig tartó megjelenési tilalom lett (volna). A tehetség, az alkotások esztétikai színvonalának megítélése nem tartozott a múltbéli erkölcsi magatartás mérlegelőinek hatáskörébe. A számonkérésnek ez a módja sem rendkívülinek, sem súlyosnak nem tekinthető: ugyan miféle, ennél enyhébb büntetési mód lett volna elképzelhető? A művészi érték és a közéleti magatartás egybemosása a parasztpárti vezetők érdeke volt: ők semmilyen felelősségre vonást nem tartottak indokoltnak.

Az érintettek üdvözölték a kommunista gesztust, az önérdek elhomályosította politikai tisztánlátásukat. A politika iránt közömbös Szabó Lőrinc nem azonosult azzal a fasiszta Németországgal, amelynek kulturális rendezvényein hivatalosan részt vett, azonban németországi szereplése a kirekesztettek és üldözöttek szemében joggal tűnhetett méltányló rokonszenvnek. A Szabó Lőrinc védelmére kelő népiek – s egyben parasztpárti politikusok – a költő alkotói nagyságához képest tájékozódási hiányosságait mellékesnek, elhanyagolhatónak tartották, és elfogultságot, rosszindulatot feltételeztek azokról, akik másként vélekedtek.

Az apolitikus költő önigazoló egoizmusa a kommunistákról alkotott véleményéből is kitűnik. Révai Józsefről, illetve a kommunista politikáról ez olvasható naplójában: „Új szellemet inaugurál, magas hatalomkezelési belátás eredménye, nagy gyakorlaté. Csak taktika ne legyen mögötte, illetve túl sok taktika ne legyen! Erre volt és van égető szükség. Ne a múlt irodalmi, politikai és világnézeti ellentéteit hánytorgassuk feleslegesen, hanem dolgozzunk együtt, akivel csak lehet – »még ha nem egészen tiszta is a lelkiismerete« –, és inkább előre nézzünk, mint hátra... [...] Új hang, új kurzus az

irodalmi élet szemléletében? Azt hiszem, remélem. A legdinamikusabb párt mutatkozik a legbölcsebbnek.”⁴¹ A számonkéréstől rettegő költő a megmentőt látta a kommunistákban, talán innen

az elismerő szavak, a tiszta lap politikájának dicsérete. Szabó Lőrinc semmi kivétlenialót nem talált saját múltjában, megbánnivalója nem volt. Telve volt önsajnálattal, szorongott a családja miatt, de önbizalma nem csorbult. Lesajnálta, a múlt embereinek tartotta azokat, akik a felelősség felvetését, a lelkiismeret-vizsgálatot szorgalmazták: ez etikai közönyösségére enged következtetni. „Szekfű cikkét olvasom, az értelmet sürgeti [...] Hogy vergődnek ezek az emberek! Érvelésük módjából és anyagából látom szörnyű csalódásukat és szégyenkezésüket. Elemi nívóra csúszunk? Talán már nem is lehet remélni a feltámadást? Mindennek vége, évtizedekre. Vagy pedig hónapokon belül új kurzusnak kell jönnie. Változásnak, annak, amit Révai József prédikált: türelmi rendeletnek, rehabilitációknak – és megtérésnek a *maiak* egy része részéről!”⁴²

A háborúból vesztesen kikerülő fél természetszerűleg nehezen számol le a felelősökkel és a bűnösökkel: a vereséggel járó általános megaláztatásérzés következménye az önsajnálattal, a megbocsátó megértéssel. A sokakat érintő felelősségre vonás nehezen kivitelezhető és ellenállásba ütközik, az erkölcsi megújulás elmarad vagy felemás lesz. Ehelyett szelektív, politikai indíttatású, a legfőbb vezetőkre szűkülő bűnüldözés veszi kezdetét, ami mintegy felmenti a megtévesztetteket, a kis bűnösök tömegeit. Magyarországon háborús bűnökért jóval kevesebb közembert ítél-

41 Szabó L., 1990. 64. A valószínűsíthető lejegyzési dátum 1945. április vége.

42 Uo. 81. o. Kiemelés – Sz. L. A hivatkozott cikk: Szekfű Gyula: Értelemhiány. *Világ*, 1945. június 3.

tek el, mint Nyugat-Európában, talán azért is, mert a kisebb-nagyobb vétkekért elítélhetők jóval többen voltak, mint az erkölcsileg makulátlanok, nem is beszélve a közömbösök, lapítók tömegeiről. Az erkölcsi megújulás legnagyobb gátjának talán az tekinthető, hogy a világnézeti, hatalmi szembeállítások miatt alig volt olyan politikai erő, amely mögé a tisztulási folyamat elkötelezettjei párthovatartozás nélkül felsorakozhattak volna. Talán a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt tölthette volna be ezt a funkciót, az a két párt, amely a szocializmuspárti korhangulat és a kudarcosnak ítélt liberálkapitalista magyar múlt miatt legkevésbé számíthatott tömegtámogatásra. (Az 1945. novemberi választásokon a szavazatok elenyésző százalékát kapták.) A korban olyannyira lejáratódott fogalom volt a „polgár”, hogy e jelszóval nem lehetett politikai-erkölcsi babérokat szerezni. A több párt koalíciójára épülő 1945-ös politikai szisztéma a megbocsátóknak kedvezett, azoknak a pártoknak, amelyek hajlandók voltak a politikai támogatottság megszerzése érdekében eltekinteni a „kisebb” bűnöktől (antiszemitizmus, nyilas szimpátia). Ezeknek a pártoknak a vezetői azzal nyugtatták magukat, hogy a múltban félrenevelt, megtévedt emberekből majd ők faragnak demokrata állampolgárt, s egészen más módszereket alkalmaznak majd, mint Horthy-korszakbeli elődeik. Azonban a múlt szőnyeg alá söprésével és/vagy manipulatív felhasználásával teremthető-e egyáltalán demokrácia, etikus közélet?

A kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt önbizalmát megtörte, hogy a magyarországi fasizmus térhódításakor ellenzéki pozíciója tovább gyengült, és e két párt 1945 elején is erőtlennek tűnt a dinamikus kommunista párttal szemben. Az 1945 előtt politikai pártként jelentéktelen Nemzeti Parasztpárt lett a kommunisták mellett a változások legfőbb haszonélvezője, vagyis neki kedvezett talán leginkább a megbocsátó légkör. Az erkölcsi megújulás csődjére az átpolitizálódott népbírói és igazolási eljárásokból lehet következtetni. Kemény István az igazolóbizottságok munkájának kudarcáról írva a magyarországi történeteket az európai felelősségre vonásokkal vetette össze: „a nagytakarítással teljesen megbuktunk. Mindenki itt van, akiről azt hittük, hogy véglegesen eltűnik abban a süllyesztőben, ahonnan nincs többé feltámadás. Megbukott a nagytakarítás, és megbukott – tisztelet a kivételnek – úgyszólván az egész igazolói eljárás. Addig figuráztunk ki az »én igazollak téged, te igazolsz engem« kissé komikus, de

alapjában véve inkább tragikus rendszerét, amíg azután elérkeztünk odáig, hogy mindenki a helyén van azok közül, akik-

43 Kemény István: Ki a felelős? *Világ*, 1945. június 8.

nek valóban komoly szerepük volt a nyilasterror hónapjaiban.”⁴³

A politika erkölcsi megítélése nem függetleníthető a világnézettől. A polgári értékrendben bízó, a demokratikus szocializmus megvalósíthatóságában kételkedő, pártonkívüli tudós (Szekfű Gyula) és művész (Márai Sándor) jóval védettebb

volt az eszmék csábításaival szemben, mint a politikai közéletben, pártpolitikában szerepet vállaló társaik. Kassák Lajost és Bibó Istvánt már jóval 1945 előtt mélyen megérintette a szocializmus. Kassák a Szociáldemokrata Párt, Bibó a Nemzeti Parasztpárt tagja volt. Bibó a népiek harmadikutas felfogását osztotta, az ideális kommunistából független szocialistává vált Kassák egyre pragmatikusabb és kiábrándultabb lett ugyan, de nem adta fel teljesen a reményt, hogy a szocializmus és a demokrácia valamikor, valamiképp összeegyeztethető. A háború után Kassák folyamatosan publikálta etikai világszemléletéről tanúskodó írásait, Bibó tollából 1945 végén jelent meg először a politika és az erkölcs kapcsolatáról is szóló írás. *A magyar demokrácia válsága* Bibó bátorságára és naivitására egyaránt példa. A kételkedők nem bonyolódtak nyílt és reménytelen vitába pártideológusokkal: Bibó megtette, s ezzel mintegy kiszolgáltatta magát a kommunista Révai Józsefnek, Lukács Györgynek és más pártbeli híveiknek – Horváth Zoltánnak, Ortutay Gyulának és másoknak –, akik élesen megbírálták, de megengedni nem tudták.⁴⁴ Bibó eltökélten hitt a demokratikus szocializmusban. (Hitét élete végéig, 1979-ig megőrizte.)

Tanulmányának itt csupán az erkölcsöt érintő részét érintem. A politikai erkölcsről így vélekedett: „A központi baja azonban az egész koalíciónak [az 1945-ös kormányzó pártkoalícióról van szó – S. É.], ami egyben visszavezet a politikai polarizálódás bajához, az, hogy nincs erkölcs, anélkül pedig koalíció tartósan

lehetetlen. Nem is olyan fontos, miféle erkölcsi kódex az, fő az, hogy legyen. Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcs, lehet a megbízható üzletember erkölcs – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivistá testvériség erkölcs, csak az kell, hogy lehessen rá számítani.”⁴⁵ Még lesújtóbb volt a véleménye a közéleti erkölcsről, mindenekelőtt a sajtóerkölcsről és a gazdasági visszaélésekről. Szerinte a sajtó szűk pártérdekeket szolgálva mellébeszél, félrevezeti olvasóit vagy hízeleg nekik. Az eltérő nézeteket indulatmentesen és kiegyensúlyozottan közlő és interpretáló sajtó nem létezik. „Magyarország még nem jutott a demokratikus tisztánlátásnak arra a fokára, ahol a visszaélések közéleti tisztázása elemi követelmény. Még nem tanultuk meg azt, amit az igazán demokratikus országok már tudnak, míg a külső presztízsen épülő feudális szellemiség nem tud: azt, hogy egy országot nem a kipattant panamák, hanem az eltussolt panamák mocskolnak be.”⁴⁶

44 A magyar demokrácia válsága című cikk vitája. In Bibó, 1986. 82–118. Bibó politikai elemzése először a *Valóság* 1945. decemberi számában jelent meg, a vita szövegét pedig az 1946. januári szám közölte.

45 Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In Bibó, 1986. 67. Kiemelés Bibó Istvántól.

46 Uo. 69–70.

Kiutkeresési próbálkozások

Szekfű szerint az „erkölcsi mérték” mindenüvé behatolt, az emberek a „piszkos önzésnek és a durva erőszaknak” hódoltak, folyamatosan megtagadták a tízparancsolatot: loptak, raboltak, gyilkoltak. Az „eldurulás e csodálatos mértéke” láttán már-már nemzethalált vizionált: „morális betegségeink nem szűntek meg, a gyűlölségek tovább élnek, ember ember ellen az erőszaktól ma sem riad vissza, és alig található hatalom, amely erkölcsi bátorsággal példát mutathatna

47 Szekfű Gyula: A patkányfogó sikere. *Világ*, 1945. június 10. Lásd még Leningrád című cikkét (*Világ*, 1945. július 8.).

a javulás útján. Igaz, a gyűlölet tényeit könyörtelenül meg kell semmisíteni, és útját állni hasonló ismétlődésének; de gyűlölet gyűlöletet, erőszak erőszakot szülve a gonoszhoz megszakíthatlan

nemzetsége fog tovább is uralkodni szegény országunkon. Szónoklat, frázis, prédikálás helyett csak példa és nevelés hathat. De a példa oly ritka, a nevelés oly nehéz...”⁴⁷

Feledni vagy a sebeket elvakarni

A sokakat foglalkoztató kérdést, hogy szükség van-e a bűnök bevallására, a nemzet öntisztulására, Borsody István a lélektan felől közelítette meg. Abból indult ki, hogy a kudarcos, testileg és lelkileg szenvedő ember képtelen az őszinte múltvizsgálatra. Csak saját szenvedéseit érzékeli, és fásult érdektelenséggel siklik el mások bajai fölött, amelyeknek esetleg ő maga is okozója volt. A szabadság megélt élményének hiánya miatt a bűnfeltárás természetlen önmardosásba, töprengésbe süllyesztheti a nemzetet. „A magyarság sem »bűnös nemzet«, és semmi szükségünk rá, hogy különösen azok, akik a demokrácia jóvoltából szabadultak fel a társadalmi elnyomás alól, a bűntudat élményével ébredjenek szabad emberi mivoltukra. Nézzünk körül szomszédaink között, akik ebben a háborúban hasonló bűnöket követtek el, mint mi. Semhol nyoma sincs a bűntudat kultuszának. Miért oltsunk hát népünkbe alacsonyrendűségi komplexust? S éppen ma érezzük vele, hogy bűnös, amikor a fasiszta bűnökre emlékeztető atrocitások szemtanúi vagyunk a magyarokkal szemben Csehszlovákiában? Ha minden nép anygalként viselkedett volna ebben a háborúban és viselkedne ma is, akkor joggal szidhatnánk népünket és ostromozhatnánk. De ez távolról sincs így. Mások viselt dolgait viszont nem tudjuk, nem akarjuk, vagy nem merjük szellőztetni. Akkor pedig milyen hatása lehet az olyan nevelésnek, amely másokról rosszat nem mond, csak saját bűneinket teszi közzé?” A lehetséges megoldás: először az életkedvet, az életörömet kell felébreszteni, és ha majd az egyén és az ország is egyenesbe került, vissza lehet térni a megvallandó, tisztázandó múlt. A szolgalelkűségből vállalt bűntudat értelmetlen, „termékeny,

alkotó bűntudat” pedig csak „egészséges, értelmes, erkölcsös emberi és nemzeti öntudattal” lehetséges.⁴⁸

1945 májusában a *Világ* hasábjain áttételesen vita bontakozott ki Szekfű Gyula és Kassák Lajos között a lelkiismeret-vizsgálatról, a bűnbánat szükségességéről. A történész, aki magát is felelősnek érezte a megelőző évtizedekben történelemért, önvizsgálatot szorgalmazott. „A kő elrepült, és már tudjuk, kit és hogyan talált el, de nagyon könnyen elfelejtjük, hogy a kő a *mi* kezünkben volt, és jövőnket vagy jelenünket, részben legalább, mi magunk alakítottuk olyanná, hogy szeretnénk előle elfutni. [...] százazrek – tisztelet a kivételnek – nyugodtan alszanak a tegnap miatt, és csak a más siránkoznak, amelynek pedig az ő tegnapjuk a szülőanyja. [...] Emlékeztünk kormányozható, s a múlt igaz tükre helyett pillanatnyi kényelmünknek alacsonylelkű kiszolgálója lett. [...] A tegnapi útvesztés katasztrófába vitt, s abból isteni ajándék, hogy lassan kigázolhatunk – *még egy* útvesztés katasztrófájából nincs többé menekülés.”⁴⁹

Kassák a jövőre függesztette szemét, és úgy vélte, az építéstől, a hasznos cselekvéstől vonja el az energiát a túlzott önös-

torozás: „Ha jól meggondoljuk, a mea culpa-ból is elég lehetne. Senki sem vonja kétségbe bűnös voltunkat, valóban nem egyenesíthettük ki gerincünket, s amikor keményen a helyünkön kellett volna állnunk, kétértelműek voltak szavaink, bizonytalanok a cselekedeteink, de végül is lássuk be, mind ennek az

örökös felhánytorgatásával nem teherjük múltunkat szebbé. Amit elkövettünk, rávall tisztázatlan elveinkre, bizonytalan tudatunkra s ugyanúgy mai, majdnem szemérmetlennek mondható penitenciázásunk sem tanúskodik gerincünk keménységéről és lelkünk érzékenységről. [...] A mai ember még nem eszik, hanem fal, a mai ember még nem él, csak létezik. S azok, akik ki akarják mozdítani ebből a majdnem állati passzivitásból, azoknak pozitívumot, mennél több pozitívumot kell adniuk az élet új lehetőségeiből. Majd eljön az ideje, amikor töviről hegyire át kell beszélni, és magyarázattal kell ellátni a múlt tragikus eseményeit – most azonban nem ez az elsődleges feladatunk. Az élet új lehetőségeit kell előtűk feltárnunk, arra kell törekednünk, hogy ízelítőt adhassunk nekik mindabból, amiért élni érdemes, s bizonyosak lehetünk benne, ha egyszer is belekóstoltak, megízlelték ennek az életnek az ízét, mérföldes szónoklatok s az agitációs módszerek halmozása nélkül is hajlandók lesznek érte küzdeni” – írta Kassák, aki maga is ennek a pozitív programnak a szellemében cselekedett, a reális múltértékelés közeleli lehetőségének megítélésében azonban túlzottan optimistának bizonyult.⁵⁰

48 Borsody István: Bűntudat és életkedv. (*Új Magyarország*, 1945. szeptember 25.)

49 Szekfű Gyula: Keserű tanulság. (Vezércikk; *Világ*, 1945. május 14. Kiemelés Szekfű Gyulától.)

50 Kassák Lajos: Vissza az életbe. (Vezércikk; *Világ*, 1945. május 18.) Ugyanezt a gondolatot fejti ki a május 24-i szám vezércikkében (Az író írjon).

Etikai utópiák

„Hogyan alakítsuk át a lelkeket, hogyan neveljük rá az embereket a békés munkára s főleg a demokráciára?” – tette fel a kérdést a lélektan iránt érdeklődő közíró.⁵¹

„Aszkétikusan kell élnünk, részrehajlás nélkül, kizárólag a közérdek és az etika törvényei szerint. Jól meg kell válogatnunk, hogy hol kit bízunk meg a tömegek, a nép képviselőivel, mert csak új jellemekkel, morális észjárással oldhatjuk meg az általános és helyi problémákat egyaránt. Egy ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs – ami induló történelmi korszakok jelszava kell legyen” – vélekedett a művészettörténész.⁵² S – mint látni fogjuk – nem egyedül gondolta így. „Én ezt az új formát [a demokráciát] a lelkek magasabb rendű és tisztább átalakulása nélkül nem tartom tökéletesnek.” (Lovászy Márton)⁵³ „A társadalmi erkölcsöt kell rendbehozni a magyar demokráciának.” (Borsody István)⁵⁴

A távolság a vágyott cél és az eléréséhez szükséges feltételek között a neveléssel tűnt áthidalhatónak.⁵⁵ Haypál Béla az erkölcsi neveléstől remélte az egyén átforgatását: az öntudatos individuum, a jogaival élni tudó ember felelősséggel és köte-

lességtudattal képes felülemelkedni önös egyéni érdekein a demokrácia, a köz javára. Ez változás a liberális demokráciához képest, amikor az egyéni szabadságjogok egyúttal a köz érdekét is szolgálták. Szerinte a háború utáni korszakban a jogok mellett a másokért érzett felelősségtudat jelenti majd a liberálkapitalizmus meghaladását. „Lelki átforgatódásra van szükségünk, hogy az igazi demokráciát megvalósíthassuk. Ezért a demokrácia sorsa a neveléssel áll vagy dől. A pusztta felvilágosítás, a kaszárnyadrill vagy a propaganda nem elégséges. Morális nevelésre van szükségünk: emberformálásra.

Fel kell tárnunk a magyar nép lelkének legmélyén rejlő energiaforrásokat, hogy demokráciánk valóban az legyen, amivé lennie kell: új szellem, új erkölcsiség.”⁵⁶ Haypál sok gondolkodó értelmiséghez hasonlóan az általánosságok vágyszintjén maradt: a szabadságjogok biztosítását természetesnek vette, s valamiféle elfojtott, elnyomott magyar erkölcsiséget feltételezett.

Az erkölcsi megújulásban bízott Márai Sándor és Veres Péter is.

Márai szerint „[e]gy társadalom hosszú időre csak akkor nyerheti meg perét, ha méltányos, ha tiszteli az emberi együttélés évezredekén át kialakult erkölcsi törvényeit, ha tud egyezkedni, ha nem sajnálja az erőfeszítést, mely a becsülethez,

a szorgalomhoz, tehetséghez és műveltséghez szükséges.”⁵⁷ Veres Péter úgy vélte, hogy a politika is épülhet becsületen. „Ez a fogalom [becsület] a politikában meglehetősen ismeretlen és népszerűtlen, és alkalmazására ritkán került sor eddig. A politikusok – különösen az aprók – általában úgy hiszik, hogy a becsület a politika balekjainak a vesszőparipája. Olyan sok látszat szól mellettük, hogy az már majdnem igazságnak látszik – és mégsem igazság. [...] A kezdő demokráciák gyermekbetegsége fenyeget, a sokatbeszélés, kevesetcselekvés, a fecsegés, alkudozás, intrika és korrupció áldemokráciája. A mi demokráciánkban elszántság, szilárdság, józanság, igazságosság és mindenekfelett becsület legyen a vezéreszme. [...] a becsület nem polgári szólam, a becsület örök emberi eszme, amely a társas ember életében nélkülözhetetlen, a törvénytől is erősebb, és ősidők óta hat. Lényege: Ember, tartsd magad! – A világ oldott, az olcsó siker csábít, az anyagi előnyök kecsegtetnek, nincs jó számontartás: a köz zsebébe és a mások zsebébe, a köz becsületébe és a mások becsületébe egyformán könnyű belenyúlani. De éppen ez a mi próbánk. Azt mondják, a múltban volt úri becsület, tisztai becsület, hivatalnok-becsület, polgár-becsület és

még betyár-becsület is. Nos, legyen most munkás-becsület, parasztszecsület, szocialista-becsület, pártbecsület, de legyen

hát becsület! Új életrendet kell teremtenünk, és az intézményeinkben a tartóerőt a lelkekben kell kifejlesztenünk. Ha csakugyan volt a világon a magyarságról kialakulva valami olyan képlet, hogy a magyar lovagias és józan nép, a becsületre sokat ad, a gyengékkel, nőkkel, gyermekekkel emberies, ellenfeleivel szemben nem gyűlölködő, hajlamai szerint nem zord, bosszúálló, hanem derűsen igazságos – mondom, ha volt valaha, valahol ilyen vélemény rólunk, ezt nem szabad elveszítenünk. Én tudom, hogy az ilyen vélemények mindig csak félig igazak, s az itt-ott elhelyezett udvarias dicséreteket csak önszeretetünk nagyítja fel, de mégis, semmiből nincsen semmi, mégis, ha ilyen hiedelem alakult ki rólunk, akkor annak valami alapja kell, hogy legyen. Ha tehát valamit mégis örökölhettünk a régi magyar világból, ezt vállalhatjuk. De ha mégis, ez is csak magyar önáltatás volna, ha csakugyan nincs rólunk a világban semmi jó, ha nincs a világban semmi becsületünk: akkor annál inkább meg kell teremtenünk. Becsület nélkül nem élhet egy ember sem, nem élhet egy nép sem. Ha nincs becsületünk: akkor legyen! Nem engedhetjük, hogy a rongyság és az alacsonyosság legyen úrrá rajtunk. És akkor a példa és a mérték nem kívülről jön: ezt magunknak kell megteremtteni. A becsület nem ahhoz méri magát, hogy mások hogy viselkednek, a becsület tartó erő, amely belülről jön, a lélekre épül. Arra a lélekre, amely ellent tud állni a rossznak, az alacsonyásznak akkor is, ha az édes csábítás, akkor is, ha az gonosz szándék alakjában jön.

57 Márai Sándor: Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. június 17.

51 Balla Antal: A lelkek átalakítása. (*Demokrácia*, 1945. július 9.) Balla kisgazdapárti kötődésű történész és újságíró volt.

52 Pogány Ö. Gábor: „A tiszta erkölcs”. *Világ*, 1945. szeptember 11.

53 Lovászy Márton: Nehéz lidércek. *Reggeli Újság*, 1945. július 29.

54 Borsody István: A demokrácia áldozatai. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7.

55 A nevelésről külön fejezet szól.

56 Haypál Béla: A demokrácia: kötelességtudat. *Világ*, 1945. július 19. Haypál református lelkész, esperes volt.

A demokrácia veszélyes és nehéz játék, becsület kell hozzá. A történelem hosszú léptekkel mér, és a szilárdság és becsület végül is meghozza a jutalmát: szilárd és megingathatatlan lesz általa testében-lelkében a nemzet.”⁵⁸

Veres Péter hite az erkölcsi megújulásban a szocializmus utópiájával ötvöződött: „még nem tudunk jó rendet tartani, még nem tudunk jól gazdálkodni, nem tudunk jól vezetni és jól engedelmeskedni. Nem tudunk, de majd megtanuljuk. A csorbákat kiköszöröljük, a bajokat elviseljük, a rongyembereket kiszórjuk magunk közül, de a földet és a szabadságot vissza nekik soha többé nem adjuk” – írta.⁵⁹ A parasztpolitikus író a „nép”-et olyannak tekintette, mint Madách *Az ember tragédiájában* Évát: erénye övé, bűne a koré, mely szülte őt.⁶⁰

Felelősségvállalás

Minden háború szegénységet, morális züllést hagy maga után, amiből nehéz kikapaszkodni. A szellem embereit különösen ez utóbbi foglalkoztatta. Mint említettem, Szekfű Gyula szerint önvizsgálat, józan múltértékelés nélkül nem lehet a kívá-

58 Veres Péter: Demokrácia és becsület. (*Világ*, 1945. május 16.)

59 Kiemelés – S. É. Néhány év múlva a földet és a szabadságot is elvették a „néptől” a hatalom új urai.

60 „A szabadság hiánya, a népnek a politikából való kirekesztése vezetett oda, hogy a szegedi gondolat úri politikája elérkezett október 15-éhez, és ezzel az ország pusztulásához” – jelentette ki. („Rend a romokban”. *Szabad Szó*, 1945. június 7.)

61 „A felelősség rendkívüli privilégiumának büszke tudata, ennek a ritka szabadságnak, ennek az ön maga és a sors fölötti hatalomnak a tudata [a szabad ember] legmélyebb mivoltáig hatolt, és ösztönné lett, uralkodó ösztönné”, ami Nietzsche szerint nem más, mint a szuverén ember lelkiismerete. (Nietzsche, 1998. 52.)

múlt a katasztrófa, még benne élünk, és nyíltabb szemű szemlélőnek lehetetlen észre nem vennie, hogy önrészvétünk és önbocsánatunk megint működik, és szívesen rálépnénk az útra, amelyen haladva megint megszabadulhatunk súlyos múltunk kínzó emlékezésétől. [...] végképp el kell hagynunk a szörnyű tájakra vezető utat s egészen új ösvényekre kell térnünk. Még az is, aki nem szeret morált tudomásul venni és nem érzi lelkiismeretét, annak is tudatosítania kell önmagában a ténnyet, mert másként nem fogja megismerni a holnap útjait.”⁶²

vánatos új útra térni. Egyetlen megoldást látott: a felelősségvállalást.⁶¹ „Mindnyájan felelősek vagyunk valamilyen módon, mert mindnyájan tagjai vagyunk ez útjavesztett nemzetnek, és egyikünknek sem volt elég ereje arra, hogy az utat még idején megjelölje, és a népet a dzsungelből, amellyé tették az országot, idejében kivezesse. [...] Vergődve is a feladat súlya alatt, be kell látnunk, hogy mellőzhetetlen ez a kollektív önvád és önvallomás. Túlságosan sokan vannak, akik a mentőkörülményeket emlegetik, és elfordítják fejüket a bűntől és annak következtől, amelyek pedig legyenek még oly rémségesek, meghatározásukat mint egyszerű okozatok az októl, bűneinktől nyerték. Még el sem

Márai Sándor is önvizsgálatot sürgetett, bár éppen az ellenkezőjével indított: „Egy társadalom, melyet végzete ily mélyen sebzett, mint a magyart sebezte az elmúlt idő, nem foglalkozhat permanens máglyarakással, nem égetheti el a

gazzal együtt jobb erőit valamilyen állandósított gyehenna tüzeiben, s még sokkal kevésbé nyugodhat bele abba, hogy szakmák, osztályok, alkalmi egyesületek afféle házi Place de Greve-eket rendezzenek be magánlakásokban, családi nyaktílókat állítsanak fel, az emberi közösség nagy peréből nem szűnő, egyéni perpatvart szervezzenek.” Szenvedéseink ugyanakkor nem menthetnek fel bűneink vizsgálata alól. Nem lehet addig „másról beszélni”, amíg nem néztünk szembe cselekedeteinkkel, amelyek szerencsétlenségünkhöz vezettek: „ne fordítsuk el fejünket idegesen vagy türelmetlenül és gyáván a látványtól, amely itt tárul előttünk és körülöttünk. A magyar élet alján olyan tüzek parázslanak most, melyeket csak az igazság olthat el: a földkérdés, annak minden következménye, a zsidóság sorsa, ez a gigantikus Dreyfuss-per, amely egy társadalmat kettészakított, a romok között tengődő ország mindennapos verekedése a meztelen életért, az erőfeszítés, mely szívós, hínáros, iszapos mélyvízben keres szilárd alapot, hogy lerakhassa egy új társadalmi berendezkedés cölöpjeit, a demokratikus karhatalom és közigazgatás, a demokratikus nevelés, a műveltség nagy kérdései: mindez ég és izzik. Beszéljünk másról, csakugyan? Nem hiszem, hogy ez a vállalkozás sikeres lesz. Csak akkor beszélhetünk majd »másról«, ha elébb teljes önvizsgálattal, számonkérő indulat nélkül, pártatlanul, de következetesen megvitatjuk »azt« – mit is? Az igazságot, mely feltárja és megvallja, hogyan jutottunk ide?”⁶³

62 Szekfű Gyula: Keserű tanulság. *Világ*, 1945. május 17.

63 Márai Sándor: Beszéljünk másról? *Magyar Nemzet*, 1945. július 15.

64 Márai, 1990. 53.

Borúlátók

„A nemzet most feltúrte ingujját, és nekigyürkőzött, hogy nagyot cselekszik: felszámolja a múltat, kiirtja a reakciót és korrupciót, elpusztítja a társadalmi előjogokat, száz holdon felül feloszt minden úri birtokot. A szemek villognak, mint egykor a népszínművekben a gatyák. Jó munkát, feleim! Csak egy kérdést közben, mellékesen: van-e a nemzetnek morális igénye? [...] Van-e erkölcsi igénye önmagával szemben, akar-e igazi jogot, föltétlen szabadságot, elviseli-e az erkölcsi bírálatot, módot ad-e a katharzisra önmagának, vagy csak pofázni és tollasodni akar?” – tette fel a kérdést Márai Sándor.⁶⁴

Igény talán volt, lehetőség azonban annál kevésbé. A mindent maguk alá gyűző pártpolitikai csatározások megfosztották az embereket attól, hogy nyugalmas éveket, évtizedeket nyerve „megtanulják” a nehezen elsajátítható demokráciát.

Alapvetően a kommunista párton múltott, hogy az örökölt gyenge demokratikus hagyományok nem erősödhetek meg, és az is, hogy elmaradt az etikai átalakuláshoz szükséges önvizsgálat és megtisztulás. A mulasztás azzal is magyarázható, hogy a kudarcos háborús részvételért a felelősséget a külső hatalmakra és a letűnt politikai vezetőrétegre lehetett hárítani. Sem a politikai változások, sem a nehezen változó emberek nem kedveztek a demokrácia életben tartásához szükséges erkölcsi megújulásnak.

Márai nem bízott a lelkek azonnali átalakulásában. A jövőt a múlt embereivel kell felépíteni, és ez nem sok reménnyel kecsegtet: „Az a jobboldali társadalom, mely átcsúszik valahogyan az igazoltatások rostáján, áthazudja magát ez örvénylő folyam jobbpartjáról a balpartra: rövid idő múltán előről kezdi majd a sűgást-bűgást, törzsasztaloknál, evezősegyletekben, kocsmákban, társaskörökben; s mert a romok között, melyek az ő gáztetteik következtében reánk szakadtak, csakugyan veszélyes és nyomorúságos lesz az élet, bizonygatják majd, hogy mégis csak szebb és jobb volt minden »azelőtt«, mikor ők uralkodtak. Ilyenkor nem szabad fáradtnak, sem restnek lenni, s minden alkalommal, minden következményükkel fejükre kell olvasni az igazságot. [...] Ez volt a »jobboldaliság«: mesterséges és erőszakos jogcím arra, hogy valaki rátermettség nélkül érvényesüljön és többlet-

65 Márai Sándor: Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. június 17.

66 Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

hez jusson. S minthogy az emberi anyag, melyből az országot fel kell építeni az összeomlás után, ugyanaz maradt: kérdés, nem lesz-e a »baloldaliság« ugyanilyen jogcím hivatlan emberek érvényesülésére? Erre kell vigyázni, ha lehet.”⁶⁵

A demokrácia nem létezhet polgárainak erkölcsi tartása és ítélőképessége nélkül, vélte Szekfű, amihez szerinte az 1945 előtti politikai gyakorlat kevés segítséget adott. Aggódott amiatt, hogy e téren nincs lényegi különbség a múlt és a jelen között: a jelszavak káoszában 1945 után sem ismerik ki magukat az emberek, akik képtelenek felismerni a propagandaszólamok mögött a valódi történéseket. „A magyar nézőt [...] a politikai élet soha nem szoktatta ahhoz, hogy ideákat és társadalmi meg gazdasági tárgysorozatokot oly komolyan vegyen, hogy elhiggye róluk, hogy képesek politikai helyzeteket életre hívni.”⁶⁶

Zsolt Béla is borúlátó volt, 1945 novemberében korának veszélyei mellett az eljövendő diktatúra erkölcsi kártevéseire is ráértett: „A rendőrállam éppen abban különbözik a rend civilizált államától, hogy a bűn fogalmát pillanatnyi szükséglete szerint magyarázza és tágítja, olyannyira, hogy végül már senki sem tudja, bűnös-e vagy ártatlan. [...] A korrupció jóval kevesebb embert aljasít le, mint a félelem állandósága! Ez a folyamat elkerülhetetlen a mostanihoz hasonló átmenetiségben. S még azt sem állítom, hogy a rendszet nem látja hasznát az elspicli-

sedett közvéleménynek, de nem lehet belőle annyi haszna, amekkora erkölcsi szemétdombot hagy maga után.”⁶⁷

CSÁBTÁNC ÉS KISZORÍTÓSDI. A MÁSODIK ÚJ SZELLEMI FRONT

1935-ben, illetve 1945-ben a hatalom és az írók közötti kapcsolatteremtési próbálkozás, illetve kapcsolat egyaránt az Új Szellemi Front elnevezést kapta, annak ellenére, hogy a két akció között gyökeres hatalmi és társadalmi fordulat – mai szóhasználattal rendszerváltozás – ment végbe. A kezdeményezés mind a Gömbös-kormány idején, mind tíz évvel később, az ideiglenes kormány működésének hónapjaiban reformreményekhez, a változtathatóság hitéhez kötődött. Mindkét Új Szellemi Front a hatalom és az értelmiség közötti ellentmondásos viszony példája.⁶⁸

Az 1945-ös Új Szellemi Front nem vizsgálható önmagában. Létrejött egyezkedési folyamat eredménye volt – középső szakasz a hatalom és az értelmiség ellentmondásos kapcsolatának történetében a második világháború befejeződését követő évben. A kezdet a Magyar Kommunista Párt Szekfű Gyula iránti érdeklődéséhez köthető.

A megosztó Szekfű

Szekfű már 1945-ben felismerte, hogy Magyarország tartósan szovjet birodalmi befolyás alatt marad, amit a realitások terhét hárító honfitársai nem akartak tudomásul venni, ezért elvtelen alkalmazkodásnak, habsburgiánus, labancos nosztalgiának tartották ezt a lépését.

„Először jöttek a hírek, hogy hál’ Isten Szekfű jó egészségben megkerült, és az egyetemen a többi tanártársával együtt hiány nélkül jelentkezett; aztán értesültünk arról, hogy a Nemzeti Bizottság titkára nagy beszéddel üdvözölte a visszatérés alkalmából; majd hogy meghívták a Nemzeti Bizottság tagjának, nagy lelkesedéssel megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjának, a tudományegyetem rektor magnificusa lett stb., stb. Az embereknek, akik Szekfűt nem ismerték, más véleményük nem lehetett, mint az, hogy olyasvalakiről van szó, aki legkiválóbb harcosa volt a mai demokratikus átalakulásnak, és életét azért bizonyára állandóan kockára tette” – olvasható egy korabeli levélben.⁶⁹

67 Zsolt Béla: Rejtély nélkül. *Haladás*, 1945. november 17. In Zsolt, 1992. 320–326.

68 Az 1935-ös Új Szellemi Front történetét Lackó Miklós dolgozta fel, az 1945-ösről Huszár Tibor foglalta össze a sajtóforrásokat. (Lásd Lackó, 1996. 99–164.; Huszár, 1980.)

69 Öri M. László levelének kelte 1945. április 15. PIL 274. f. 23. cs. 2. ő. e.

Amikor 1945 márciusában megalakult a pedagógusok szakszervezete, Szekfű Gyulát is támogatói között tudhatta.⁷⁰ Szekfű a középiskolai történelemtanárok-nak szervezett előadás-sorozatban elvállalta a nyitó előadást. „A középosztály eljátszotta a lehetőséget, hogy övé legyen a hatalom” – emelte címmé az előadó véleményét a kommunista napilap tudósítója.⁷¹ A beszámolók szerint Szekfű kitért arra is, hogy Magyarország sorsa beláthatatlan ideig a Szovjetuniótól függ majd.

Szavaiból mindenki azt hallotta ki, amit akart. A kommunisták Szekfű előadásából arra következtettek, hogy hajlandó együttműködni velük. Az már nemigen érdekelte őket – és a saját szempontjukból igazuk is volt –, hogy nem a Szovjetunió melletti eszmei elkötelezettség, hanem történeti tapasztalatai ösztönözték a tudóst arra, hogy kijózanítsa a szovjet megszállás ideiglenességében bízó honfitársait. Szekfű kijelentése a kommunistáknak kedvezett: azt remélhették, hogy a velük nem igazán rokonszenvezők a szekfűi érvelés hatására elfogadják a kommunista párt irányító szerepét. Szekfű ideológiai ellenfelei pedig újabb pálfordulásként könyvelhették el az új hatalom apológiájának is felfogható

70 A *Szabad Nép* március 29-i száma rajta kívül még Supka Gézát, a Nemzeti Múzeum igazgatóját és Deér Józsefet, a Teleki Pál Tudományos Intézet megbízott igazgatóját említi.

71 *Szabad Nép*, 1945. április 14. A beszámoló interpretálásában Szekfű arról beszélt, hogy „a vezető osztályok” a két világháború között kisajátították és végképp lejáratták a nemzet és a kereszténység fogalmát. A Szent István-i állameszme az 1840-es reformnemzedék elképzeléseitől eltérően nem a népek közötti megbékélést szolgálta, hanem a románok és a szláv népek lenézésének és elnyomásának eszköze lett. A *Népszava* április 15-i száma a *Szabad Nép*hez hasonlóan foglalta össze Szekfű előadását.

Habsburg-pártiságról tanúskodó korábbi művei alapján hiteltelennek ítélte Szekfű száznyolcvan fokok fordulatát: „...nyugodtan állítható, hogy [Szekfű] szellemi atyja a nyilas propaganda látszólag tudományos érveinek a zsidók elleni hadjáratban, aminek eredményeképpen félmillió magyar embert becstelenül kiirtottak [...] Józan ésszel nem tételezhető fel, hogy tudós belső meggyőződését egy normális ember máról holnapra elvesse, és minden eddig vallott elvének megtagadásával teljesen ellenkező végletbe csapjon; annak csak egy magyarázata lehet, és pedig az, ami Szekfű Gyulát is elvei feladására és megtagadására készítette, hogy az új, általa

véleményt. Sokan egyetérthettek azokkal a Szekfűt elmarasztaló sorokkal, amelyeket Őri M. László műszaki főtanácsos a történelemtanároknak szóló Szekfű-előadás hatására vetett papírra. A kommunista párt vezetésének elküldött levél írója szerencsenmosdatásnak nevezte, hogy „Hóman Bálint nyilas történetíró és miniszter kebelbarátját [...] vissza akarják csempészni az immár a demokrácia uralma alatt haladó magyar közéletbe”. A tudóst a *Harmadik nemzedék*ből vett, antiszemizmusra és szocializmusellenességre utaló idézetekkel támadta. A szocializmusról, a „bigott katolicizmusról”, a nemzeteszemlééről szóló,

annyira megvetett és lenézett új társadalmi rendbe beilleszkedhessen, és ott érvényesüljön, ha minden meggyőződés nélkül is. Azonban a valódi demokráciának az ilyen kaméleonokra nincsen szükségük; ha a náci Németország Einstein és a nyilas Magyarország Szent-Györgyit nélkülözni tudta, akkor mi is ellesszünk a Szekfűk és társaik nélkül. Nem engedhető meg, hogy az új szociális társadalmi rend tanítóit ezek oktassák, és magyarázzák elveit. Ha az új rend ezt a mótelyt nem tudja magából eltávolítani, úgy az gyengeségének jele lesz, és azt jelenti, hogy nem életképes. Vagy a Szekfűk, vagy a demokrácia fog elpusztulni, tehát vesszenek azok” – írja a „Magyarországi Kommunista Párt t. Főtitkárságának” címzett levelét „hazafias üdvözléssel” záró, magát szociáldemokratának valló Őri.⁷²

Nem tudni, hogy a levél eljutott-e Révai Józsefhez. Még az sem kizárt, hogy megkapta a levelet, sőt ötleteket is merített belőle.⁷³ A kommunista párt központi napilapjában, a *Szabad Nép*ben, amelynek Révai a főszerkesztője volt, publikálta *Szekfű Gyula útja* című, nagy hatású írását, amelyben képletesen kezelt nyújtott Szekfű Gyulának, ugyanakkor fenntartásait sem hallgatta el. A politikus a neves történésznek a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetében tartott „minapi” (valójában több mint két héttel korábbi) előadásához kapcsolódott. Ügyesen úgy fogalmazott, mintha Szekfű felajánlkozására reagált volna. Révai interpretálása szerint Szekfű bírálta a keresztényi, Szent István-i gondolatot lejárató Horthy-rendszert, és kiállt a középosztály helyét szükségszerűen átvevő ipari munkásság és a parasztság mellett. Kiemelte, hogy a történész szerint „a Szovjetunióval való baráti kapcsolat új utakat nyit a magyar nemzeti fejlődésnek”.

Révai cikkében Szekfű legnagyobb hatású, több kiadásban megjelent művére, a Horthy-rendszer ideológiai megalapozójának számító *Három nemzedék*re hivatkozott legtöbbször. Nem értett egyet azzal, hogy Szekfű „kismagyar” törekvéseknek „bélyegezte” a függetlenségi harcokat, s a behódolókat, a kompromisszum-

72 Őri M. László fentebb már idézett, 1945. április 15-i levele. A levélíró érvei megerősítésére Fejtő Ferencnek a *Szocializmus* 1937. 7–8. számában megjelent cikkéből idézett: „Hogy a faji eszme terjedése a magyarság egyetemes érdekeire is végzetessé válhat, azt ma már nemcsak szocialista vagy »zsidó fajvédőnek« titulált körökben hangoztatják: felismeri az éppenséggel se zsidó, se szocialista Szekfű Gyula is, aki pedig ugyancsak hozzájárult – bár »csupán« antiszemita vonatkozásban – a fajeszme népszerűsítéséhez és az asszimiláció megnehezítéséhez.”

73 Ezt valószínűsíti, hogy Révai Szekfű-cikke pár nappal a levél elküldése után, április 15-én íródott, Révai cikke pedig április 19-én jelent meg, valamint hogy a *Három nemzedék* Révai számára is fő hivatkozási alap lett. A levél juttathatta eszébe Szekfű pár héttel korábbi előadását, amelyben a történész a realitások tudomásulvételét javasolta hallgatóinak. A kommunista párt ideológusa tisztaban volt azzal, hogy az értelmiségiek többsége nem a párt híve, az MKP-nak pedig a hatalmi átmenet időszakában „kaméleonokra”, az alkalmazkodás szükségességét felismerő értelmiségiekre van leginkább szüksége.

keresőket, a néptömegektől irtózókat – Széchenyit, Deákot, Görgeyt – „igyekezett igazolni a gerinces helytállás, a nemzeti ellenállás, a népre való apellálás politikájának képviselőivel szemben”. Szerinte ez „hamis német analógia”.

Ugyanakkor méltányolta, hogy Szekfű a második világháború éveiben kiállt a németellenes függetlenségi mozgalom mellett: „Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott volna szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett.” A kommunista politikus Szekfű fordulatát csak ígéretes kezdetnek tekintette. Többet, a „demokrácia” melletti világnézeti kiállást várt el a „nem vérbeli demokrata”, „konzervatív” tudóstól, amin a sokféle demokráciaértelmezés közül nyilván a kommunista demokráciafogalmának elfogadását értette.

74 Révai kételyei visszaköszönnek az utóbbi évtizedben egyre gyarapodó Szekfű-irodalomban. A Szekfűvel foglalkozók így teszik fel a kérdést: vajon a *Forradalom után* Szekfűje mennyire azonos, illetve mennyire tér el a *Három nemzedék* Szekfűjétől? A tudós világfelfogása változott-e a politikai, társadalmi fordulatok hatására, vagy csupán felületi szinten módosult? A kontinuitás–diszkontinuitás vita, úgy tűnik, leginkább arra szolgál, hogy a Szekfű-pártiak, illetve a Szekfű-ellenesek érveket sorakoztathassanak fel világnézetük által determinált álláspontjuk igazolására. Az az aspektus, hogy a nagy történelmi változások óhatatlanul az egyén világlátását is formálják, anélkül, hogy személyiségét, gondolkodásmódját alapvetően megváltoztatnák, úgy tűnik, kevésbé foglalkoztatja e szekértáborok híveit.

75 Szekfű 1945-ben joggal tarthatta elegendő önkritikának a háború alatt született műveit, mindekelőtt a „*Valahol utat veszítettünk*” cikksorozatot, az 1920-ban először megjelent *Három nemzedékre* vonatkozóan pedig az 1934-ben írt kiegészítést, az *És ami utána következik* című esszét.

76 A kommunisták illúziója hatalmuk növekedésének arányában csökkent: egyre inkább megelégedtek az értelmiségiek pusztá alkalmazkodásával, igaz, nem is tehettek mást: a visszafordíthatatlan „agymosás” csak az utópikus irodalomban lehetséges.

„Szekfű Gyulánál sem tudjuk, a *Három nemzedék* ideológiai alapján fordult-e szembe azzal, ami utána következett, vagy belátja-e, hogy magukban az ideálokban volt a hiba? [...] Előadása után nyugtalanul kérjük, vajon nemcsak azért fordult-e az országvesztők ellen, mert hűtlenül sáfarkodtak a 25 év előtti »eszményekkel«, és vajon helyesli-e nemcsak a magyar demokrácia előretörését, hanem a magyar demokrácia eszményeit is?”⁷⁴ Révai aggodalma nem volt alaptalan: Szekfű soha nem tagadta meg kötődését a polgári demokratikus értékekhez.⁷⁵

Révai fentebbi soraiból arra lehet következtetni, hogy a kommunisták 1945-ben reménykedtek ideológiájuk világnézetformáló hatásában, abban, hogy az értelmiségiek nem csupán egzisztenciális okokból, hanem meggyőződésből is követni fogják őket. Nem akartak tudomást venni arról, hogy a népfrontos kommunista ideológia nem csupán azoknak tűnhetett átmeneti taktikai fogásnak, akik meggyőződéses szocialisták voltak, hanem amorf jellege, következtetlenségei miatt azok is idegenkedtek tőle, akik kiábrándultak a keresztény-nemzeti ideológiából.⁷⁶

Révai, hogy kivédje a Szekfű-ellenes értelmiségiek várható elégedetlenségét, és megelőzze a pártjabeliek berzenkedését, leszögezte: „Ha csak azokkal akarunk együtt haladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársunk.”⁷⁷

Révai múltértelmezése a népi írók – és leghatásosabb ideológusuk, Németh László – műtfelfogásával rokon, akiknek többsége Szekfű ellenfelének számított.⁷⁸ Ezért keltett soraikban megdöbbenést Révai „udvarlása” Szekfűnek. Illyés hangot is adott – ugyan nem a széles nyilvánosság előtt, hanem szűkebb körben – elégedetlenségének. A Révai-cikk megjelenése után kilenc nappal jegyezte fel naplójába:

„Zuhogó esőben a *Szabad Nép*hez [...] Vita Révaival, hogy nem Szekfű körül csoportosul az igazi magyar szellem, hanem Németh körül.”⁷⁹

A kommunisták közeledése Szekfű Gyulához másokban is megütöztetést keltett. Különösen azokban, akik a húszas évek ideológus Szekfűjét is felelősnek vélték a Horthy-korszakbeli politikáért. Többen talán azért tartózkodtak a véleménynyilvánítástól, mert kritikusan vélekedtek a Szekfűvel szemben álló népiekről is, és attól tartottak, hogy a demokrácia hívei közötti nézetkülönbségek felemlegetésével a „reakciót”, az új társadalmi rend ellenzőit segítik.

Őri M. László, a már idézett szociáldemokrata főtanácsos Révai József Szekfű-cikkére is az MKP-nak címzett levélben reagált. Nem értett egyet Szekfű „befogadásával”. „Szekfűt el kell távolítani minden szervezettől és intézménytől, ahol megváltoztatott és kétségtelenül nem őszinte álláspontjának kifejtésére alkalma nyílhat. A szocializmus megvalósításáért való harcot a Szekfűk csak elgáncsolhatják” – írta.⁸⁰

A Magyar Radikális Párt újjáalakításán fáradozó Csécsy Imre nehezményezte, hogy jóval nagyobb közfigyelem jutott a letűnt rendszer ideológusának, Szekfű Gyulának, mint neki és a többi polgári radikális értelmiséginek.⁸¹ „Rákosiék forrón összebarátkoztak Szekfűékkel. A reakciós értelmiség fontosabb nekik, mint mi, akik hívek maradtunk a progresszióhoz. Ez a realpolitika! [...] Szekfűék hamarabb lesznek kommunisták, mint mi, akik velük szemben is tartjuk elveinket. Már aki tartja. [...] Sokszor nagyon el vagyok keseredve. Ezért vártunk, túrtunk

77 Az értelmiség tartózkodása miatt aggódva – ő megriadást és útvesztést mondott – ismételte meg a négy hónappal korábbi kommunista deklarációt: „Az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar nemzeti egység táborában van a helye.”

78 Az ellenszenv kölcsönös volt: a tudósok is határozott és elítélő véleménye volt a népiek zöméről.

79 Illyés, 1986. 356. Április 28-i bejegyzés.

80 Levél „Révai József elvtársnak, a *Szabad Nép* szerkesztőségében”, 1945. április 22. Ez a levél „elvtársi üdvözléssel” zárul. (PIL 274. f. 23. cs. 2. ő. e.)

81 Csécsy 1945-ös naplója szerint Szekfűt és Moór Gyulát egyaránt méltatlannak tartotta az újjáalakítandó Társadalomtudományi Társaság tagságára. Csalódottan kellett tudomásul vennie, hogy a két tudós, egyetemi tanár nála sokkal fontosabbak a kommunistáknak.

huszonhat éven át, hogy most semmibe vegyének bennünket? Jobbról támadnak, balról negligálnak” – jegyezte fel naplójába.⁸²

Frontpártiak

A Szekfű Gyuláról szóló Révai-cikk keltette szenzációt elmosta az írói igazolási eljárások körüli sajtópolémia, aminek következtében szorosabbra fűződtek a szálak a kommunista és a parasztpárti vezetés között, a kommunisták pedig szembeke-rültek a Szociáldemokrata Párt publicistáival – Horváth Zoltánnal, Erdődy János-sal, Faragó Lászlóval, Gergely Istvánnal és másokkal –, akik felelősségre vonást, társadalmi önvizsgálatot sürgettek. A Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt a kommunista párt legközelebbi szövetségesei voltak, ugyanakkor a múlt meg-ítélésében, a szocializmus megvalósításának módjában eltért a szociáldemokraták és a parasztpártiak véleménye, ami lehetővé tette a kommunista vezetésnek, hogy hatalmi érdekeinek megfelelően manipulálja és kihasználja őket.

A kommunisták antifasiszta, népfrontos ideológiájában, amelyet az 1935-ös szovjet fordulat után az emigrációban élő Révai és Lukács igazított a magyaror-szági viszonyokhoz, kitüntetett hely jutott a parasztság helyzetének megváltoz-

82 Csécsy, 1983. 13–27. 1945. június 12-i bejegyzés. Csécsy némileg fáziskésésben volt, hiszen júniusban már nem Szekfű volt a kommunisták és a népiek ér-deklődésének középpontjában, hanem a népi írók vonzaskörébe tartozó értelmiségiek. Csécsy velük szemben azonban nem táplált ellenérzéseket.

83 Póth, 1999. 209–210. Gerő két hónappal később így jellemezte a parasztpártot: „Politikai tekintetben az összes többi pártnál közelebb állnak hozzánk. Cse-kély kivétellel vezetői is igen közel állnak hozzánk. A párt vezetősége főleg paraszti származású értelmiségi elemekből és néhány parasztból áll. Ez a párt fejlő-dik, és pártunk segíti is fejlődését, mert e párt segítsé-gével nyomást tudunk gyakorolni a Független Kisgaz-dapártra, és ezzel tudjuk előrehaladásra ösztökélni a balszárnyat is. Lényegében véve arra törekszünk, hogy a Független Kisgazdapárt kettészakadjon...” Gerő Ernő 1945. augusztus 6-i beszámolója az SZK(b)P nemzetközi tájékoztatási osztályán Moszkvában. Jegyzőkönyv. (Lásd Izsák–Kun [szerk.], 1994. 70.)

tatásáért küzdő, a nemzeti függetlenségi hagyományokat előtérbe állító népi írók-nak, akikre közéleti aktivitásuk, a rend-szerkritikus értelmiségre tett hatásuk miatt is figyeltek a kommunisták. Rákosi Mátyás 1945-ben így vélekedett a pa-rasztpártról: „A párt fiatal, de itt vannak a legismertebb parasztszármazású írók. Ők nagyon ismertek, nagy a befolyásuk a szegényparasztság és a magyar értelmiség körében, de nincs semmilyen politikai tapasztalatuk, pártot soha nem vezettek. Teljesen új emberek. Nagyon közel áll-nak hozzánk.”⁸³ Különösen Illyés Gyulát értékelték nagyra: a legnagyobb élő ma-gyar íróként szóltak róla. Rákosi és Révai nemegyszer kikérte a tanácsát a paraszt-párt és az írók ügyeiben.

A parasztpárti vezetők – úgy tűnik – 1945-ben túlértékelték kapcsolatukat a kommunistákkal: stratégiai szövetséget

láttak abban, amit a kommunisták lényegében csak átmeneti, taktikai lépésnek szántak.

A kommunisták gyanakvása a szociáldemokraták iránt, akik 1935 előtt leg-főbb ideológiai ellenfeleik voltak,⁸⁴ 1945-ben is megmaradt, ha taktikai okokból a nyilvánosság előtt nem is került szóba. A kommunista vezetők jól látták, hogy a szociáldemokratáknak csekélyebb a befolyásuk a humán értelmiségiekre, mint a parasztpárti népi íróknak, ezért az értelmiség megnyeréséhez elsősorban a pa-rasztpártiaktól reméltek támogatást.

A szociáldemokraták közül sokan eleve gyanakvással szemlélték a parasztpár-tot, amelyet a népi írók pártjának tartottak. Szerintük a háború alatti és előtti fajvédő nacionalizmus és antiszemitizmus a népi írókat sem hagyta érintetlenül, és pártjuk, a Nemzeti Parasztpárt 1945-ben nem érzett készletet arra, hogy ön-kritikusan szembenézzen hívei eszmei eltérélyedésével.

Horváth Zoltán a *Népszavában* indulatosan támadt azokra az írókra, akiket eszmei hatásuk miatt felelősnek tartott Magyarország jobboldali fordulatáért, a nacionalista, faji ideológia térnyeréséért. „Az a szellemi légkör, amelynek Szabó Dezső egyik legtehetségesebb képviselője volt, termelte ki Magyarországon a nem kevésbé tehetséges Szabó Lőrincet és Németh Lászlókat. Ebben a légkörben nőtt ki a fasiszta és félfasiszta írók serege, akik egy tisztábban látó és helyesebben ítélő szellemi vezérlet alapján jobbra hivatottak lehetnek volna. [Ezek az írók] ré-szesei annak a szellemi alapnak, amelyre a politikusok a fasiszta Magyarországot felépítették.” Ne akarjanak az élre állni, alkalmazkodjanak, legyenek szerények, „ne kívánják maguknak a szellemi irányítás szerepét”, mert nem rosszhiszeműen ugyan, de ártottak a magyar szellemi életnek.⁸⁵ Horváth cikkében említést tett a „nagy költőről”, aki „a jobb- és baloldal közt ingadozva most a baloldal mellett kötött ki”, amit Illyés magára vett.⁸⁶

A szociáldemokrata publicisták és a népi írók közötti ellentétet az igazolási eljárások – mindenekelőtt a Szabó Lő-rinc-ügy – élezték ki. A háborús bűnő-sök május 4-én nyilvánosságra hozott lis-tájára Szabó Lőrinc is rákerült; két nap-pal később a költőt bevitték a politikai rendőrségre.⁸⁷ Barátai, íróársai – Illyés, Zilahy és mások – beadványt szerkesz-tettek a költő kiszabadulása érdekében. Illyés a *Szabadság* szerkesztőségében ösz-szeszólalkozott a kommunista Haraszi Sándorral és Gábor Andorral, valamint

84 Burzsoáziával lepaktáló szociálfasisztáknak bé-lyegezték őket.

85 Horváth Zoltán: Óvás, elvtársak! *Népszava*, 1945. május 6. Horváth Zoltán a *Népszava* rovatve-zetője és a másik szociáldemokrata lap, a *Világosság* főszerkesztője volt.

86 Illyés, 1986. 359. Május 6-i bejegyzés. A május 7-i bejegyzésben Illyés Szabó Lőrincet nevezte „az ország legnagyobb költőjének”. (Uo. 360.)

87 A költő április 12–15. között már őrizetben volt a Bimbó úti rendőrkapitányságon, az Andrássy úton május 6–8-a között tartották fogva. (Szabó L., 1990. 272., 274–275. Lásd még Szabó L., 1974.)

a szociáldemokrata Gergely Istvánna, akik elmarasztalták Szabó Lőrincet háború alatti, a hitleri kultúrpolitikát méltató publicisztikája miatt. A költő olyan nemzeti

érték, aki más elbánást érdemel, mint az átlagember – érvelt Illyés, aki az időbeli egybeesés miatt meg volt győződve arról, hogy a *Népszavában* megjelent cikk hatására vitték be az Andrassy útra Szabó Lőrincet. „A valóság mégis az – írja naplójában Illyés –, hogy egy újságengeszt azért, hogy néhány ezerrel több példányt adjon el, leírja a nevét – s a rendőrség le-

tartóztatja.”⁸⁸ A „valóság” nehezen deríthető ki, de ennél az indulatos megállapításnál bonyolultabbnak tűnik: Horváth Zoltán cikkének nem lehetett köze a kommunista irányítású politikai rendőrség akciójához.⁸⁹

Május 9-én megkezdődött Szabó Lőrinc igazolási eljárása. A koalíciós pártok képviselőiből álló testület a költő háború alatti szerepvállalását vizsgálta. Az ügyész azt javasolta, hogy Szabó Lőrinc meghatározott ideig ne szerepelhessen műveivel a nyilvánosság előtt. A tanúk – zömük mentő tanú – meghallgatása után a tárgyalást elnapolták. „Döntés: beszerzik a [költő] hírlapi cikkeit is. Bemelegyek, nagy vita a »bírákkal«, riportok miatt marasztalnak el egy költőt? Veszekedés, L[őrinc] sír, kitör. A zsüri enged, láthatóan jóakarátú, de meddig? Ha felmentést hoznak, a »közvélemény« (néhány szennyos polgári lap) őket is elsöpri” – írja naplójában Illyés,⁹⁰ aki a tárgyalást megelőző napon, 8-án cikket írt Szabó Lőrinc védelmében. Az írást Erdei Ferenc felesége, Majláth Jolán vitte el a *Szabad Nép* szerkesztőségébe. Másnap este Illyés személyesen találkozott Rákosival, Gerővel és Révaival, akik azzal utasították el a cikk megjelentetését, hogy külpolitikailag veszélyes lenne: „Azt lehetne kiolvasni belőle, itt ölik, üldözik az értéket.”⁹¹ A kommunista vezetők megígérték Illyésnek, hogy „sem Szabónak, sem Némethnek nem eshet baja, Tamásinak, Kodolányinak, Fájának sem (utóbbiak ők mondták). De egyelőre ne írjanak, gusztustalan lenne »átállásuk« ilyen hirtelen. [...] írókat nem igazolnak, maguk az írók döntsék el, hogy kit akarnak rövidebb-hosszabb időre kirekeszteni maguk közül. Szabó? Németh? S a megélhetés? Rákosi: »Arról valahogy gondoskodni kell.«”⁹²

A kommunisták közbenjártak Szabó Lőrinc érdekében – az írói igazolási eljárásokat felfüggesztették –, és elfogadtatták a népiekkel ugyanazt, amit a népügyész javasolt: a támadott írók egy ideig kerülni fogják a nyilvánosságot. A látzólag önként vállalt szilencium azonban mégiscsak más volt, mint az esetleges elmarasztaló, megbélyegző igazolási eljárási döntés. A megegyezés részének tekinthető az Új Szellemi Front létrejötte is, amelyet Darvas József hirdetett meg a

kommunista párt központi napilapjában. A parasztpártiak Szekfű Gyula megbírálására is lehetőséget kaptak.

A kommunista és a parasztpárti vezetők konszenzusos megállapodásra jutottak: valójában a két fél engedményeken alapuló, érdekből született alkut kötött, ez azonban csak hónapokkal később vált mindkét fél számára világossá – bár nem zárható ki, hogy Rákosiék már ekkor is alapjában taktikai megfontolásból tettek engedelken gesztusokat a népi íróknak.

A *Szabad Nép* 1945. május 13-i számában megjelent cikkében Darvas József azzal érvelt az Új Szellemi Front mellett, hogy a megzavarodott, jobboldali ideológiáknak behódolt értelmiségieknek szükségük van egy olyan fórumra, ahol a baloldali pártok által hirdetett demokratikus átalakulás elveit megismerve annak maguk is híveivé válnak. Ezrekre, tízezrekre tette azoknak az értelmiségieknek a számát, akik elkötelezték magukat a nép felemelése mellett, ám olykor fasiszta, antiszemita befolyás alá kerültek. Megtévedtek, de legalább próbálkoztak: tettek is valamit egy új, jobb Magyarország megteremtése érdekében – talált számukra enyhítő körülményt Darvas. Szerinte

Szekfű Gyula sereg nélküli vezér, nem állnak mögötte értelmiségi tömegek; a történész magányosságát saját magának köszönheti – nem tudta megértetni híveivel gyakori nézetváltozásait. Darvas – Révaihoz hasonlóan – felrótta Szekfűnek, hogy „csak egyénileg »tért meg«, de egész értelmiségi nemzedéket formáló tudósi munkálkodásával szemben nem végezte el az önbírálatot”.

93 E névtársítás és az időbeli eltolás a denunciálással volt egyértelmű. Szekfű és Mályusz ellentétére lásd Erős, 2000.

Milyen ideológiai érvek szóltak Szekfű ellen, illetve a „megtévedt” értelmiségiek mellett?

Darvas szerint Szekfű csupán az ellenforradalom hivatalos történészeként volt népszerű, amikor még egy platformon állt a később jobbra tért Mályusz Elemérrel⁹³ és Mlotay Istvánna. E két név említésével kettős célja lehetett: egyrészt, hogy velük kompromittálja Szekfűt – ezt igen erőltetetten, meggyőző erő nélkül tette –, másrészt az, hogy kisebbitse a népi tábor szélsőjobb irányba elmozdult tagjainak felelősségét.

Darvas nem tagadta ugyan, hogy a falukutatás, a Márciusi Front (1937) és a népi irodalom körül zavaros, olykor a fasiszmussal is összekavarodó eszmék keringtek, azonban ennél fontosabbnak és méltánylandóbbnak tartotta a népi értelmiségiek világfelfogásának két lényegi elemét: a szabadságharcos hagyományok tisztelétét és a nép szeretetét. Szerinte a népiek heterogén táborának tagjai más és más módon, illetve mértékben kerültek a „forradalmi álruhát öltött” korszak hatása alá, s talán csak abban voltak egységesek, hogy kurucos heveséggel elutasították a magyar múlt Szekfű Gyula-i értékelését.

Darvas egyaránt kívánt szólni a *Szabad Nép* olvasótáborához és a Németh László „harmadik útjában” bízó értelmiséghez, amikor hibának ítélte, hogy a népiek 1945 előtt a zsidókérdést előtérbe tolva akadályozták a „haladó erők”, a munkásság és a parasztság képviselőinek összefogását.⁹⁴ Arról kívánta meggyőzni kommunista olvasóit, hogy a népi értelmiségiek eltévelyedése alapján a koráramlat számlájára írható. A múltjuk megítélése miatt szorongó népieknek pedig azt üzent: ha alkalmazkodnak az új viszonyokhoz – belátják, hogy nincsen „harmadik út”, s a jövő csak a Szovjetunióval együttműködve képzelhető el –, nyitva állnak előttük az érvényesülés kapui. Mintegy felajánlotta a népi értelmiséget a kommunistáknak – igaz, a szövetségre csak valamiféle átnevelő iskola, egy Új Szellemi Front purgatóriuma után tartotta őket alkalmasnak. „Tudom és látom ennek a »népi« értelmiségnek minden bűnét, hibáját, mulasztását, eszmei tisztázatlanságát; mégis azt mondom, hogy az új magyar demokrácia ennek a soraiban találhat elsősorban jó, becsületes értelmiségi munkásokat, mert ez legalább nem cinikus, nem öntudatos reakciós, hanem őszintén hisz a népben. Jó elemei számára – pedig sokan vannak

94 Az a Darvas József írta ezt, aki néhány héttel korábban maga vetette fel újra félreérthető módon a „zsidókérdést”. Lásd Darvas József: Őszinte szó a zsidókérdésben, *Szabad Nép*, 1945. március 25.

95 Darvas József: Új Szellemi Frontot! *Szabad Nép*, 1945. május 13.

ilyenek! – feltétlenül lehetőséget kell adni a »megtérésre«: ha van értelmiség, amelynek – Révai szavai szerint – elébe kell mennünk, hát ez az. [...] ne ijedjünk meg attól, hogy egyszer már, Gömbös idejében s Gömbös oldalán néhány író ezzel a névvel próbált népet menteni... Én hiszem, hogy az Új Szellemi Front fogalmakat tisztázó vitaelőadásokkal, ankétekkel, szellemi akciókkal, esetleg egy szabad fórum-szerű folyóirat kiadásával s természetesen a szellemi élet fasiszta maradványainak kíméletlen bírálataival végre meg tudja teremteni azt, ami az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt egyszer sem sikerült: összehozni s a munkásság és parasztság mellé szövetségesként odaállítani egy valóban népi értelmiségi tábort!”⁹⁵

Az Új Szellemi Frontot alapító kommunisták és parasztpártiak bevonták a frontba Szakasits Árpádot, a Szociáldemokrata Párt főtitkárát is, amivel nem csupán a kezdeményezés népfrejtő jellegét kívánták hangsúlyozni, hanem azt is, hogy az SZDP élén álló politikus a népi írók megítélésében nem saját pártja publicistáival, hanem a Nemzeti Parasztpárttal és a Magyar Kommunista Párttal ért egyet.

Szakasits a parasztpárt központi napilapjába, a *Szabad Szóba* írt cikkével csatlakozott az Új Szellemi Fronthoz, majd Veres Péter, a parasztpárt elnöke tette le a voksát mellette, végül a *Szabad Nép*ben, az értelmiségi összefogást immár általánosabb síkra emelve, a kommunista politikus, Horváth Márton állt ki a kezdeményezés mellett.

Szakasits utópisztikus frázisokkal támogatta a szellemi front ötletét, majd azt hangsúlyozta, hogy aki egzisztenciálisan kiszolgáltatott, nem lehet igazán szabad. Ebből az általános igazságból kovácsolt politikai tőkét: ha az értelmiségiek teljes szívvel a munkások és a parasztok mellé állnak, vagyis támogatják az őket képviselő pártokat, eljő a szabadság és a bőség kora.⁹⁶

Veres Péter leválasztotta a kiiktatandó középosztályról a szerinte egyedül értékes elemet, a Márciusi Front híveit és a népi írókat. Beismerte, hogy a népiek csoportja gyenge és megosztott volt, „itt-ott »völkisch« elemekkel keveredett”, nem volt elég „harcos és bátor”. A „fasiszta népiesség” körül elfogyott a levegő, a „forradalmi népiesség” ideje csak most kezdődik – vélekedett. Szerinte a nép mellé álló értelmiség akkor tölti be hivatását, ha elfogadja a szocializmust; csak így képviselheti a magyar lényegét, a magyar szellemet, a magyar ízlést és a magyar erőt.⁹⁷ Veres Péter írásának legfőbb hiányossága, hogy csak érintőlegesen tér ki a szélsőjobb hatása alá került népiekre: nevüket és eltévelyedésüket bizonyító írsaikat nem említi, s így felelősségüket is kisebbíti.

Horváth Márton *A magyar értelmiség* című cikkében az értelmiség és a baloldali pártok együttműködését reprezentáló akciót tágabb politikai összefüggésben vizsgálta: úgy, hogy az MKP primátusa megkérdőjelezhetetlen legyen. Szerinte a kommunista párt nem csupán szellemi vonzerejével hat az értelmiségiekre, hanem egzisztenciálisan is segíti őket. Úgy állította be pártját, mint a jobb sorsra érdemes, nyomorgó értelmiség egyetlen igaz támogatóját, hiszen a kultuszminisztertől úgysem várható sem a pedagógusok átképzése, sem a tankönyvrevízió – denunciálta a közismerten polgári demokrata elkötelezettségű Teleki Gézát a kommunista politikus. Az MKP érdeme az is, sugallta Horváth, hogy a szakszervezetek az éhező értelmiségiek segítségére siettek. „A munkásság és a vele szövetséges parasztság” a velük szemben elkövetett bűnök ellenére felvállalja az elszegényedett és elbizonytalanodott értelmiség védelmét anélkül, hogy ezt „messzemenő politikai feltételekhez kötné” – nyugtatgatta a kommunista politikus a csöbörből vödörbe eséstől féltő értelmiséget. Az értelmiségiek félelmének megalapozottságát támasztja alá, hogy Horváth cikkében a „nemzet ideológiai nevelőinek” nevezte a pedagógusokat, írókat, művészeket, akiknek zöme nemigen vágyhatott az effajta tevékenységre.

96 „Munkások és parasztok erős karja védelmezi a tiszta és igazi írói szabadságot, a laboratóriumokat, a műtermeket és a katedrákat. A munkások és parasztok két feltörekvő osztálya veszi most át a forradalmi polgárság valaha szép szellemmozdító, termékenyítő, ösztönző szerepét.” (Szakasits Árpád: Új szellemi frontot! *Szabad Szó*, 1945. május 19.)

97 Veres Péter: Új szellemi frontot! *Szabad Szó*, 1945. május 20. Veres szerint a kereszténység felvételéhez és a reformációhoz hasonlítható a szocializmus térnyerése Magyarországon.

Horváth Márton is helyeselte az Új Szellemi Front ötletét, csak hogy oly szélesre tágította a benne részt vevők körét, hogy lényegében az értelmiség egészét belefoglalta, s ezzel végső soron megfosztotta az akciót exkluzív – elsősorban a parasztpárthoz, a népi írókhoz kötődő – jellegétől. „A szellemi front csatlakozzon a munkásság és parasztság, a magyar demokrácia frontjához” – írta, vagyis az értelmiség bízta rá magát a kommunista pártra.⁹⁸

E cikksorozat a koalíció baloldali pártjai közötti informális megegyezés dokumentuma. A megegyezés lényege: a koalíció két baloldali pártjának – a Nemzeti Parasztpártnak és a Szociáldemokrata Pártnak – a vezetői kommunista irányítással közösen próbálják egy akolba terelni az értelmiségieket, cserébe viszont a Magyar Kommunista Párt nem tesz külön erőfeszítést a polgári értelmiségi csoportok megnyerésére. A kezdeményezés Révai taktikus visszakozásaként is felfogható.⁹⁹ A kommunista politikus áprilisban még nem bízott annyira szövetségeseiben és saját erejében, mint egy hónappal később. Az áprilisban, májusban történtek azonban meggyőzték arról, hogy a régi értelmiség – amelyet Szekfű Gyula reprezentált –

98 Horváth Márton: A magyar értelmiség. *Szabad Nép*, 1945. május 20.

99 Nem tekinthető véletlennek, hogy a választ Darvas frontalakító felhívására nem ő, hanem Horváth Márton adta meg.

Kommunista Párt ekkor volt sikerei csúcsán: a május 20–21-i pütkösi pártkonferencián leszámolt saját balosaival, amivel nem csupán addigi szövetségesei, hanem a vele szemben némileg gyanakvó polgári rétegek elismerését is kiváltotta. A témánál maradva: a kommunista párt a korábbiaknál szorosabb kapcsolatot épített ki a parasztpárti értelmiségiekkel, és megőrizte Szekfű és számos polgári értelmiségi bizalmát.

Frontellenesek

A májusi cikkek utalásai az 1935-ös Új Szellemi Front-próbálkozásra főként azokban keltettek visszatetszést, akik nagyon is jól emlékeztek a tíz évvel korábban történtek ideológiai, hatalmi hátterére, akiket felháborított az értelmiség és a hatalom közötti összefonódás nyílt vállalása.

Volt, aki azt kifogásolta (Csécsy Imre, Pogány Ö. Gábor), hogy az 1945-ben a legjelentősebb hatalmi pozícióba jutott kommunista párt a megtérteket, a mindig is felszínen lévőket favorizálja, és nem őket, a demokrácia régi harcosait, akik a Horthy-korban háttérbe voltak szorítva. A radikálisan baloldali elkötelezettsé-

gű Pogány Ö. Gábor mind a Szekfű, mind a népiek felé tett udvarló engedékenységet nehezményezte. Bűnbánatot, vezeklést várt volna el a „megtévedt” értelmiségtől, leszámolást a téveszmékkel, de főképp annak a maroknyi értelmiséginek a megbecsülését és elismerését szeretne volna elnyerni, akik soha nem követtek el olyat, amiért meg kellene nekik bocsátani. „Majdnem hogy ígérető hívogatóval csábítgatják az elmúlt évtizedek kevésbé kompromittált alakjait, mialatt a régi baloldaliakat a háttérben hagyják, munkakör és komoly működési terület nélkül. [...] Az Új Szellemi Fronthoz vezető út első állomása a kipróbált, progresszív gondolkodású értelmiség bevonása az újjáépítésbe, s csak másodszorban következik, a hiányok pótlására, de semmi esetre sem a kulcspontok megszállására, az egykori bólogatók és alkalmazkodók, most: megtért báránykák befogadása” – írta a *Világban*, abban a minden oldal felé nyitott polgári újságban, ahol még egy olyan baloldali is vezércikket írhatott, akinek ezt az írását a hozzá eszmeileg közelebb álló lapok feltehetően nem fogadták el közlésre.¹⁰⁰

Kassák Lajos is a frontot ellenzők

képviselőjében szállt ringbe „*Új szellemi front*” című cikkében. „Idézőjelek közé állítottam a címet, de nemcsak

100 Pogány Ö. Gábor: Út az Új Szellemi Front felé. Vezércikk. *Világ*, 1945. június 12.

azért, mert kölcsön vettem, hanem azért is, mert jelentésénél fogva ellenszenves a számomra. Az utóbbi esztendőkhöz elég bajt hozott ránk ez a nyers, más területekről kölcsönzött szójárás, elunhattuk volna, sőt, ha szikrája élt bennünk a humanista és demokrata érzésnek – meg is utálhattuk volna. Sok szó esik ma az értelmiség magatartásáról, vitatják jelentőségét és nélkülözhetetlenségét az ország felépítésénél, de a fogalmak tisztázását senki sem akarja elvégezni. [...] Úgy-ahogy befejeződött a háború, új korszak küszöbén állunk, s ezért nemcsak illő, hanem feltétlenül szükséges is, hogy ennek az új kornak a nyelvén szóljunk. A bevetés, roham, brigád és egyéb háborús szavak idejüket múlták, s ugyanígy idejét múlta a szellemi tevékenység értelmezése mellé odabiggyesztett »front« szócska, amelynek hallatán vagy olvastán önkéntelenül is a rohamszíjat és rohamkést asszociálja az ember. Mikor is történt meg a »szellem« és »front« szavaknak egymáshoz kapcsolása? Ha jól emlékszem, akkor, amikor nagy keletje volt nálunk Mussolini fasiszmusának, amikor már érezni lehetett az elkövetkező háború kénköszagát. Íróink szokatlan élénkséggel ekkor kezdtek el mozgolódni, ekkor mondták ki először, hogy »új szellemi frontba« akarnak tömörülni, aminek az értelmét magyarázni is kezdték, s forradalmi jelszavakkal engedték magukat az ellenforradalom felé sodortatni” – írta keserűen. Nem tudta bocsánatos bűnnek tekinteni a népiek jobbra fordulását, elkülönülését, azt, hogy magukat tekintették a magyarság igazi képviselőinek. Felemelte szavát a rossz emlékü, a „fasiszta idők” idéző 1935-ös front felújítása ellen. „[A]z értelmiség soraiban

is jelentős a káros politikai és eszmei fertőzöttség. Íróink az »új szellemi front« frázisával egyszer már akaratlanul is szolgálatot tettek a fasizmus, a nemzetiszocializmus megszálottjainak; miért akarnak most ugyanezeknek a jelszavaknak hangoztatásával elindulni – mégpedig a demokrácia lobogója alatt? [...] A történelem számtalan példával szolgál ahhoz, hogy a szellem embereinek pontos vagy pontatlan szóhasználata, átgondolt vagy felelőtlen cselekedete mennyire befolyásolta a közösség életének gazdasági és szellemi alakulását. Meggyőződésem, ha a magyar értelmiség idejében észbekapott volna, ha nemes hivatását nem cseréli fel pillanatnyi sikereket ígérő szerepkörrel, sosem zuhanhatott volna ez az ország a maihoz hasonló mélységbe. Nem kellett volna, hogy hősök legyenek, hogy csupasz mellel odaálljanak a terroristák gyilokja elé; elég lett volna, ha szorgalmazták a fogalmak tisztántartását, ha leleplezik az erőszakkal divatba hozott frazeológia többértelműségét. Ez a legkevesebb, amit megtehettek volna, s mint felelősséget érző személyiségeknek, meg is kellett volna tenniük. Azzal azonban, hogy átvették a közkeletű frázisokat, hogy 48-beli diákoknak, kellő tájékozottság

101 „[A] szellemi élet képviselői nélkülözhetetlenek az ország felépítésében. [...] sok minden ennek a szellemi elitnek magatartásán, beállítottságán és konstruktív tevékenységén múlik.” (Kassák Lajos: „Új szellemi front”. *Világ*, 1945. július 5. A további idézetek is innen valók.)

102 Ebben az is szerepet játszott, hogy 1945-ben a népiek hallgattak a szélsőjobb táborába állt társaikról – például Erdélyi Józsefről és Sértő Kálmánról –, miközben elfogult zurnalisztának bélyegezték azokat, akik Szabó Lőrinc és Németh László felelősségét felvetették. Ez ellenszenves lehetett a moralista Kassák számára.

ző sebeit fájlaló országnak. [...] Ne azon fáradozzatok, hogy az érdemteleneket mentsétek, hanem hogy a hasznos tevékenykedőket segítsétek. Ha nem voltatok hősök, most ne akarjatok mindenáron szamaritánusok lenni” – váltott át íróársai tegezésére Kassák.

Az „érdemtelenek” kifejezés bánthatta azokat, akikre vonatkoztatni lehetett – mindenekelőtt Szabó Lőrincet és Németh Lászlót –, de rosszleshetett a leminősítettek barátainak is, sőt azok az olvasók sem oszthatták Kassák véleményét, akik műélvezetet, és nem ideológiát kerestek Szabó és Németh írásaiban.

Az 1944–1945-ös rendszerváltó fordulat után valóban szükség lett volna a múlt feldolgozására, a történelem miatti erkölcsi felelősség tisztázására a nyilvánosság előtt.

Kassák Lajos most is igazságosztó prófétának bizonyult: „Véleményem szerint kegyetlenségekkel nemcsak a tévelygő nagytömegeket, hanem a sanda tekintetű egyesekeket sem lehet a jó útra vezetni. Nem az író feladata, hogy törvényt üljön; de elhivatottságánál fogva kötelessége, hogy iparkodjék a fogalmakat tisztázni és segítsen a rothasztó mocsarakat kiszárítani. Nagyon zavaros napokat élünk, ez érthető, hiszen majdnem mindenünket elvesztettük, s majdnem az egészet újra kell kezdenünk; de ez nem lehet mentsége annak a szellemi zavarnak, amely értelmiségünk nagy részéből árad. A tömegek egyéb munkával vannak elfoglalva, elsősorban tehát a szellem embereinek feladata, hogy az elérni vágyott cél érdekében hasznosítsák kritikai tudatukat, és műveljék meg azokat a területeket, ahonnan az új korszakot reprezentáló érzések és gondolatok fakadnak.”

Szakasits fentebb ismertetett cikkének megjelenéséből sejthető az, amit Illyés naplója is megerősít, hogy a kommunisták értelmiségipolitikájukat nem csupán a parasztpárti vezetőkkel, hanem a szociáldemokratákkal is egyeztetették. A megegyezés értelmében a *Népszava* publicistái felhagytak a korábban támadott írók bírálatával, s nem nyilvánítottak véleményt az Új Szellemi Frontról sem.¹⁰³ Június közepén azonban betelt náluk a pohár. Révai megmutatta Illyésnek Horváth Zoltán paktumfelmondó levelét. Horváth indokai: Szabó Lőrinc az újságírói igazolói eljárásra készülve terjeszti védőbeszédét – ezt mellékelte is –, Féja Géza alkalmazza a kommunista irányítású népfrontos ifjúsági szervezet, a MADISZ, valamint az 1945 előtt szélsőjobboldali szerzők könyveit is megjelentető Püski Sándor igazolási eljárása felmentéssel – a kiadó igazolásával – végződött.¹⁰⁴ Nem tudható, hogy Révaiék szociáldemokrata partnereiket is ellátták-e a népiekről szóló belső információval, az azonban nem kétséges, hogy a kulisszák mögötti összeugrasztó politizálás a kommunista hatalmi politika hatékony eszközének bizonyult.

103 Az előzmények ismeretében bizton állítható, hogy nem lehetett róla jó véleményük, de pártjuk főtítkárát, a front mellett kiálló Szakasits Árpádot sem hozhatták kínos helyzetbe azzal, hogy támadják az Új Szellemi Frontot.

104 „Ma betegen be, mert [Trencsényi-]Waldapfel elküldte Fülep levelét: »megfullad« ott lent, még Pécsre sem neveztek ki tanárnak. Ezt vittem el Révainak. Azonnal írt a pécsi főispánnak is, Fülepnek is. (Én nem írtam.) Vita az irodalomról. Megmutatja Horváth Zoltán levelét: bejelenti, hogy felmondják a k.-kal való egyezséget s megtámadják a »fasizstarejtegetőket«.” Illyés, 1986. 367. 1945. június 15-i naplóbejegyzés.

A teadélután

A kommunista párt vezetése nyár elején új formát talált az értelmiségi elit megnyerésére. Rákosi Mátyás fehér asztalhoz, kötetlen beszélgetésre hívott harminc neves értelmiségit. A résztvevők sem akkor, sem később nem büszkélkedtek ezzel a látogatással. Feltehetően szégyellték, hogy elfogadták a kommunista vezetők meghívását, s ezzel az a látszat keletkezhetett, hogy alkalmazkodtak hozzájuk, feladták szellemi függetlenségüket. Az is feszélyeztethette őket, hogy egzisztenciálisan rá voltak szorulva a kommunistákra. Rossz érzéseiken az sem változtathatott lényegesen, hogy tudhatták: a találkozó elsősorban nem nekik hoz hasznot, hanem áttételesen – beszámolóik, tanácsaik révén – az országnak.

„Rákosinál értekezlet – jegyzi fel június 2-án Illyés a naplójába –: Kodály, Szekfű, Szladits, Füst, Domanovszky, Lóczy(?), Kemény Gábor, Bernyák(?), Rusznyák, Kozáry(?) stb. Megannyi szemeszterniyó vagy előszó, vagy curriculum vitae. Rákosi, Révai megnyugtató, világos beszédei a jelenről, a jövőről.”¹⁰⁵

Révai szerint 25-30 „java író, művész, tudós”, a „magyar értelmiség legjobb képviselői” jöttek el az MKP főtitkárának meghívására kötetlen beszélgetésre. A ta-

105 Illyés, 1986. 367. 1945. június 15-i naplóbejegyzés. (A kérdőjelek Illyéstől valók.)

106 Révai József: Értelmiség és demokrácia. *Szabad Nép*, 1945. június 6.

107 Georgi Dimitrov a Komintern 1943-as feloszlatása után az SZKP KB mellett működő Nemzetközi Osztály vezetője volt.

108 Vass, 1991. 244–288.

Rákosi írásban (németül) és előszóban is beszámolt a „teadélutánról” Dimitrovnak.¹⁰⁷ „Az értelmiséggel a következő kísérletet tettük: a Központi Vezetőség három tagjához kötetlen beszélgetésre hívtunk meg 30 vezető akadémikust, egyetemi tanárt, írókat és művészt. Három kérdést tettünk fel nekik: Hogyan lehetne gyorsabban bevonni az ország újjáépítésébe az értelmiséget, hogyan tudnánk biztosítani az értelmiség anyagi alapjait az infláció időszakában, és hogy mi kifo-
gásuk van a kommunista párt ellen. Élénk vita alakult ki, amelyben a meghívott értelmiségieknek több mint a fele részt vett. Mi minden kérdésükre válaszoltunk, és a feszültség jelentékenyen engedett. E megbeszélés eredményeképpen – amely nagy feltűnést keltett a budapesti értelmiségi körökben – felmerült egy laza munkaközösség kérdése, amely a vezető értelmiségiek számára lehetővé teszi, hogy jobban részt vegyenek az újjáépítésben, mint eddig. Tervezünk egy szövetkezetet is kb. 1000 taggal, amely a szovjet »zárt üzletek« mintájára bizonyos mértékig gazdaságilag ellátja a vezető értelmiségieket. A dolgot napirenden tartjuk.”¹⁰⁸

lálkozóknak az is célja volt, írta június 6-i cikkében, hogy az értelmiség kapcsolódjon be az újjáépítésbe. Elégedetten konstata-
ta, hogy a régi értelmiségiek tartózkodása oldódik, s ígéretet tett nyomoruk enyhítésére: az ország romokban, „de any-
nyink még van, hogy pusztuló intelligenciánk javát átmentsük a jövőre” – írta.¹⁰⁶

A Dimitrov–Rákosi-találkozóról készült jegyzőkönyv némileg eltér attól, amit Rákosi a levelében írt. A találkozón Rákosi Szekfűt is felemlítette: „[A meghívottak] őszintén elmondták, hogy ők angolbarátok, hogy mi nem tetszik nekik a Vörös Hadseregben és a kommunista pártban. Azután nagyon elégedetten és egyetértően nyilatkoztak róluk. Csupán egyikük, a történész Szekfű mondta, hogy ez semmit sem jelent, ezek gerinctelen emberek, tavaly Szálasi alatt ugyanúgy beszéltek, és két évvel ezelőtt Kállayval is. Mindenesetre győzködjük őket, gondoskodunk ellátásukról, s megpróbáljuk megnyerni őket. Némi eredmény mutatkozik. Valamennyien tudják és állítják, hogy a jelenlegi helyzetben csak a kommunista párt segíthet, de még nem szánták el magukat arra, hogy együtt haladjanak a demokráciával.”¹⁰⁹

Hangsúlyváltás

A sajtóban az értelmiség helyéről, felelősségéről szóló, egyre inkább szétfolyó vitát, a feléledő népi-urbánus ellentétet ismét a kommunisták terelték „népfrontos” mederbe azzal, hogy a július közepén megrendezett könyvnapokra kiadták az *Új Szellemi Front* című könyvet. Ez kommunista értelmezéssel keretbe foglalta azokat a sajtócikkeket, amelyeket az ismeretlen összeállító tendenciózusan kiemelt a lapokból és tendenciózusan csoportosított: csökkentette a népiek jelentőségét az akcióban, a fanyalgó kommunista ellenvéleményeket bagatelizálta, a neki nem megfelelő megszólalók cikkeit – Kassák Lajosét és Pogány Ö. Gáborét – pedig kihagyta a gyűjteményből. A kis kötet azzal, hogy újraközölte Révai cikkét Szekfűről, mintegy beemelte az Új Szellemi Frontba a történelmet – azt a közéleti szereplőt, aki ellen Darvasék a régi-új szellemi frontot májusban kigondolták. A kommunisták július közepén ugyanazt kívánták elérni, mint tavasszal: az értelmiség tudatosítsa magában, hogy jövője a kommunista párt politikájának követéséről függ. Szövet-

109 Póth, 1991. 216. Szekfű tíz évvel később így emlékezett: „Szélesebb körben terjedt ki a Szovjetunióból hazatért kommunista vezetők működése, akik legelőször is iparkodtak személyesen megismerkedni mindegyik szakma vezető embereivel; és azokat a helyzetről, a nyugat-európai és a szovjet kilátásokról felvilágosítani. Rákosi Mátyás és Révai József hosszú asztaloknál, tea vagy feketekávé mellett látták először az elmúlt korszak legjobb embereit, jogászokat, matematikusokat, orvosprofesszorokat, zenészeket, írókat, akik bizonyára azért vettek részt ezeken az eszmecsereken, melyeken különben Budapest és a vidék eseményei is megbeszéltek, mert sokan közülük – ha nem is tudtak róla, de – már hozzátartoztak a fent leírt [átálló értelmiségi] kategóriák valamelyikéhez.” (Szekfű, 1955. 289.) Szekfűnek a kommunisták és a szovjetek felé tett gesztusai mellett talán Rákosi róla szóló beszámolója is szerepet játszhattak abban, hogy a moszkvaiak a nem zsidó és nem kommunista tudóst szerették volna a moszkvai magyar követ pozíciójában látni.

ségi táborukba Szekfű éppúgy beletartozik, mint a népiek. A kommunista vezetés alatt a polgári és a népi értelmiség egyaránt megtalálhatja számításait. Révai áprilisi cikkének megfogalmazásában: „...az értelmiség mindkét szárnyára szükség van, arra is, amelyik Szekfű Gyulát, s amelyik Németh Lászlót követi.” Két hónap elteltével, 1945 júliusában a népiek elvesztették az értelmiségiek között az elsődleges szövetséges rangját, amelyet ismét meg kellett osztaniuk Szekfű Gyulával, illetve az általa reprezentált értelmiségi elittel.

Az *Új Szellemi Front* című kiadvány¹¹⁰ a baloldali népiekhez közel álló kommunista Kállai Gyula köntörfalazás nélküli írásával indul: az intelligenciának nincs más lehetősége, mint a széles nemzeti összefogás (vagyis nem egy ideológia körüli elkülönülés, „frontba tömörülés”), valamint a „demokrácia” követése, amin ő annak kommunista interpretációját értette. Ez a kötet elején olvasható írás a szellemi front ötletét adó népiek ellensúlyozására szolgált, akik a rendszerváltó intelligencia legfontosabb, legnépesebb rétegének a népi írói táborhoz csatlakozott baloldali, valamint a jobboldaliságát feladó intelligenciát szerették volna

110 *Új Szellemi Front*, 1945. (Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula, Horváth Márton.) Az MKP napilapja szerint a könyv „a magyar értelmiség kérdéseivel foglalkozik, és a legkitűnőbb magyar közírók állásfoglalásait tartalmazza”. (*Szabad Nép*, 1945. július 13.) A kötet ezekben a napokban került ki a nyomdából.

111 *Új Szellemi Front*, 1945. 7., 8.

112 Zilahy egyik szerkesztője volt a „népfrontos”, valójában kommunista irányítású *Szabadságnak*, és elvállalta a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság elnöki tisztségét is.

látni, mint a vezetésre hivatott munkásság és parasztság legmegbízhatóbb szövetségesét. Fenyegetés és csábítás egyaránt kiolvasható Kállai Gyula szavaiból: „...ne higgye senki, hogy a »harmadik út« még járható. Aki erre az útra lép, feltétlenül önvessztébe rohan. A habozás, a kivárás azt a sorsot szánja az értelmiségnek, amelyről fél: a kikerülhetetlen pusztulást. Ma már nekik is tisztán kell látniuk: egyetlen járható út van csupán, s ez a demokrácia útja. S hogy ezen az úton rövid idő alatt minél messzebbre érhesünk, az az intelligenciától is függ [...] A Magyar Kommunista Párt szava

ma még nem azért döntő a magyar értelmiség előtt, mert érzelmileg közel állanak hozzánk, hanem azért, mert nagy tömegbefolyásunk van, s mi rendelkezünk azzal az egyik legjelentősebb tömegerővel, mely megfordítja a magyar sors kerekét.”¹¹¹

Darvas József újraközölt cikke után a könyvben a népiek vonzáskörébe tartozó Zilahy Lajos véleménye olvasható. Zilahyt nem csupán azért nem lehetett kihagyni, mert az ő bábkodásával jött létre villájában a népi írók és Gömbös Gyula találkozója 1935-ben, hanem azért sem, mert Szekfű mellett vele lehetett bizonyítani, hogy a Horthy-kor elit értelmiségének legjobbjai a „jó ügy”, a kommunista vezetésű országépítés oldalára álltak.¹¹² Zilahy elegánsan – a jó szándék és a felelős-

ségérzet kontinuitását hangsúlyozva – fogadta az elkerülhetetlent, s így értékelte szerepvállalását az 1935-ös *Új Szellemi Frontban*: „Ez a mostani könyvnapi kötet (nem az én tollamból) ezt a címet viseli: *Új Szellemi Front*. A szó egykor tölem származott, de ezt nem szerzői jogom védelmében említem, mint ahogy az ilyen szavak sem lehetnek az enyének: szabadság vagy egyenlőség. [...] Ha most mégis emlékezetembe idézem azt a másik *Új Szellemi Frontot*, úgy érzem, ha büntudat nélkül is, de marcangoló önváddal állunk valamennyien a magyar Marianne ítélszéke előtt, de lélekben mégsem összetörve, mert akkori harcaink, legalább szándékainkban, mégsem voltak egészen dicstelenek.”¹¹³ Zilahy azt bizonygatta, hogy a szovjet kultúrpolitika tágkeblű és intelligenciapárti, hiszen a Szovjetunióban megbecsülik az értelmiségieket; Lenin is előszeretettel olvasott orosz klasszikusokat, Hitler viszont gyűlölte az értelmiséget. A szovjet viszonyokat nem ismerő, a magyarországi rendszerváltásokban viszont tapasztalatokat szerzett író nem lehetett teljesen biztos az igazában, ha szükségesnek látta, hogy kiemelje a két diktatúra kultúrafogása közötti különbséget.

Gábor Andor, Szekfű egykori barátja, akivel akkor romlott meg a kapcsolata, amikor Gábor 1919 után kommunista lett, hithű párttagként adott hangot csalódásának: *Nincs tódulás* – adta írása címül. Nem értette, hogy a magyar

113 *Új Szellemi Front*, 1945. 23.

114 Uo. 24.

értelmiség miért nem hálás a győztesek nagylelkűségéért. Szerinte a megbocsátásnak, az amnesztiának a rossz egzisztenciális viszonyok között hatnia kellene, hiszen az intelligencia felelős a saját maga és az ország nyomorúságáért. Az emigrációból hazatért író nem érzékelte az önsajnálát önfelmentő hatását, azt viszont igen, hogy 1919 után egy újabb kommunista uralom lehetősége riasztóan hatott az értelmiség többségére, akik „abban a hitben vannak, hogy semmi új nincs a nap alatt, új szellemi front sincs, hanem ennek az országnak a története mindig ugyanaz: ugyanaz fehérben, ugyanaz zöldben és ugyanaz pirosban (ami együttvéve és kellő sorrendben – Kommün–Horthy–Szálasi – a nemzeti színt adja ki, s az ő véleményük szerint most megint a pirosnál tartunk, de majd jönnek még a többi színek is)”.¹¹⁴

Illyés Gyula – *Újabb szellemi front?* című írásában – parasztpárti társaihoz hasonlóan helyeselte a frontalapítást. A hit és a bizakodás az igazságos népi társadalom megteremtésében az ő írásában a legerősebb. A népiek régi álma, a földosztás, 1945-ben forradalom nélkül is megvalósult, az idegen befolyástól független magyar társadalom tudati átalakításához, demokratizálásához, műveltségi szintjének emeléséhez – a tényleges forradalomhoz – pedig kedvezőek voltak a feltételek: „...a történelem most valami jellegzetesen ránk szabott magyar útra kényszerít bennünket. [...] Utunk olyan lesz, amilyenné mi tesszük. [...] Egy sors,

egy nép, egy nemzet vagyunk, történelmünk tán sohasem látott mélypontján. Egyszerre kaptuk a legsúlyosabb döfést, aminek a kiheverése magában elég volna, és a legnagyobb lehetőséget a jövő teremtésére, amely máskor nemzedékeknek is sok lett volna. [...] Ettől az új szellemi tömörüléstől azt a rohamunkát várom, hogy végre a szellemi élet is meginduljon.”¹¹⁵

Illyés áttételesen szót emelt félelemben élő íróársai érdekében. Neveket nem említett, de a kortársak számára egyértelmű volt, hogy Németh Lászlóra, Kodolányi Jánosra, Sinka Istvánra, Féja Gézára gondolt, amikor ezeket írta: „Egy kis figyelmetlenség tíz emberrel, s a nemzet egy emberöltőre néma marad. [...] az új helyzet új vizsgáztatást követel. Abban, hogy Magyarország hova jutott, a világ előtt mindnyájan egyformán felelősek vagyunk. [...] Nem a bűnösök felmentését kérem. [...] a felelősséget és munkát osszuk meg mindazokkal, akiknek jóhiszeműségében és becsületességében a múltban sem volt okunk kételkedni. Nem kívánom, hogy ne beszéljünk arról, hogy ki mikor mekkorát tévedett, de ne ezen legyen a hangsúly, mert ha csak ezt csináljuk – visszafelé haladunk, s mezsgyéjéig

sem jutunk el az új teendőnek: a forradalmi átalakulás sikeres megkezdésének. A dolog könnyebb vége helyett, hogy egymást vádoljuk, fogjuk meg a nehezebb véget, hogy az, akin a karcolás ellenére is rajta van az érték és a tisztesség próbája, az hol tud azonnal használni.”¹¹⁶ Írása utolsó mondataiban fordított adigi gondolatmenetén: a Szovjetunióra hivatkozva követendő példaként az új, a paraszt- és munkásszármazású értelmiség jövőformáló szerepéről írt. S ezzel elmentmondott sokat idézett kétsorosának, mely szerint nem az a fontos, ki honnan

jött, hanem az, hogy hova megy.¹¹⁷ „Megértettem, amikor Szovjet-Oroszország azt kérdezte az iskolapad és az íróasztal felé tolongóktól: mi volt az apád? Paraszt, munkás? – Akkor tessék. A többit megváratta [?!] addig, amíg az előbbieket – századok óta várakozók – helyet nem foglaltak. A magyar értelmiség cseréje is folyik. De semmi lényeges csere – semmi lényeges változás – nem fog történni, ha adataik bediktálása közben a belépők nem ejtik ki valamelyikét a két szónak: munkás, paraszt. Tulajdonképpen erről kellett volna beszélnünk. Ez még döntőbb, még nehezebb, még sürgetőbb. Ettől az új szellemi rétegtől függ az Új Szellemi Front sorsa.”¹¹⁸ Ezzel áttételesen azt is olvasói tudomására hozta, hogy a Szekfű-féle régi értelmiségieknek nincs helye az új demokráciában.

A kommunistákhoz közel álló parasztpárti Erdei Ferenc „tette helyre” a túlzottan Szekfű-ellenes Darvast, illetve a Szekfűt „álcázottan” kirekesztő Illyést, közben nem hagyott kétséget afelől, hogy a népi értelmiséget ő is fontosabbnak tartja, mint a régi értelmiségieket. Erdei *A magyar értelmiség útja* című írásában az áprilisi Révai-vonalat folytatta tovább.¹¹⁹ A kommunista politikusnál némileg árnyaltabb képet rajzolt Szekfűről, de mintha csak azért tette volna, hogy elfogulatlansága a népiek értékelésekor is méltányolható legyen. Egy másik értelmezés sem kizárt: Erdei Révaiéktól azt a feladatot kapta, hogy népi íróársai ellenében megerősítse Révai áprilisi kijelentését, miszerint a demokratikus átalakulásban Szekfű Gyulára is szükség van.

Erdei Szekfű pályájának azt a szakaszát tartotta meghatározónak, amikor a történész lebecsülte a szabadságharcos törekvéseket, és felértékelte a német kultúrkör vonzását Magyarországon: a „népellenes keresztény-nemzeti politika” propagálása miatt „reakciónak” tartotta a történezt. Szekfű „a bethleni ellenforradalom alapján fordult szembe a fasiszta ellenforradalommal” – írta, egybemosva a két korszakot, bár a továbbiakban valamelyest méltányolta, hogy Szekfű és hívei a „reakció” fasiszta, gömbösi szakaszában is megmaradtak a mérsékelt bethleni vonal mellett.

Szekfű, a „kitűnően tájékozódó és előrehaladni képes elme” 1945-ös fordulata Erdei szerint azért fontos, mert „az úri középosztály jobb, fejlődőképesebb elemeit” tudta magával ragadni, azt a részt, „amely polgárosulni tudott valamelyest, és polgári középosztályi elemekkel talált kapcsolatot”. Más – nem az Erdei által használt – szavakkal: integrálni tudta mind a nemesi, mind a polgári (magyar, zsidó, német eredetű) értelmiséget.¹²⁰

Az eltelt két hónap – május, június – történései meggyőzték a parasztpárti vezetőket arról, hogy lényegében nincs is értelmiségi alternatívája a népiekhez vonzó értelemiségnek: a polgári értelmiség nem csoportosul, és ha kötődik is valamelyik polgári párthoz, a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt túl gyenge ahhoz, hogy értelmiségi tagjai a kommunisták vagy a parasztpártiak riválisai lehetnének. Így az alkalmat, amelyet az *Új Szellemi Front* című kiadvány megjelentetése nyújtott, Erdei alapján a népi és a kommunista ideológia rokon vonásainak kiemelésére használta fel.

Míg a korábbi megszólalók politikai-taktikai, illetve világnézeti-érzelmi indítatásra vettek részt a vitában, Erdei a szociológiai-esztétörténeti elemzésre tett

119 A korabeli politikai tolvajnyelv példája Erdeinél: minden értelmiségi átállást „nehezen leküzdhető bizalmatlanság kíséri mind a munkásság, mind a parasztság részéről”. Ez úgy értelmezendő, hogy a koalíció baloldalán álló kormánypártokban – az MKP-ban, az SZDP-ben és az NPP-ben – megoszlott a vélemény arról, kik fogadhatók be a hatalom szűkebb és tágabb körébe.

120 Erdei e körbe a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle*, valamint a *Magyar Nemzet* és a *8 Órai Újság* olvasóközönségét sorolta.

115 *Új Szellemi Front*, 1945. 28., 29., 30.

116 Uo. 31.

117 „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, – azzal, ccsém: hova mész!” (*Egy népfőnök*.)

118 Illyés kifinomult eligazodására vall, hogy még a szavak sorrendjével is tud „politizálni”, úgy elhárítani egy esetleges támadást, hogy ugyanakkor véleménye is nyilvánvaló legyen: először parasztokról és munkásokról ír, majd megfordítja a sorrendet, így a parasztpártiak, illetve a kommunisták preferáltjai mintegy egyensúlyba kerülnek. (32.)

kísérletet. A gyökerek felé tágitotta a diszkussziót. A magyar értelmiség hagyományos szellemi megosztottságát a 18. századig – a kuruc–labanc ellentétig – vezette vissza, majd a XX. századi magyar gondolkodók közül Szekfű és Szabó Dezső szerepére, hatására tért ki.

Szabó Dezsőt azért tartotta Szekfűnél jelentősebb értelmiségvonzó gondolkodónak, mert már a bethleni konszolidációval is szembe fordult. Felrótta neki, hogy „a népi felszabadulást és a népi forradalmat” ugyanolyan „menthetetlen tévedés alapján” kereste, mint a fasizmus. Szabó Szekfűnél korábban kiábrándult az úri középosztályból, s ezt Erdei Szabó Dezső érdemének tudta be; ugyanakkor romantikus lelkesedésében a parasztságot idealizálta, amit Erdei helytelenített. Szerinte Szabó Dezső jobboldali, népi radikalizmusa sokakat vitt a fasizmus táborába. Ezek ellenére az az értelmiségi réteg, amely Szabó Dezsőt követte, „az osztályon belül szembe fordult az úri középosztállyal, és nem tudta lelki furdalás nélkül viselni a bethleni konszolidációt, és nem tudott szövetségese lenni a kapitalizmus polgárságának. Az értelmiségi középosztálynak belülről fölfordult és

a maga módján forradalmasult része ez, amely minden ellen tiltakozott, ami a konzervatív és konszolidált reakció vonalába esett. Ezzel szemben nem igazi

demokráciát és valóban népi szabadságharcot fordított [sic!], hanem romantikus nép-faji ellenkezést, tehát végső sorban egy másfajta reakciót. De mégis ez volt a magyar értelmiség fejlődőképesebb része, jobb naturájú ága, és nem egészen ok nélkül tekinthette magát kuruc vonalnak a labancokéval szemben”.¹²¹ Erdei e réteg antikapitalizmusát, németellenességét, népi radikalizmusát becsülte, és helytelenítette, hogy bűneik – antiszemitizmusuk, érintkezésük a fasizmussal – 1945 Magyarországon nagyobb súllyal estek latba erényeiknél. Mérlegén a reakciósság legalább akkora bűn volt, mint a fasizmus követése. A Szabó Dezső útján járó értelmiség „helyzetében lesújtóan elkeserítő, hogy most felelnie kell háborús bűnösségéért vagy népellenességéért ugyanakkor, amikor sokszorosan nagyobb vétkek [?!] megbocsátást nyernek. Pedig nem kétséges: ez a része az a magyar értelmiségnek, amely távolabbra nézve fejlődőképesebb, s komoly előzményei vannak ahhoz, hogy a paraszt–munkás–értelmiség szövetség megbízható tagja legyen” – írta.¹²² Erdei azzal, hogy a megfélemlített népi értelmiségi réteg fejlődőképesége mellett érvelt, és az antikapitalizmust olyan erénynek vélte, amely megbocsáthatóvá teszi a fasiszta jobboldaliságot, a kommunisták felfogását osztotta. Erdei szerint a népieknél „sokkal komolyabb a megtérés, mint a szekfűi pályán. Itt nem antiszisztaból kell demokratává válni, hanem a fasizmussal érintkező népi-faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciába. Ez nagyobb és világosabb ellentét, mint a másik, s az eredmény is sokkal több lehet” – írta, ami úgy értelmezhető,

hogy a népieket és a kommunistákat alapvetően a szocializmus iránti elkötelezettség különíti el az átállásuk ellenére sem igazán megbízható polgári értelmiségtől. Erdei Szekfűt lényegében idejétmúlt polgári demokratának tartotta, szemben a kommunisták irányította átalakulás potenciális támogatóival, a „népi demokrációkkal”.

Szekfű a kötet számára készített írásában kelletlenül reagált Révai és Darvas öt megszólító cikkére (Erdi írását nem ismerhette). Nehezebbre esett az önvédelem, a rákényszerített magyarázkodás.¹²³ Révaival szemben hűvösen távolságtartó volt, Darvas azonban felbosszantotta. Nem tagadta, sőt megerősítette, hogy élete során többször változott a véleménye, ami minden esetben a politikai, társadalmi változások hatására történt. A történelemben, amelynek nem egy szeletét, hanem a jelenig terjedő évszázadait vizsgálta, nem a saját korától elvonatkoztatható ösleletet látott, hanem egy olyan folyamatot, amelynek hatását a kortársak is tapasztalhatják. Az evolúció hívének vallotta magát. „A konszolidációnak csak az szokott ellensége lenni, aki a zavarosban halászik” – vágott oda Darvasnak. –

„A fejlődés békés útján morális erőktől s nem erőszaktól létesítendő humánus és nemzeti világban hittem, és szaktörténeti munkáimat ez a hit irányította. Aki e könyvet a sikerétől függetlenül tud[ja] megítélni – s Révai József bizonyára ilyen –, az a *Három nemzedéken* is észreveszi, hogy ez a hit hozta létre.” Ezzel azt is kifejezésre juttatta, hogy nem Darvast, hanem Révait tekinti szellemi partnerének.

Túlzottan optimista volt a harmincas évek közepén – vélekedett saját magáról Szekfű –, amikor bízott az erkölcsi megújulásban és Széchenyi példájának követhetőségében. Igaztalannak tartotta a Horthy-korszak egyenmősítését, a Bethlen-éra és a Gömbös-kormányzat egybemosását. Szerinte Bethlen azok közé az államférfiak közé tartozott, akik a szellemi szabadságnak is teret adtak. Az ország a Gömbös-kormány idején indult el a végzetes, háborúba vezető lejtőn: „...a népiek mint zárt csoport, inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kísérőzenét, s nem a baloldalnak. Attól kezdve, hogy Gömbössel poharaztak, egész a különböző lillafüredi és egyéb találkozókig, mik tudtommal mind a fasiszáló kormányok védnöksége alatt jöttek létre.”¹²⁴

Szekfű különbséget tett a népiek között: Szabó Zoltánt, Kovács Imrét és Darvas Józsefet azok közé sorolta, akiket nem lehet a jobboldal felé hajlítani, Féja Gézá-t és Németh Lászlót viszont elmarasztalta. „A Tiszán túl nem nekik [Szabó Zoltánnak és a két másik említettnek], hanem Németh Lászlónak és Féja Gézá-

121 *Új Szellemi Front*, 1945. 37.

122 Uo.

123 Nem tudni, hogy a kötet szerkesztői rendelkezésre bocsátották-e a kiadványba újonnan megrendelt írásokat. Mivel nem reagál rájuk, valószínűleg nem.

124 *Új Szellemi Front*, 1945. 41. Szekfű Gyula itt némileg leegyszerűsíti a dolgot. Az 1942-es lillafüredi találkozón például a népiek mellett más írók – katolikusok, protestánsok, erdélyiek stb. – is jelen voltak. Az egyik fő referátumot Márai Sándor tartotta.

125 Ezt már 1942-ben is a szemükre hányta. Lásd Szekfű Gyula: Válasz a magyar népi műveltség dolgában. (*Népszava*, 1942. december 25.) Itt kifogásolja az elhatárolást a népi, illetve a nemzeti kultúra és műveltség között. A népi műveltség kizárólagos hívei „többnyire elméleti népmádatukban a nemzeti műveltségnek történeti s magasabb részeit egész egyszerűen kiirtásra szeretik ajánlani [...] az ipari munkásság a magyar és európai kultúrában rég túlhaladt az osztálykorlátokon” – írja cikkében Szekfű. Erős Vilmos mutatott rá arra, hogy Szekfű már 1935-ben szemben állt a „Volkstum” tudományossággal. (Erős, 2000. 120.)

126 „Természetes tehát, hogy a munkás- és paraszt-tömegekből kiemelkedő írók, miután nem lesz oly erős polgári osztály, hogy ez asszimilálhassa őket, szintén magukkal fogják hozni életformáikat, s ezeknek nyomatai meg fognak jelenni az irodalomban. A szellemi élet nem lesz oly egységes, mint a polgári korszakban volt.”

127 „Mert ez az új front alkotó munka és annak eredményeként írásművek megjelenése nélkül üres formalizmus lenne, gyermekies fecsegés, amire írók gyakran hajlamosak. Mi, öregek, akik az egymást követő korszakokat átértük, de nem kívántunk tőle semmit, s a mátról és holnaptól sem várunk, mindenképp meg lennének elégedve, ha az új szellemi fronton minél több új munkát láthatnánk, amelyek a magyar szellem örök életét a tegnaptól a holnapba viszik át.” Ez nem egészen volt így: Szekfűre éppen az jellemző, hogy az általa feltártak tanulságait mindig közkinccsé kívánta tenni, ami egyaránt feltételez nemzetjavító szándékot és művei hatását illetően bizonyos optimizmust.

128 Vas István írja szellemesen: „Tudtommal erre a tudományos önkritikára Szekfű nem sok hajlandóságot mutatott. Ezúttal is inkább a tettet választotta a szó helyett: elvállalta Magyarország képviselőt a Szovjetunióban.” Vas, 1981. 472–473. Szekfű azután

nak voltak népies híveik, akik lelkesedtek értük, akárcsak Karády Katalinért az ő híveik egyesületei” – írta lekezelően.

A népieket mindenekelőtt a magyar nemzeti kultúra szűkítése, megcsönkítése miatt bírálta.¹²⁵ A népiek elé a klasszikus egyetemes és nemzeti kultúrát osztály- és politikai szempontok nélkül ápoló szociáldemokráciát állította példaképül. („Ugyanezt kell feltennünk munkánk alapján a másik marxista párt, a kommunisták íróiról is” – jegyezte meg jóhiszeműen.)

A történész abban bízott, hogy a politikai és szellemi nyitottság, az emberség és a magyarság megbecsülése és tisztelete sokszínű kultúrát fog teremteni, ahol a klasszikusok mellett megfér majd az új irodalom is.¹²⁶ Ő más „frontot”, mint a sokszínűség egységét, nem tudott elképzelni. Munkát, műveket kívánt, és nem politikai szekértáborok építését szolgáló fecsegést.¹²⁷

Révai önkritikát várt el Szekfűtől.¹²⁸ A tudós a kiadványnak készített írásával adta meg a választ: nem érez késztetést életműve átfogó felülvizsgálatára. Tévesnek bizonyult vélekedéseiről véleményét már a nyilvánosság elé tárta, s ez mindenki számára hozzáférhető.

Az *Új Szellemi Front* című kiadvány – ismételten megbontva a történesek sorrendjét – Horváth Márton május 20-i cikkének újraközlésével zárult. Most is azt a célt szolgálta, mint két hónappal korábban: felhívta az értelmiségiek figyelmét az elkülönülés, a csoportosulás értelmetlenségére, és a kommunista vezetésű széles értelmiségi együttműkö-

dést propagálta. A fenyegető kommunista frázisok burkába ekkor még némi – anyagi és erkölcsi elismerést sejtető – nagylelkűség is befért: „A demokratikus népi állam [...] segítségét nem szabad messzemenő politikai feltételekhez kötni. A *munkásság és parasztság, vagyis a magyar nép* vállalja az áldozatot, s ezért [az értelmiségtől] csak egyet kér cserébe: munkát, az újjáépítés támogatását.”¹²⁹

A tavaszi cikksorozat és a nyáron megjelent könyv között az a különbség, hogy az előbbi a kommunista és a parasztpárti vezetők, valamint a Szakasits Árpád közötti megegyezés légkörét tükrözi, kölcsönösséget és kiegyensúlyozott erőviszonyokat sejtet; az utóbbiban viszont már a nyomasztó kommunista fölény érződik, amit az újonnan írott cikkekkel és a korábbi írások tendenciózus csoportosításával ért el a kommunista párt kiadójának szerkesztője. Miért volt szükség az *Új Szellemi Front* című kiadványra? A kommunista párt vezetői 1945 nyarán támadást indítottak a megerősödni látszó polgári oldal, a kisgazdapárt ellen, amit a „reakció” előretörésével indokoltak. A sikeres harchoz a sorok összezárását, a kommunisták vezető szerepének deklarálását tartották szükségesnek. A könyvből egy olyan szellemi népfront rajzolódik ki, amelyben a kommunisták vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen.

A könyvre a hagyományosan balos Faust Kiadónál megjelent ellenbrosúrában Süle Antal reagált, aki túl szűknek érezte a „frontos” kereteket, s valamiféle idealizált Szovjetunió-képre hivatkozva kultúrforradalmat követelt.¹³⁰ A nép nevelésével, képzésével foglalkozó értelmiséget egységes tömbnek szerette volna látni, mindezt a legteljesebb szabadság és nyilvánosság mellett egy olyan társadalmi rendszerben, ahol a meddő pártvitákat, politikai kampányokat – ilyennek tekintette az *Új Szellemi Front* is – felváltja majd a társadalom egészét megmozgató forradalom. Abszurd és mérhetetlenül naiv Sülének az *Új Szellemi Front* kiadványra reagáló ellenkönyve. Szellemissége leginkább Pogány Ö. Gábor írásával ronkítható, aki Süléhez hasonlóan a korábbi érában mellőzött baloldali értelmiség nevében követelt vezető szerepet 1945 után, és ő is csalódottan konstata-
lta, hogy

fogadta el a moszkvai magyar követségi posztot, miután barátja, Moór Gyula, az ismert jogtudós visszautasította a felkérést. Mindketten akadémikusok voltak, mindkettőjüket vonzotta a közéleti szereplés. A polgári tudósok közül azért számítottak a kommunista párt vezetői az első helyen Moórra, mert ő – Szekfűvel ellentétben – nem kompromittálódott a Horty-érában. Őt viszont Moszkvában kevésbé ismertették, mint Szekfűt. A szovjetek kérése állítólag az volt, hogy a leendő követ ne legyen sem politikus, sem zsidó, sem kommunista. Moór és Szekfű mindhárom kritériumnak megfelelt.

129 Kiemelés tőlem. – S. É.

130 „A magyar szellem munkásainak semmiféle szellemi »front« keretében nincs dolguk, hanem sugalló erejű publicisztikában, az irodalomban, a gondolkodásban, az ország kulturális rendjének felépítésében, más szóval a kultúrforradalom valóságos végrehajtásában.” (Süle, 1945. 19.) Az 1884-ben született Süle Antal újságíró, szerkesztő volt.

saját pártjának nincs igazán szüksége rá.¹³¹ Mindkettőjük szóhasználat az ötvenes évek hivatalos, a naivitástól messze került voluntarista beszédmódjára emlékeztet.

„A tél vége felé, amikor a városi lakosság először bújt elő a pincékből, néhány nap múlva már mindenkinek szájában ott volt a varázsigé, a »demokrácia«. Akkoriban valósággal varázsigének tartottuk, s hittük, hogy kimondva kitárul a jobb idők kapuja, amelyet egyébként, a nagy pusztulásban, testi szemünkkel hiába kerestünk. Csak hinni kell benne, sokat kell hívni a nevére, és meg fog valósulni, itt előttünk, boldogító mosolyával. Azóta ezek az álmok is szétfoszlottak, amint hogy a tegnapi Magyarországtól talán annyiban különbözünk, hogy álmaink sokkal gyorsabban szétfoszlanak, nem tartanak évekig, mint korábban. Ennek talán

131 „Azok a magyar írók pedig, akik vállalták a múltban a mellőzést, akik nem szegődtek pártokhoz, sem a kapitalizmushoz, hanem viselték a magyar gondolkodók örökké keserves sorsát, azok most is tiszteltetelmétlők, most is szívós akarat, a megvesztegethetetlen lelkiismeret csodái. Csöndes vértanúk” – írta nyilván magát is közéjük értve Süle. Uo. 13. Vö. Pogány Ö. Gábor: Út az Új Szellemi Front felé. (Vezércikk; *Világ*, 1945. június 12.)

132 Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

együtttes erővel vetették be [magukat]. Lehet, hogy ez a cikk is, akarata ellenére, ugyanezen szomorú eredményhez járul hozzá” – helyezte szélesebb összefüggésbe az Új Szellemi Frontot Szekfű Gyula.¹³²

Politikai áldozatok

A Nemzeti Parasztpárt vezetésének gondot okozott a népi írók híveinek számító értelmiségiek ideológiai megosztottsága. Bár a nyilvánosság előtt nemigen akarták beismerni, hogy tagjaik és szimpatizánsaik között jobboldaliak, szélsőséges nacionalisták, antiszemiták is vannak, maguk között nem tagadták, hogy értelmiségi táboruk igencsak heterogén. Amikor 1945 nyarán felmerült egy újabb szárszói találkozó megrendezésének ötlete, Erdei Ferenc, aki mint marxista bízott az eszmei meggyőzés hatékonyságában, az emberek átnevelhetőségében, azzal érvelt a találkozó mellett, hogy a tanácskozás a parasztpárthoz közelíthetné az értelmiségnek azt a részét, amely „ma vesztegár alatt van”, azokat, akik „megbíz-

hatóbbak, mint például a Szekfű-féle demokraták”, és alkalmat adhatna nekik az önkritikára, sőt a parasztpárton belüli ideológiai ellentéteket is tisztázhatná. Veres Péter szkeptikus volt: „Kétféle magyarkodás van, egy turánista magyarkodás és egy magyar kommunista forradalmi radikális antiszemizmus. [Tapasztalataim] óvatosságra intenek, mert félő, hogy egy ilyen konferencián a turáni magyarkodás kap hangot.” Kovács Imre Veressel értett egyet: „Sokan vannak, akik nem tudnak különbséget tenni Imrédy Béla és Veres Péter szocializmusa között. Félő, hogy a konferenciát jobboldalinak tartanak. [...] Az önkritikát magunk között ejtsük meg.”¹³³ Amikor a parasztpárt vezetői meghátráltak a fájdalmasnak és bizonytalan kimenetelűnek ígérkező önvizsgálat, múltkritika elől, óhatatlanul kiszolgáltatottá magukat a kommunistáknak, akik a nem tisztázott múlttal zsarolhatták őket. Június-júliusban még úgy tűnt, a hallgatáson alapuló parasztpárti taktika sikeres: az Új Szellemi Front háttérbe szorította a „Szekfű-féle demokratákat”, a parasztpárti értelmiségiek elleni támadások is megszűntek. Egyre több jel – köztük az *Új Szellemi Front* című könyv – mutatott azonban arra, hogy ez az állapot csak átmeneti.

A Nemzeti Parasztpárt vezetői közül többen – mindenképp Kovács Imre – távolodni szerettek volna a kommunista párttól: nem akarták, hogy pártjukat az MKP fiókpártjaként könyveljék el. Önálló, karakteres párt élén szerettek volna politizálni. Szövetségesként a másik parasztpártra, a kisgazdapártra számítottak. Más parasztpárti vezetők – mindenképp Erdei Ferenc és Darvas József – nem lazítani, hanem erősíteni kívánták a kommunistákhoz fűződő szálakat. A párton belüli véleménykülönbségek, a parasztpárt és a kisgazdapárt közötti személyi kapcsolatok és főként a karakteres, önálló parasztpárti politikusok színre lépésének lehetősége aggodalommal töltötték el az informátoraik révén mindenről tudó kommunista vezetőket. A korábbi szoros kapcsolat fennmaradása érdekében határozott lépésekre szánták el magukat: Németh Lászlót és Kodolányi Jánost mintegy eszközül használták ahhoz, hogy az elszakadni vágyó parasztpárti vezetőket a régi szövetségi keretek között tartsák. Rákosiék a parasztpárti vezetőket Kodolányi közéleti szerepvállalása és Németh László közéleti szerepvállalásának lehetősége miatt szorították sarokba. Érvelésük megalapozott volt: a parasztpárt megszegté a májusi megállapodást, amely szerint a támadható népi írók visszahúzódnak a közélettől. A tavaszi helyzet ezzel megfordult. Immár nem a szociáldemokrata és a polgári újságíróktól kellett félni két népi író –

Németh Lászlót és Kodolányi Jánost –, hanem a kommunistáktól.

A parasztpárti politikusok többségét meglepte,¹³⁴ hogy a kommunisták Németh László aktivizálásának hírére az

133 Az NPP IB 1945. június 19-i ülésének jegyzőkönyve. PIL 284. f. 13. ö. c. (Kiemelés tőlem. – S. É.)

134 Erdei véleményét Némethről már az *Új Szellemi Front* kiadványban megjelent írása kapcsán említettem. Illyés július 22-i levelében még így interpretálta

Révai véleményét Németh László helyzetéről: „Lacit legfeljebb egy-két személyeskedő polgár vagy friss sütetű szociáldemokrata akarná »lehetetlenné« tenni, de ezekkel szemben viszont nekünk kell sarkunkra állnunk.” (Illyés, 1986. 376.)

135 Az NPP IB 1945. július 24-i ülésének jegyzőkönyve. PIL 284. f. 13. ö. c.

136 Az NPP IB 1945. augusztus 24-i ülésének jegyzőkönyve. Uo.

137 Az NPP IB 1945. szeptember 18-i ülésének jegyzőkönyve. Uo.; Illyés, 1986. 377., 382.

138 Kovács Imre felszólalása. Az NPP IB 1945. június 19-i ülésének jegyzőkönyve. (A jegyzőkönyvi bejegyzésen feltehetően közéleti kitaszítottság értendő.) PIL 284. f. 13. ö. c.

139 A parasztság egyik, alapvetően kisgazdapárti befolyás alatt álló érdekvédelmi szervezete.

listájára: „Ilyen lépésnek feltétlen jó hatása lenne széles értelmiségi körökben”.¹³⁶ A jelölési felkérést a pártvezetés visszavonta, pontosabban elmismásolta: az Intéző Bizottság tagjai engedtek a kommunistáknak, de Németh Lászlót sem szerették volna kínos helyzetbe hozni. Mintegy kárpótlásul arra kérték az író, dolgozza ki a nevelésügy átszervezésére vonatkozó elképzeléseit, amelyeket a pártprogram részéül szántak.¹³⁷

A kommunista és a parasztpárti vezetők közötti konfliktus másik oka a népiek Kodolányi János melletti kiállása volt. A parasztpárti vezetés már júniusban nehezményezte, hogy Kodolányi – közismert németellenessége ellenére – „ki van taszítva”.¹³⁸

Az író „kitaszítottsága” megszűnt, amikor a kisgazdapárt ifjúsági lapjának, a *Független Ifjúságnak* a szerkesztője lett. Révaiék ezt úgy fordították le „kommunista nyelvre”, hogy a népi írók táborának jobboldalán álló író a reakció szolgálatába szegődött.

A kommunista vezetők érzékelték a népi írók közötti szolidaritást. Attól féltek, hogy a paraszti érdekek képviselőjén alapuló ideológia erősebbnek bizonyul a hatalmi szövetségnél, és a parasztpárt közeledni fog a kisgazdapárthoz. A két párt „leutánozza” majd a kommunisták és a szociáldemokraták 1944–1945 fordulóján kialakított szoros politikai szövetségét, és az MKP–SZDP-irányítású szakszervezetek mintájára politikai céljainak szolgálatába fogja állítani a Parasztszövetséget,¹³⁹ aminek következtében a parasztpárt és a kisgazdapárt nehezebben

író ellen fordultak, noha ez a kommunista párt szemszögéből logikus lépés volt. Már az is irritálhatta a kommunistákat, hogy Illyésék Németh László érdekében az MKP által állandóan támadott Teleki Géza kultuszminiszterhez fordultak, aki többet is kínált, mint amit kértek: támogatva Németh rendes tanári kinevezését.

Kovács Imre július végén vetette fel, hogy Németh Lászlót be kéne vonni a parasztpárt munkájába: „Itt egy fontos ember van, Németh László. Ő [Kovács Imre] vasárnap Gyomán lesz, át fog menni Békésre, és beszélni fog Németh Lászlóval” – olvasható az NPP Intéző Bizottsága ülésének jegyzőkönyvében.¹³⁵ Illyés Gyula azt javasolta, hogy pártja vegye fel Németh Lászlót képviselőjelöltjei

legyőzhető ellenfélle válik. A kisgazdapárthoz kötődő szerkesztői állás Kodolányit a kisgazdapárt és a parasztpárt elleni kommunista támadás ideális célpontjává tette. Nem csupán azért, mert rajta keresztül legfőbb politikai ellenfelükön, a kisgazdapárton találhattak fogást, hanem mert vele illusztrálhatták a kisgazda politikusok és a népi írók közötti közeledést, amit a maguk szempontjából joggal ítélték veszélyesnek: ha a kormánykoalíción belüli legfőbb riválisuk, valamint legfőbb szövetségeseik hangot talál egymással, annak csakis a kommunista párt lehet a kárvallottja.

Kodolányi „megmentése” jóval nehezebb feladatnak ígérkezett a parasztpárt vezetői számára, mint a többi támadott (népi) íróé. Míg Szabó Lőrinc, Féja Géza és Sinka István esetében a kommunista vezetőknek főként a szociáldemokratákat és saját párttagjaikat kellett jobb belátásra bírniuk, Kodolányit maga a kommunista párt vezetése támadta.

A kisgazdapártban védelemre talált és pozícióhoz jutott Kodolányi János felé az FKGP választási győzelmei után fordult igazán a kommunisták figyelme.¹⁴⁰ Az 1945. december eleji parlamenti vitán Révai, hogy üssön a kisgazdapárton, fasisztának bélyegezte¹⁴¹ Kodolányit, ami felháborodott közbeszólásra késztette Illyés Gyulát.¹⁴² A nyugalomból kibillentett Révai Illyést is megfricskázta: Giono¹⁴³ magyarországi követőjének nevezte.¹⁴⁴ A félresiklott vita tompította a kisgazdapárt elleni ideológiai támadás élet, a taktikus replikázásban járatos Révai pedig visszakozott. Másnap Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára védte meg Illyést, és még Tildy Zoltán is, az új miniszterelnök, aki nemigen szegült szembe a kommunistákkal, kiállt Kodolányi mellett.

A parlamenti szóváltásnak urbánus-ellenes, polgárellenes, polgáridemokrát-

140 A fővárosi törvényhatósági és a nemzetgyűlési választások eredménye óriási csalódást okozott az MKP-nak. 1945 novemberétől a hatalomért folyó harc új, a korábbinál kíméletlenebb szakaszába érkezett.

141 „Németellenes, de nyilas, fasiszta” – pontosított a közbeszólások hatására Révai.

142 Kodolányi János ellen az egyetlen érv az volt, hogy 1945 előtt munkatársa volt a nyilas szellemiségű *Nemzetőr*nek; írásaira Révai nem hivatkozott. Megjegyzendő, hogy a kommunisták által kedvelt Veres Péter is publikált jobboldali lapban, az *Egyedül Vagyunk*ban, ezt azonban nyilvánosan soha nem hánytorgatták fel neki.

143 Giono 1945-ben bebörtönzött kollaboráns francia „népi” író; hírhedt kijelentése: „Jobb élő gyávnak lenni, mint halott hősnek.”

144 A parlamenti afférnak is szerepe lehetett abban, hogy Illyés végleg kiábrándult a politikusi szerepből. „A költő örökké az eszményt követi. A politikus megalkuszik – nem az eszménnyel, hanem a körülménnyel. Tartsunk ki? Alkalmazkodjunk?” – vívódik naplójában. És egy másik bejegyzés: „Nem vagyok politikusnak való. Amíg az elnyomottakért kellett küzdenem, frissen, egyenesen ment minden. De amiód az elnyomottak felülkerülnek a harcban, vagyis szükségszerűen ők nyomnak le mást, természetem – születésemnél fogva, vagy tán beidegződés következtében – most is csak a lent lévőkhöz húz.” (Illyés, 1986. 383., 398.)

cia-ellenes vonatkozása is volt.¹⁴⁵ A népiek az őket ért támadásokat mind 1945 előtt, mind 1945 után népellenesnek, parasztellenesnek minősítették, és nyugatimádatot, kapitalizmuspártolást, valamint szociális érzéketlenséget társítottak hozzá. Illyés, amikor Révai általánosságban bírálta a népieket, és ezt a szociáldemokrata Faragó László tetszéssel fogadta, közbeszólt, hogy „a parasztgyalázókat is tegyük közéjük”.¹⁴⁶ Kovács Imre másnap Illyés megvédése ürügyén támadta a városi, polgári szórakoztató kultúrát. „Illyés Gyula azokra gondolt – mondta Kovács Imre –, akik az elmúlt időkben a parasztságot kifigurázták, gyalázták,

145 Urbánusokon itt azok a polgári és szociáldemokrata értelmiségiek értendők, akik elítélték a népieket azért, mert 1945 előtti nacionalizmusuk és antiszemitizmusuk óhatatlanul a jobboldal és a szélsőjobb malára hajtotta a vizet.

146 „[A] mi közéletünkben elharapódzott egy puha, rothadt, férfiatlan liberalizmusnak a szelleme azok iránt, akik a nemzettel szemben vétkeztek. [...] Nem gyűlöljük eléggé azokat, akik vagy közvetlen okozói voltak nemzeti szerencsétlenségünknek, vagy hozzájárultak annak a szellemnek kialakításához, amely ebbe a szerencsétlenségünkbe vitt bennünket. Itt nem csak politikusok és hadvezérek a bűnösök (Faragó László szd.: Úgy van!), hanem a szellem mérgezői is azok. (Illyés Gyula pp.: Csak a parasztgyalázókat is tegyük közéjük!) Nem tudom, Illyés kedves barátom azon a címen szolt-e közbe, hogy kissé találva érezte magát.” (*Nemzetgyűlési Napló*, 130.) A népiek közéleti szereplését leghevesebben ellenző szociáldemokrata értelmiségiek – mindenekelőtt Faragó László – nem csupán a köztük lévő nézeteltérések miatt nehezteltek a népi írókra, hanem amiatt is, hogy a „testvérpárt” szerintük politikai-taktikai okokból engedményeket tett a népieknek, aminek legfőbb példáját éppen abban látták, hogy a kommunisták helyettük, és olykor velük szemben, a népiekkel működtek együtt.

147 *Nemzetgyűlési Napló*, 154.

148 Kovács Imre: Ellenforradalom az irodalomban. *Szabad Szó*, 1945. december 13. In Kovács, 1992. 58–61.

és akik ma megint szerepet kapnak itt a demokráciában. (Úgy van!) Ha megnézzük a különböző színházi és irodalmi elburjánzó képeslapokat, azt látjuk, hogy a régi világnak azok az írói, akik nem voltak közösségben sem a munkássággal, sem a parasztsággal, előtérbe jönnek megint, kezdik ünnepelni őket. Ezekről volt szó tegnap Illyés közbeszólásakor.”¹⁴⁷

A parlamenti vita a sajtóban gyűrűzött tovább. Kovács Imre hasonló indoklással, mint a parlamentben Révai, de talán még nála is durvább szavakkal határolta el magát és pártját egykori elbarátaiktól, akik szerint a harmadik út hirdetésével méltatlanná váltak a demokrácia megbecsülésére, és vezeklésül a viszályozódást, a hallgatást ajánlotta nekik. Neveket nem említett, de a kortársak számára nem volt kétséges, hogy sorai mindenekelőtt Kodolányi Jánosra és Németh Lászlóra vonatkoztak: „Mi azzal a férfiasággal és bátorsággal, ami ezekben az időkben szükséges, megmondjuk, hogy azokkal az írókkal szemben, akik a demokrácia ellen sorakoznak föl, akik hovatovább már ellenforradalmi tevékenységet fejtenek ki, nem ismerünk megbocsátást, nem tekintjük őket többé a magyar nép fiainak, íróinak. *Árulók ők, megvetjük őket.*”¹⁴⁸ (Kovács Imre, aki

1947 óta emigrációban élt, 1960-ban és 1971-ben büntudatosan és az írótól bocsánatot kérve bevallotta, hogy ő elsősorban Németh Lászlóra gondolt.)¹⁴⁹

Kovács, miközben elhatárolta pártját a jobboldali népiektől, dühödött kirohanásokat intézett a népieket a múltban és a jelenben kritikával illető urbánusok ellen. „[A] polgárság írói gyalázták, gúnyolták, támadták őket, azok a széplelkek, akik írói méltóságukon alulinak tartották, hogy észrevegyék a nyomorúságot, a szenvedést, a német veszedelmet. Ezek az írók nem vállaltak sorsközösséget a magyar társadalom egyetlen rétegével sem, csak önmagukkal, elvonatkoztatott igényeikkel, egy egészen különleges irodalmi sznobsággal. [...] nem üvöltünk együtt azokkal, akik másfél évtizede már kórusban zúgtak a népi írókra, és ma sem azért üvöltenek, mert elvi vagy világnézeti állásfoglalás készíti őket erre, hanem tudat alatt még mindig a gyűlölet, az irodalmi sznobság emlékei fűtik őket, tehát nem fogadhatók el bírónak.”¹⁵⁰

Horváth Márton meglepéssel konstataulta, hogy Kovács Imre cikkével saját tábora taszította ki a kommunisták számára politikai szempontból veszélyes népieket, s ezt a kommunisták joggal könyvelhették el politikai sikernek. A kommunisták elhatárolták magukat a polgári értelmiségtől és a népieket bíráló szociáldemokratáktól, sőt a kommunista Gábor Andortól is, a parasztpárti népi írók pedig újra élvezhették a legfontosabb ideológiai szövetséges szerepét. Horváth Márton kijelentette: a Nemzeti Parasztpárt íróinak „[a]z irodalom terén kiváltságos, szinte egyeduralmi helyzetük van. Azon túl, hogy megtagadják Kodolányit – ez természetes –, szavuk súlyát ne az urbánusokkal folytatott meddő vitákban vessék latba. Tisztító vihart kell indítaniuk szellemi életünkben, a demokrácia viharát.”¹⁵¹ Ő továbbította a közvéleménynek, ami a parlamenti szócsatában nyilvánvaló volt: Kodolányit ütve a kisgazdapártra kívánnak csapást mérni.

A Kovács Imre és Horváth Márton cikkében manifesztálódó fordulattal – a kommunista és a parasztpárti szövetséget megerősítő újabb megegyezéssel (?), alkuval (?) – megváltozott a parlamenti vita eredeti iránya: a kommunisták és a népiek közötti ideológiai ellentét elfelejtődött, és létrejött a közös ellenség, a polgári, urbánus értelmiség elleni összhang. A közös ellenséget is megnevezte Horváth: Zsolt Bélát és Márai Sándort említette mint az eltörlendő polgári világ két tipikus

149 Kovács Imre: Németh László megkövetése; Találkozásaim Németh Lászlóval. In Kovács, 1992. 293–297.; 298–313. „Nincs értelme a mentegetődzésnek vagy a magyarázkodásnak, akármilyen volt is akkor a helyzet, bármennyire hangoztatták is az időnyerés fontosságát és jelentőségét, ezt a cikket nem lett volna szabad megírnom, s engem is elégtétellel tölt el az a tudat, hogy az idő Németh Lászlókat igazolta!” – olvasható az előbbi, az *Új Látóhatárban* megjelent írásában.

150 Kovács, 1992. 59., 61.

151 Horváth Márton: Irodalmi vita. *Szabad Nép*, 1945. december 16.

képviselőjét. Horváth – Kovács Imréhez hasonlóan – nem tudott egyértelmű fogalmat találni a „másik oldal” megnevezésére. Kovács polgári írókról írt, Horváth a városi kispolgárság íróit, az urbánusokat emlegette. Róluk egyértelműen negatív képet rajzolt,¹⁵² szemben a „jókra” – Kovács Imre, Darvas József, Illyés Gyula – és „rosszakra” – Kodolányi János, Sinka István, Féja Géza – osztott népiekkel. A népi-urbánus ellentét felélesztésével a „reakciót” vádolta, reakción pedig az 1945 előtti rendszer elfogadását, illetve 1945 után politikai ellenfeleit értette. Ezzel szerinte megkérdőjelezhetetlenné vált a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt szoros politikai szövetsége; a kommunista párt természetes szövetségének, a Szociáldemokrata Pártnak viszont romlott a presztízse, a legnagyobb ellenség pedig a Független Kisgazdapárt lett, amelyet akkor, 1945 decemberében Kodolányin keresztül lehetett támadni.

A szellemi magatartásformák és a hatalom érintkezései

1945-ben a meghatározó politikai erő a Magyar Kommunista Párt volt, amelynek vezetői a szellemi elit megnyerésére is nagy figyelmet fordítottak. A politikai, társadalmi fordulathoz nagy reményeket fűző tudósokban, írókban szintén megvolt a hajlandóság a közéleti szerepvállalásra. Az együttműködés a politikusok és az értelmiségiek között több szakaszra osztható. A szakaszhatárok a hatalmi érdekek változásához köthetők. A kommunista vezetők figyelve áprilisban fordult Szekfű Gyula felé. Egy hónappal később már népfrontos szellemi koalíció létrehozásán fáradoztak, az őszi törvényhatósági és parlamenti választások tanulságai az értelmiséggel kapcsolatos elképzeléseik újragondolására készítették őket. A „szövetség a demokráciáért” elvet a „harc a demokrácia ellenségei ellen” elv váltotta fel, ami felgyorsította az értelmiségiek körében is a polarizálódási folyamatot. Dönteniük kellett: elfogadják-e a demokrácia népi, kommunisták által propagált válfaját, vagy kitartanak a háborúban csődbe jutni látszó polgári demokrácia mellett. A közéletben szerepet vállaló értelmiségiek zöme inkább az előbbi felé hajlott. Az ismeretlen népi demokrácia vonzóbbnak tűnt számukra, mint a demokrácia ismert, kudarcos,

polgári változata. S nehéz volt ellenállniuk a hatalom csábancának. Fodor József szellemesen írja 1945 nyarán: „Tudja, barátom, ha karikaturista volnék, azt csinálnám, hogy lerajzolnám a különféle kasztokat, szervezeteket, ahogy csábancot járnak az értelmiség körül.”¹⁵³

A kisgazdapárt választási győzelme és a mesterségesen gerjesztett félelem a

„reakciótól” arra készítette a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt vezetőit, hogy önállósulási törekvéseiket feladva, egymás elleni ellenérzéseiket viszszafogva felzárkózzanak az új demokrácia legenergikusabb propagálója, a Magyar Kommunista Párt vezetői mögé.

Az értelmiségiek zöme csatlakozott valamelyik párthoz: az átalakulás jellege olyan volt, hogy pártonkívüliként nemigen nyílt esély az érvényesülésre. A végletesen elpártosodott közéletből kiábránduló értelmiségiek vagy kénytelen-kelletlen alkalmazkodtak a helyzethez, vagy csalódottan felhagytak a közéleti szerepléssel.

Vas István az 1970-es évek végén írott önéletrajzában összehasonlította az 1935-ös és a tíz évvel későbbi Új Szellemi Frontot. Kívülállóként élte meg mindkettőt.¹⁵⁴ Meglátta az értékest és az érdekest a szellemi frontokkal foglalkozó írásokban, érzekelte, megértette a szereplők motivációit. Németh László nyomán lényegében az foglalkoztatta, hogy az írók miért érezték szükségét a hatalommal való együttműködésnek.¹⁵⁵ A két Új Szellemi Front hasonlóságára felfigyelt ugyan, de a mindkettőben szerepet játszó indítékot nem vizsgálta. A népieknek ugyanis fontosabb volt a cél – a parasztság, a „nép” helyzetének javítása –, mint az eszköz, amellyel a cél elérhető. Ignórus Pál megfogalmazásában: a „fenn” és a „lenn”, mint a „jobb” és a „bal”. „Mi mindenkivel hajlandók voltunk összeállni, aki az akkori [1945 előtti] harcot vállalta; a népiek azonban nem vállalták; inkább az élettelenység, az álveszély, a hervadás ellen való tiltakozással igyekeztek maguknak a forradalmiság glóriáját megszerezni, többnyire hatósági felhatalmazással – ez az igazság” – írta a *Szép Szó* egykori szerkesztője Lukács Györgynek 1945 novemberében.¹⁵⁶

Vas jól látta, hogy mindkét próbálkozás a népi-urbánus szembenálláshoz kapcsolható, és felfigyelt arra is, hogy az 1945-ös szellemi front végül a kommunisták és a parasztpárti népiek összefogásához vezetett az urbánusokkal (a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal)¹⁵⁷ szemben. Ez utóbbi annyiban módosítandó, hogy áprilisban sem a megnyerendő Szekfű, sem decemberben a megfenyegetett Márai nem tartozott sem a polgári radikálisok, sem a szociáldemokraták közé. Nem a szellemi csoportképző értelemben használt urbánusság a közös bennük, hanem a demokrácia azonos – a népiektől és a kommunistáktól számos ponton eltérő – felfogása: a „polgári demokrácia” és a „népi demokrácia” közötti lényegi különbség.

154 Vas István nem tartozott sem a népiekhez, sem az urbánusokhoz, és nem volt bigott kommunista, bár tagja volt az MKP-nak.

155 Németh László az *Író és a hatalom* címet adta az 1935-ös Új Szellemi Frontról szóló írásának, amelyre Vas István hivatkozott.

156 Ambrus, 1985. 9–13.

157 Vas, 1981. 473.

152 „[E]lszigeteltség vagy pontosabban: csak egyes rétegekkel, a városi kispolgársággal és polgársággal való kapcsolat jellemezte az urbánus írókat, akik »arccal nyugat felé« szigorúan a konzervatív polgári demokrácia vonaláról nem annyira harcoltak, mint ellenzékiekieskedtek a fasizmussal szemben.”

153 Fodor József: Értelmiség! Értelmiség! *Világ*, 1945. július 6.

A szellemi magatartásformák a hatalom dimenziójában átlényegültek, politikai értelmet kaptak. A hatalom 1935-ben nem kívánt kapcsolatba lépni a csoportba egyébként sem tömörülő urbánusokkal, ugyanakkor olyan ellenséget látott bennük, amelyet az urbánusok szellemi ellenfeleivel kívánt legyőzni. „A Lipótváros és kapcsolt részei, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre, és igyekszik azt hatása alá vonni. [...] [nem szabad] egy ősmagyar tehetséget áttolnunk az ellentáborba” – idézte Vas István Lackó tanulmánya nyomán Kozma Miklós levelét, amelyet az első front kitalálója a miniszterelnökhöz, Gömbös Gyulához írt.¹⁵⁸ Ez az „ellentábor” itt nem más, ha dekódoljuk a médiacézár levelét, mint a zsidó származású, piacról élő értelmiségi réteg.

1945-ben demokratikus koalíció volt hatalmon, amelynek baloldali pártjai szintén ellenségüknek tekintették a kapitalizmus megmaradt (életben maradt, illetve nem emigrált) képviselőit, és hozzájuk csapták a bukott rezsim vezetőit és funkcionáriusait is, akiket – nem téve különbséget az egykori üldözöket és üldözöttek között – „reakciósnak” bélyegeztek.

Az 1935-ben és 1945-ben már hosszú hagyományra visszatekintő értelmiségi szembenállás¹⁵⁹ a hatalom vonzáskörébe kerülve politikai eszközzé vált. Az egy-

158 Vas, 1981. 460. Kozma Miklósról lásd Ormos, 2000.

159 Litván, 1978.

160 Dokumentumait lásd Nagy Sz. (szerk.) 1990. 193–441.

máshoz közeledő politikusok és írók a másik fél megnyerésére törekedve igyekeztek elképzeléseiket megvalósítani.

1935-ben az Új Szellemi Front rövid idő alatt elbukott: a kudarcos akció a nyilvánosság ítélőszéke elé került.¹⁶⁰ Tíz évvel később a bíráló hangok szórványo-

sak maradtak, a hatalom és az értelmiség közötti kapcsolat pedig tovább erősödött. 1945-ben sok értelmiségi nem tartotta kifogásolhatónak a kapcsolatfelvételt a demokratikusnak ígérkező hatalom képviselővel. Jóhiszeműségük – s nem egy esetben az egzisztenciális kényszer – a politikusok kezére játszott.

1935-ben a népiek felismerték, hogy a jobboldali kormánytól nem várhatóak reformok, 1945-ben azonban már bíztak a hatalomban, amikor elfogadva a kommunisták hívó szavát, csatlakoztak a demokrácia építéséhez. Mindkét esetben a szellem képviselői kerültek kapcsolatba a hatalom képviselőivel, a szellemi hatalom lépett szövetségre az intézményi-politikai hatalommal. Két eltérő „minőség”, a szellem és a politika lépett egymással „természetellenes” szövetségre, ami előre valószínűsítette a gyengébb fél, a szellem képviselőinek kudarcát. 1935-ben a miniszterelnökben bízó írók még kihátráltak a hatalom öleléséből, 1945-ben azonban az Új Szellemi Front felújító pártjuk, a Nemzeti Parasztpárt révén maguk is részt vettek a kormányzásban. Néhányan közülük – Erdei Ferenc, Kovács Imre,

Darvas József, Veres Péter és Illyés Gyula – skizofrén helyzetbe kerültek, lévén egyszerre voltak politikusok és írók.¹⁶¹ Legnagyobb hatású ideológusuk, Németh László belső indíttatásból és a tőle részben független külső körülmények hatására megtudta őrizni függetlenségét.

A hatalom és az értelmiség kapcsolata 1945-ben megváltozott, átalakult. A baloldali népiek rivalizálása Szekfűvel – akinek befolyását, csoportképző hatását a kommunisták és a parasztpártiak is eltűlozták – szinte már a születése pillanatában átcúsított a hatalomért folyó csatározásba, amit a kisgazdapárt 1945-ös őszi választási győzelme tolt el végképp a politika irányába. A tét maga a demokrácia, pontosabban annak polgári és szocialista értelmezésű válfaja volt.

A KÖZ

1944 vége és 1946 közepe között a társadalom olyan spontán és a hatalom által generált, új jelenségeket produkált, amelyek magára az államra is visszahatottak. Ezeket összefoglalóan közmegnyilvánulásoknak nevezem.

A köz értelmezésében a közszereplők tevékenységét, e tevékenység formáit és mikéntjét egyaránt jelentő fogalom. Nem azonos az állammal, de nem is a társadalom szinonimája. Bár *köze* van mindkettőhöz, alapvetően a benne cselekvők érdekérvényesítési lehetőségeit, magatartás- és viselkedésmódját jelenti. A köz szorosán kötődik az államhoz: formálója és alávetettje egyszerre. A köz a társadalom aktív szereplőinek összessége. Amikor a különböző állami és társadalmi formációk – hatóságok, intézmények, hivatalok, pártok és egyesületek stb. – lépnek fel a köz nevében, a köz leginkább a propagandisztikus célból használt *nép* jelentéstartalmát veszi fel, sajátítja ki.

A közhöz tartozók nehezen számszerűsíthetők: számuk, összetételük a társadalom adott állapotától, helyzetétől függ. Válság idején, rendszerváltó időkben többen sorolhatók a közhöz, mint a viszonylag nyugalmas időszakokban. A köztevékenységet ösztönzi a jogbizonytalanság, a jogfolytonosságban bekövetkező törés, a régi és az új szokásmódok ütközése: az állam gyengesége, a legitim hatalom iránti bizalmatlanság. Köznek nevezem tehát a *közélet*ben szerepet vállaló emberek összességét, akik a második világháború utáni években megkísérelték, hogy vélt és valós érdekeiknek spontán módon vagy szervezeten keresztül szerezzenek.¹⁶² A köz fogalmába

161 Illyés Gyula 1946-tól nem vállalt politikai szerepet, Kovács Imre 1947-ben emigrált.

162 A köz nem csupán a közszereplők megismerése, az elvonatkoztatás stilisztikai eszköze, ahogy Nagy Ágnes értelmezi, hanem több annál: egy nehezen verbalizálható történelmi jelenség megnevezésére szolgáló fogalom. A köz újszerű megközelítését Nagy Ágnes használja tanulmányaiban (Nagy, 2009; Nagy, 2010) és 2010-ben megvédett doktori disszertációjában. A disszertáció egyik opponense, Bódy Zsombor

a fogalom bizonytalansága, további pontosításának szükségessége mellett érvelt. Szerinte Nagy Ágnes dolgozatában a köz egyaránt jelenti az egyes cselekvők érvelésben való létezését (konkrét szint), és általában magát a megismerésített szereplőt (elvont szint).

163 Egy 1945 nyarán keletkezett, kommunista csoportérdeket tükröző iratban a következő kontextusban fordul elő a köz szó: „Most jutottunk el odáig, hogy az ilyen [reakciós] elemeket a köz éléről eltávolítsuk.” Idézi Nagy, 2009. 178.

164 Megvizsgálandó, ahogy Nagy Ágnes opponenseinek adott válaszában írja, hogy az ideologikus társadalomkép mennyire volt a kor viszonyaiból eredő sajátosság, valamint az is, hogy az ideológia(ka)t leginkább közvetítő sajtó formálta-e a közt, vagy éppen fordítva: a köz új igényei hatottak vissza a médiumokon keresztül a pártideológiákra. Nyilvánvalóan mindkét tendencia érvényesült, ha nem is mindig egyformán és arányosan.

165 „Én láttam a felvonuló tömeget 45 őszén Budapestén, az első municipális választások előtt, egy irtózatossá válnak tömeget, mely azt skandálta, hogy »nem lesz vörös Budapest«, »nem lesz vörös Budapest«, ez akkor még lehetséges volt. A skandalásnak és a manipulációnak irtózatossá válnak hatalma van...” Rudas Klára felszólalása. In Csapody (szerk.) 1991. 40.

pártújjászervezési kísérletek, a változatos elnevezésű települési hatalmi és rendfenntartó szervek, a munkahelyi közszervek (az üzemi bizottságok), egy meghatározott feladat vagy feladatcsoport megoldására szerveződő, a megalakulásukkor még többnyire jogi szabályozás nélkül működő testületek (földosztó bizottságok vidéken, ház- és tömbmegbízotti intézmény Budapestén), a különféle egyesületek (ezek skálája a baráti társaságtól a kulturális öntevékenység vagy a művészi ismeretterjesztés formáinak sokaságáig terjedhetett). Zömük spontán alakult, vagyis a köz maga teremtett új magatartás- és viselkedésformákat, amelyek ugyanakkor hatalmi elképzelésekkel is érintkeztek.

Az azonos funkciójú közszervek a bennük tevékenykedők világnézetétől, beállítottságától függően eltérőek lehettek. Egészen más érdekérvényesítési stratégiá-

a tömeg, a csoport és a közéleti szerepet vállaló egyén – így a pártpolitika és más köztevékenység is – beletartozik.¹⁶³ Az ideológia,¹⁶⁴ a szervezet – állam, párt, szakszervezet, spontán alakult helyi önkormányzat stb. – a köz szempontjából az egyéni, a csoport- és a tömegcélok megvalósításának terepe és eszköze csupán.

A köz igényeinek, energiáinak, érdekeinek megjelenési formái befolyásolták – gyengíthették, erősíthették vagy stagnálásra kényszeríthették – a második világháború utáni rendszerváltó folyamatot. Az eltérő politikai-ideológiai hatás alatt álló tömegeknek ekkoriban leginkább politikai nyomásgyakorló szerep jutott: többnyire a két legerősebb párt mozgósította őket. Nemritkán veszélyes, már-már polgárháborús helyzet jött létre.¹⁶⁵ A „népítéletek”, pogromok, lincselések spontán törtek ki, vagy a pártpolitikai kezdeményezések vadhajtásai voltak: sérelmek, pusztító indulatok csoportos levezetését szolgálták.

A csoportos közmagatartás, köztevékenység példái a vizsgált időszakban számosak. Idesorolhatók a pártalakítási,

val éltek például a budai kerületek házmegbízottai, mint a pesti munkáskerületek azonos funkcióban lévő választott lakóhelyi képviselői. Mással a kisgazdapárti dominanciájú nemzeti bizottságok, mint a kommunista párti főlényükkel élni tudó helyi önkormányzati szervek. S megint mással a spontán igazságtételt magukra vállaló, önkinevező rendőri szervek, mint a szovjet megszállók által hivatalba állított rendőrkapitányságok.

A régi és az új hatása a közre

Szabó Ervin írja az 1848–1849-es nagy átalakulás kapcsán: „Teljes borzalmas nagyságában mered elénk a lelki közegellenállás nagy, ősi valósága. Megjelenik előttünk az egész magyar társadalom, melyet ellentétes érdekek százfélé tagolnak, de minden széthúzó érdeknel, minden haragnál, minden gyűlöletnél, minden lenézéssel és minden szolgál fenekedéssel százszor erősebben kapcsol össze egy nagy közös érzés: a meglevőhöz, a megszokotthoz, a bármilyen, de megállapodott rosszhoz való ragaszkodás; az ösztönös és öntudatlan ragaszkodás ahhoz, amibe beleszülettek, belenőttek, és az ösztönös félelem az újtól, a mástól, a szokatlantól.”¹⁶⁶

Névrokona, Szabó Zoltán az 1945-ös állapotokról vélekedik hasonlóan: „Ne áltassuk magunkat: a régi ember a megrázkódtatások után régi tulajdonságaiban jelentkezik. S az új még csak készülődik valahol, műhelyek mélyén, falvak peremén. Egy volt embertípus még nem tűnt el, és új még nem érkezett meg. Egy új világ nem születik meg, sőt egy régi világ sem teremődik újjá néhány nap vagy néhány hónap alatt.”¹⁶⁷

A fentieknek ellentmondani látszik

166 Szabó E., 1979. 377., 378.

Péter László megállapítása: „A népi de-

167 Szabó Z., 2004. 21.

mokráciák nem az égből pottyantak az

168 Péter, 1984. 17–36.

Elba vidékére, nem idegen szuronyok

kényszerítették őket abba az ellenálló lakosságot, hanem kivétel nélkül mindenütt a helyi lakosság tíz- sőt százazreinek aktív (de mennyire aktív) közreműködésével jöttek létre.”¹⁶⁸

1944 végén Magyarországon megszűnt a fegyelmező állami kontroll: a régi állam erőszakszerveivel együtt szétesett, az új államiség megteremtése pedig éppen csak megkezdődött. A felsőbbbség nélkül maradt, eltérő érdekű helyiek egyénileg vagy csoportokba szerveződve kísérelték meg vágyaik teljesítését, amibe a nem-egyszer elvakultan osztályszempontú ítélkezés és önbíráskodás is beletartozott. A front átvonulását követően egyes településeken a huszonöt évvel korábban a kommunista tanácsuralomban szerepet vállaló s ezért a Horthy-érában hátrányokat szenvedő legszegényebbek alakítottak helyi hatalmi szervet. Elfogadottságuk

a települések társadalmi tagoltsága miatt korlátozott volt: intézkedéseik ellenérzést keltettek azokban, akik a helyi társadalmi hierarchia más lépcsőfokán álltak, s vagyonukat, magántulajdonukat veszélyben érezték. (Erre a legismertebb példa a Viharsarokban Dévaványa és Vésztő, de a főváros közeli Gyömrőn és Maglódon is hasonló történések zajlottak.¹⁶⁹)

A második világháború utáni években új közösségi ethosz született, amely elsősorban a fiatalok egy részét ragadta magával. A „fényes szelek” kezdetben nem csupán a politikai manipulátorok zászlait lobogtatták, hanem valamiféle plebejus demokrácia megteremthetőségében reménykedőknek is hátszelet biztosítottak. „A kommunista gondolkodás- és cselekvésmód olyan egyéni értelmezései és használatai váltak láthatóvá, amelyek a Kommunista Párt politikai lépéseitől, stratégiáitól függetlenül működtek.”¹⁷⁰

A korabeli visszhangból arra lehet következtetni, hogy a földosztás (1945 tavasza) és a köztársasági államformáról szóló törvény, a „kis alkotmány” (1946. február) társadalmi igényt elégített ki, közmegelegedésre szolgált, miközben a mindennapok

emberének életét sérelmek sokasága keserítette. Az egymás iránti tolerancia kevésbé érvényesülhetett ott, ahol az elemi létfeltételek biztosítása is nemritkán megoldhatatlannak tűnt. Időrendi sorrendben és teljességre nem törekedve említek néhány dekonzolidáló tényezőt: személyi és vagyoni veszteségek, értékek megsemmisülése és megsemmisítése, a megszállók atrocitásai, élelemhiány, a mindent behálózó pártpolitika.

1945-ben az igazolási eljárások okoztak az érintetteknek izgalmakat, majd a

közalkalmazotti szféra tömeges, politikai szempontú leépítése vezetett sokak egzisztenciális ellehetetlenüléséhez. A kíváncsú egyensúlyteremtést nehezítették a szőnyeg alá söpört problémák, az álságos elhallgatások. Bár a zsidótörvényeket már az Ideiglenes Nemzetgyűlés eltörölte, a kifosztottak, megkárosítottak vagyoni kárpótlására nem került sor. Az antiszemitizmus és a német/sváb ellenesség viszont egyes politikus értelmiségiektől sem volt idegen.¹⁷¹ Meglepőnek tűnhet, hogy a kommunisták a magyar zsidósággal történekről nem beszéltek, legfeljebb áttételesen, az átideologizált – mert nemigen létező – antifasiszta küzdelmek kapcsán ejtettek szót róla. A vézorkorszakot túlélő zsidók jelentős hányada a kommunista pártban látta legfőbb védelmezőjét, bár sokan reménykedtek a Szociáldemokrata Pártban is, a kisgazdapárthoz azonban jóval kevesebben csatlakoztak. A két kis li-

169 Dévaványára lásd Tolnay, 2002. 1161–1209. Vésztőre: Gazdag Gyula: *Bankett* (dokumentumfilm, 1981). Gyömrőre: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. 1. 9. V. 128, Hortobágyi János dossziéja, valamint Palasik, 2010.

170 Nagy, 2009. 187.

171 Lásd Darvas József cikkét a *Szabad Nép* 1945. március 25-i számában, valamint Veres Péter kijelentését: „A parasztpártban csak magyarok vannak, nekünk nincs szükségünk idegenekre, sem svábokra, sem zsidókra.” (Idézi Gyurgyák, 2001. 585.)

berális párt, a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt elsősorban a zsidó származású értelmiségiek és tőkésék számára lehetett vonzó – szimpatizánsaik számáról csak becsült adataink lehetnek.

Elmaradt a nyilas érárt elvakultan kiszolgálók számonkérése. A háború után is hivatalban hagyott/átvett közhivatalnokok a régi rezsim helyett immár a régítől számos vonatkozásban gyökeresen eltérő új rezsimet szolgálták: ki meggyőződésből, ki kényszeredetten.¹⁷²

Az úrellenesség, a gazdagok iránti gyűlölet a radikális – szélsőjobb és szélsőbalos – mozgalmakban egyaránt átítatódott faji előítéletekkel: zsidó- és németellenességgel.¹⁷³ Ezeket a pusztító készítéseket a maga sajátos prioritásaival kordában tartotta a mindenkori államhatalom.

A régi és az új keveredése sajátos viszonyokat teremtett. A zavaros helyzet, az érvényüket veszített és a születő jogszabályok dzsungele az ügyeskedőknek – a felelősséget elkerülni szándékozók, a korrumpálók, a feketézők – kedvezett, a bizonytalanság a kölcsönös hamis szolgáltatások számát gyarapította: „te igazolsz engem, én segítek neked lakáshoz, élelemhez, orvossághoz, álláshoz stb. jutni”. A jó és a rossz összegubancolódt: zsidómentő lehetett nyilas, keresztény iparos pedig nagylelkű védelemnyújtó és ugyanakkor álnok stróman is. Kommunisták jelenthettek fel osztályharcos alapon zsidó háztulajdonost azzal a váddal, hogy 1945-ben „nyilas házmesterét nem adta a hatóság kezére”.¹⁷⁴ Az osztályharcos demagógia beszüremkedése a mindennapi életbe sem kedvezett a megegyezéses konszolidációnak. A gazdasági nehézségek az egyenlősítő eszméket, a tőkés- és polgárellenes, nacionalista, szocialista és kommunista nézeteket erősítették.

A háború utáni évek változásait átélők ugyanakkor még nem tudhatták, hogy mi lesz a társadalmi átalakulás, a hatalmi versengés végkimenetele. Azokban a vegyes összetételű csoportokban (lakóközösségekben, helyi önkormányzati szervezetekben, szakszervezetekben, kulturális testületekben, egyesületekben), ahol többségben voltak a nyugati típusú demokrácia hívei, érvényesítették akaratukat, ahol pedig a polgári demokrácia ellenzői tették ki a politikai-társadalmi szerv zömét, felsőbb utasítás nélkül is egyre inkább eluralkodtak a diktatórikus módszerek. Az előbbieket általában a jogra, a szakszerűségekre hivatkoztak,¹⁷⁵ az utóbbiak számára többnyire csak a felül-

172 Kenéz, 2006. 143–144.

173 Nem lehet ugyanakkor egyenlőségjelet tenni a fasizmus és a bolsevizmus közé. Hogy csak a legszembetűnőbb különbségeket említssem: a bolsevizmus nem a fajelméleten alapult, s a náciak terveiben pedig nem szerepelt a piacgazdaság felszámolása.

174 Nagy, 2009. 179.

175 A közélet demokratikus ellenőrzése abszurdum, fakadt ki a *Magyar Nemzet* újságírója a házmegbízottak tervezett feladatkörét olvasva: „a demokratikus ellenőrzés a kormányzat, a közigazgatás, a rendőrség feladata, amelyben valamennyiünknek bízunk kell, és elsősorban azoknak, akik hisszük és akarjuk a demokráciát.” 1945. augusztus 25. Idézi Nagy, 2009. 183.

kerekedés, a „reakció” fölötti győzelem volt a fontos. Az egyik minél kisebb területre szeretne szorítani a (párt)politikát, a másik pedig mindent átpolitizált. Meggyőződésükhöz idomuló nyelven beszéltek: a problémákkal terhes demokrácia, illetve a csupa jó megoldással kecsegtető diktatúra nyelvén. A két fél elbeszélte egymás mellett, pontosabban az egyik ideologikus szócséplésnek tartotta, amit a másik mondott, s ez fordítva is így volt.

A régi gondolkodás- és magatartásmód továbbélése, valamint az új kialakulása leginkább az antiszemitizmus korabeli megnyilvánulási formáival szemléltethető. A zsidóellenesség 1945-ben visszaszorulni látszott. 1946 tavaszától azonban, amikor a hatalmi harc kiélesedett, romlottak a létfeltételek, és elszabadult az infláció, felerősödött az antiszemitizmus. A csupán egy éve levitézlett hazai szélsőjobb – a nyilasok – antikapitalizmusát, szociális demagógiáját nehezen lehetett megkülönböztetni a kommunisták populistá demagógiájától. A kommunista párt politikai haszonlesésből rájátszott az elégedetlen zsidóellenes érzelmeire, amikor azt sugallta, hogy a gazdagok, a feketézők többnyire zsidók. A Polgári Demokrata Párt

diszkreditálásából és az antikapitalista karikatúrákból vonható le leginkább ez a következtetés. A kommunisták miskolci forintvédő akciójukon odáig is elmentek, hogy zsidó származású „népnyúzó” internáltakat szolgáltattak ki a felajzott

176 Köztük magam is, lásd *Antiszemitizmusok* című kötetemet (2007). A Kunmadarassal foglalkozó történeti feldolgozásokról lásd Pető Andrea tanulmányának bevezetőjét: Pető, 2006.

ózdi munkástömegnek. A kommunista párt vezetői csak akkor mondtak le a tömegmegmozdulások politikai célú felhasználásáról, amikor rájöttek arra, hogy nem képesek az utcára vitt munkásokat ellenőrzésük alatt tartani.

A kommunistákat (vulgár)marxista osztályszemléletük motiválta, az elégedetleneket, a szélsőjobboldali érzelmeiket pedig a szegénységükből, a kiszolgáltatottságukból eredő zsigeri antikapitalista érzelmeik késztették közszereplésre (sok kisnyilas belépett például a kommunista pártba). A kommunista párt hajlandó volt elmismásolni a zsidóellenes atrocitásokat olyan esetekben, ha azok résztvevői kommunisták vagy politikailag kihasználható esetetek voltak.

1946 első felének legnagyobb hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó eseménye a kunmadarasi pogrom volt, amelyben a lumpenszegények gazdagellenes lázadása és vérvadás előítéletessége egybeesett a kiéleződő helyi hatalmi csatározásokkal: a két szál olyannyira egymásba fonódott, hogy szétválasztásukon évtizedek óta fáradoznak a történészek.¹⁷⁶

Eltűloznám az antiszemitizmus háború utáni jelenlétét? Legújabb kutatásaim engem látszanak igazolni. Szinte alig találkozom olyan korabeli, a helyi közviszonyokra vonatkozó dokumentumegyüttessel, amelyben a zsidóellenesség valamilyen formában elő ne fordulna. A gyömrői kommunista pártnak az 1946. áprilisi

tevékenységéről szóló jelentésében például ezt olvasom: „A hangulat meglehetősen nyomott. A mind súlyosabb ellátási nehézségek bélyege van minden megnyilatkozáson. Helyileg súlyosabb antiszemita jelenségek nincsenek, azonban az általános hangulat többé-kevésbé antiszemita. Különösen vonaton lehet hallani mind gyakrabban súlyos kifakadásokat azzal, hogy »a deportáltaknak, amikor hazajöttek, semmijük sem volt, ma pedig mindenben dúskálnak«, vagy »a hazai zsidóságnak elenyészően kis része dolgozik, a többi aranyat, dollárt vesz és elad, üzérkedik, miért nem kötelezik őket országépítő munkára?« Ehhez hasonló argumentumokkal találkozunk lépten-nyomon, melyeket leszerelni képtelenek vagyunk, nem tudván bizonyítékot nyújtani az ellenkezőjére. Talán ezeknél súlyosabb eset az, ami pl. a CA. 5449 sz. vasúti kocsiját a WC ajtajára szinte eltolíthatatlanul volt kiírva: »A zsidó Rákosi orosz ügynök«, »Ki a mindent ellopó és kirabló oroszokkal«, »Keresztény magyar sajtót!«, »Le a magyar munkást kizsákmányoló zsidó szakszervezetekkel!«¹⁷⁷

A társadalom lelki higiéniájával a háború utáni években komoly bajok voltak. Eltérően Nyugat-Európától, a felelősségre vonás a fasiszmus kiszolgálásáért Magyarországon nem történt meg, bár néhány prominens politikust és katonai vezetőt politikai érdekektől is vezérelve

perbe fogtak és kivégeztek. Ugyanakkor az elszennvedett sérelmek – a megszállók kegyetlenkedései, a hadifoglyok és a határokon túl rekedt magyarok sorsa, a politikai rendőrség önkényeskedései is kibeszéletlenek maradtak. Önsajnálat uralta a lelkeket, ami elfojtotta az esetleges önvizsgálati késztetést.

A közvetlen demokrácia

Bár – más összefüggésben – már korábban szó esett a közvetlen demokrácia fórumairól, sajátosságaikra, az ott szerepet vállalók tevékenységére, mentalitására érdemes részletesebben is kitérni. A forradalmi helyzet – a gyökeres változást kikényszerítő állapot – sajátos szüleményei, a „népi” helyi hatalmi formák¹⁷⁸ – a spontán és szervezett nemzeti, földosztó és üzemi bizottságok,¹⁷⁹ a házbizalmirend-

177 A szöveg durva helyesírási hibáit javítottam. Gyömrő, Helytörténeti Gyűjtemény. A dokumentum másolatának rendelkezésemre bocsátásáért Palasik Máriának tartozom köszönettel.

178 A közvetlen demokrácia szerveivel, mindenekelőtt a földosztó bizottságokkal legkonceptuálisabban és legszenvedélyesebben az 1960-as, 1970-es években Donáth Ferenc foglalkozott, aki az új típusú szocialista társadalom alapelemeinek vélte a negyvenötös spontán helyi szerveket, amelyeket ő a korabeli demokratikus népmozgalom teremtményeinek tartott. Véleménye nem függetleníthető 1956-os tapasztalataitól, amikor Nagy Imre politikustársaként vett részt az eseményekben. A Nagy Imre-perben Donáth Ferencet 12 évi börtönrre ítélték. Donáth, 1969; Donáth, 1977; Donáth, 1992. 149–183.

179 „Az üzemi bizottságok a munkacsoportok védelmében így tulajdonképpen – nyíltan nem kimondva – a kormányzat gazdaságpolitikájával fordultak szembe.” Bódy, 2008. 66. Az üzemi bizottságok közéleti-politikai szerepéről Csehszlovákiában lásd Bloomfield,

1979. Magyarországon a hatvanas évek közepén jelent meg dokumentumkiadvány a hazai üzemi bizottságokról. (Jenei–Rácz–Strassenreiter [szerk.], 1966.)

szer stb. – a közvetlen demokrácia kiteljesítői lettek, s ugyanakkor nehezítették a képvisleti demokrácia megteremtését.

Az 1944 ősztől 1945 tavaszáig terjedő időszak fő jellemzője országos szinten a dezintegráció, a szétesettség, helyi szinten pedig a spontán önszerveződés és a kényszerű újjászervezés volt. A régi hatalom felbomlott, a Debrecenben szerveződő új államhatalom hevenyészett és kis hatósugarú volt.

A szovjet csapatok átvonulásával járó katonai közigazgatás a településeken lehetőséget adott a vezetői ambíciók kiélésére, amivel nem csupán egyes helyiek élhettek, hanem a háborút túlélő munkaszolgálatos férfiak is, akik családjuk és lakásuk helyett szörnyű veszteségeikkel és közvetlen környezetük közömbösségével, esetleg ellenségességével szembesültek.

A helyi szovjet katonai parancsnok olykor óhatatlanul egymással szemben álló csoportokat, személyeket támogatott. Saját jól felfogott érdeke volt, hogy az átvonuló csapatok ellátását biztosítsa (élelmezés), teremtsen meg a harcok feltételeit (árokásás, csapatszállítást), teljesítse a felsőbb utasításokat (fogolyszedés). Így arra törekedett, hogy a helyi közigazgatás működésképes legyen. Helyismeret hiányában azt állította a település élére, aki éppen adódott. Szinte mindenhol akadtak jelentkezők, többnyire a nyilas kiűritési parancs ellenére településükön maradó, alacsonyabb beosztású közalkalmazottak: előjárósági hivatalnokok, helyi rendőrségi vezetőnek ajánlkozó, alacsonyabb rangú katonai vagy rendőrtisztek. A szovjet katonai közigazgatás képviselőinek nem sok fogalmuk lehetett az általuk kinevezettek múltjáról, de nem is igen érdekelték őket. Döntésük azonban nemegyszer megosztotta a helyieket. Ők ugyanis tudták, hogy a település élére kerültek milyen politikai beállítottságúak, s azzal is tisztában voltak, hogy új vezetőik emberileg milyenek, ami egyeseknek tetszett, másokból azonban elkeseredettséget, dühöt váltott ki. Előállt az a furcsa helyzet, hogy a szovjet katonai igazgatás segített felszámolni azokat a spontán létrejövő, egyenlősítő ideológiájú, a szociális problémák megoldására összpontosító helyi hatalmi szerveket, amelyekről a Tanácsköztársaság idején alkalmazott diktatórikus módszerek sem voltak idegenek. A mélyszegénységben élők, a korábbi rezsimekben magukat kisemmizetteknek érző helyiek hirtelen megszerveződő hatalmát a magántulajdonukat, korábbi egzisztenciájukat féltők – a helyi tisztségviselők és értelmiségiek, parasztok, iparosok és kereskedők – a csőcselék rémuralmaként élték meg. Rettegtek a munkaszolgálatból visszatért zsidó férfiaktól is, akik nem csupán családjuk elhurcolásában játszott felelősségüket firtathatták, hanem vagyontárgyaik hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos úton történő eltulajdonítását is számon kérhették rajtuk. Lelki önvédelemből saját sérelmeiket hangoztatták, így próbálták elkerülni, hogy a történelemért felelősség, büntudat terhelje őket. Minden rosszat a

megszállókra és vélt és valós kiszolgálóikra hárítottak (a munkaszolgálatosok közül többen a szovjet csapatokkal egy időben tértek haza, ami azt a látszatot keltette, hogy az ő tanácsadók: a fogolyszedésekért – alaptalanul – őket tették felelőssé, arra azonban nem gondoltak, hogy a munkaszolgálatosok közül is ezrek kerültek szovjet hadifogságba, s háborús veszteségük meghaladta a nem munkaszolgálatosokét¹⁸⁰). Az eltérő érdekű, szemben álló helyiek egyaránt számíthattak a szovjet katonai közigazgatásra és belüleges egységekre: többnyire a véletlenül és a megszállók katonai érdekein múlott, hogy melyik fél nyeri meg magának a szovjeteket, de a kocka fordulhatott is. Ilyenkor a támogatottakból váratlanul üldözöttek lettek.¹⁸¹

A helyi feszültségeket a közigazgatás állami újjászervezése oldhatta volna, ami azonban az új központi irányítás tapasztalatlansága és az ország szétesettsége miatt csak vontatottan haladt.

Ugyanakkor az ország keleti felén többnyire spontán alakult új helyi önzagztási szervek az állam teljes felbomlása idején nélkülözhetetlenek voltak: pótolták a szétesett helyi irányítást, átvették az elmenekült köztisztviselők feladatát.

A háború végi kaotikus viszonyok arra késztették a települések lakóit – elsősorban a Tiszántúlon –, hogy pótolják a felbomlott, megszűnt közigazgatást, teremtsék meg a rend feltételeit.

(Amikor az ország keleti felében a szovjet parancsnokok az elfoglalt településeken irányítók után néztek, a régi vezetőknek csak hűlt helyét találták: a jegyző, a tanító, az orvos hetekkel korábban felpakolt, s családjával a Dunántúlra

menekült részben önszántából, részben a nyilas kormány rendeletére. Ezt nevezte Márkus István a *Valóságban* megjelent korabeli szociográfiájában *Urak futásának*.)

A vezetők nélkül maradt helyiek kiválasztották maguk közül azokat, akiket jó szervezőnek ismertek, akikben megbíztak. A kis irányító apparátus mellé tanácsadó, „törvényhozó” testületet létesítettek, amelyben lehetőség szerint a település minden utcája és minden helyi foglalkozási ág képviseltette magát. E szervek elnevezése változatos volt, attól függően, hogy kinek éppen mi jutott eszébe: lehetett tanács, direktórium vagy bizottság. A helyi önszerveződésekéről kevés információ jutott el a települések határain túlra, nem túl gyakori önkényeskedéseikről, balos túlkapásairól azonban gyorsan terjedtek a hírek.

A kényszerűséből született önzagztási formák a legtöbb helyen életképesnek bizonyultak, amíg rájuk nem telepedett a politika. A legtevékenyebbek a szovjetek támogatását élvező kommunisták voltak. A kommunista párt csúcsszervbe, a Ma-

180 Stark, 1995. Lásd mindenekelőtt a *Magyar zsidók szovjet fogságban* című fejezetet. 33–40. Az 1956-os hajdúnánási pogrom kiváltó oka az volt, hogy a helyiek a zsidókat vádolták azért, hogy 1945 elején a településről jelentős számban szedtek hadifoglyokat, akiknek többsége soha nem tért vissza. Völgyesi, 2001.

181 Lásd például a Gyömrői történeteket. ÁBTL, 3. 1. 9. V. 128, Hortobágyi János dossziéja.

gyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörítette a pártokat; a háború előtti másfél évtizedben egyre gyengülő két ellenzéki pártot: a Szociáldemokrata Pártot, a kisgazdapártot, valamint a Polgári Demokrata Pártot és az 1939-ben alakult Nemzeti Parasztpártot, s megszervezte az ideiglenes nemzetgyűlést és az ideiglenes koalíciós kormányt. Az ország új irányítóit a spontán módon létrejött helyi önkormányzatokat összevonták az általuk kreált népi szervekkel, a Függetlenségi Front helyi szerveinek nyilvánított, a pártokat paritásos alapon képviselő *nemzeti bizottságokkal*. E szervek legfőbb feladata a közigazgatás politikai felügyelete lett. Irányításuk a legtöbb helyen a legszervezettebb párt, a Magyar Kommunista Párt kezébe került. A kommunisták komolyan vették a pluralizmust: előfordult, hogy saját tagjaikból alakították meg azokat a koalíciós pártokat, amelyek a kisebb településeken még nem működtek.

Az átmenet zavaros időszakában a kommunista elképzelésektől eltérő helyi igazgatási elgondolások is megvalósulhattak. Mátészalkán például a nemzeti bizottság elnöke kisgazdapárti, alelnöke szociáldemokrata lett, „jegyzőjüknek” a polgári iskola igazgatóját választották meg, egy-egy taggal képviseltették magukat

benne az egyházak és az értelmiségiek, valamint a „tantestület”, az ipartestület és a szakszervezet. Amikor a többi párt-

182 *Délmagyarország*, 1944. december 31.

nál később alakult kommunista párt delegálni akarta a nemzeti bizottságba képviselőjét, a „régiek” nem fogadták be. Döntésüket azzal indokolták, ha az illető bekerül, korábbi egységük megbomlik.

A Zala megyei Pusztadericsen politikai pártok hiányában a helyiek a nemzeti bizottságba földmívelést, napszámost, kereskedőt, kisbirtokos malombérlőt, kisgazdát, középbirtokost, mezőgazdasági cselédet és kovácmestert választottak. Az elnök egy kisbirtokos lett, helyettesének a jegyzőt (ő képviselte a folyamatosságot) és a helyi kereskedőt szemelték ki.

Somogyban az 1945. január közepén alakult megyei nemzeti bizottság magát a legfőbb helyi hatalmi szervnek nyilvánította. A közigazgatás régi formája megmaradt: a főispáni jogkört is gyakorló, demokratikus meggyőződésű, tizenöt éve hivatalban lévő alispán fél évig szakszerűen vitte az ügyeket. A megyei törvényhatósági bizottság végül a nemzeti bizottság közvetítette pártviszályok miatt vált működéséptelenné.

A spontaneitás időszakát 1945-ben – hasonlóan 1918-hoz – a nemzetközi és hazai események igen rövidre szabták. Az Eötvös József-i álom Erdei Ferenc 1944. december végi megfogalmazásában így hangzott: „El kell indulnunk a népi önkormányzat új és járatlan útján, hogy az új ország és az új demokratikus népi közigazgatás felépülhessen. [...] a magyar nép, mindenütt a felszabadult országrészekben, elindult ezen az úton...”¹⁸² S éppen ő volt az, aki az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztereként megakasztotta ezt a folyamatot.

Erdei úgy vélte, hogy a retrográd erők helyi szinten is képesek az érdekeiket sértő demokratikus átalakulást félrevinni, s ezért a központi beavatkozás, a szigorú állami felügyelet nem maradhat el. A szintén parasztpárti Veres Péter sem bízott igazán a nép önkormányzati hajlamában. „A nép demokratikus intézményei még nem működnek. Egyetlen működő és valóban demokratikus szervezetünk a Nemzeti Bizottság, de ez is tényleges, intézményes hatáskör nélkül áll, ez is rövidesen elszorvad, ha nem építjük bele az államszervezetbe. Nincs hát más biztosítékunk a demokrácia meggyökeresítésére, otthonossá tételére, mint a pártok élete. A magyar demokrácia csak a pártokban érvényesülő becsületre, közösségi felelősségre épülhet. Hogy ezt az egyes pártok hogyan érvényesítik, az az ő dolguk, s a történelem előtt is ők felelnek érte. Ha rosszul felelnek, bukással felelnek.”¹⁸³

Szekfü Gyulát is foglalkoztatta a parlamentáris kormányzás esendőseit korrigálni képes népi szervek sorsa. A települési népi szervek intézménye „talán a legelső politikai összefogás kísérlete volt, még a debreceni kormányt megelőzőleg, a németektől felszabadított területeken. Az első nemzeti bizottságok a falvakban és városokban olyan egyénekből állottak

elő, akiket a közönség egyelőre elfogadott vezetőknek. Utóbb, de még igen korán a nemzeti bizottságok összeállítását az időközben megalakult négy vagy öt

183 Demokrácia és becsület. *Világ*, 1945. május 16.

184 Az interjút Bibóval Huszár Tibor készítette. (Huszár [szerk.], 1995.)

párt vette kezébe, illetőleg a bizottságok tagjai e pártok tagjai voltak, és ezek utasítását követték. Első formájukban a bizottságok összehasonlíthatók voltak az ügyletekből kifejlődő vezetőségekkel, melyekből út nyílhatott a »szabad község« felé; azóta azonban, hogy a pártokból tevődtek össze, kétségtelenül veszítettek jelentőségükből, s egyszerűen a pártok helyi végrehajtó szerveivé váltak, de mint ilyeneknek is megvolt az a szerepük, hogy a pártok helyi torzalkodásait megszüntessék, a békét fenntartsák, és a politikát a koalíció, tehát az új demokrácia szellemében mutassák be a falu népének. Gyöngéjük volt, hogy a parlamentarizmus felújításával és a szótöbbség általános érvényesítésével kirúnt, hogy nagyobb részüknek nincs formális mandátumuk, csak a község konszenzusa tartja őket, mely azonban idővel megváltozhat, és sokhelyütt a pártélet hullámvásárlásával meg is változott. De éppen ezen régi konstrukciónk és a létükhöz fűződő pártérdek akadályozzák választási alapon megújulásukat” – írta a háború utáni viszonyokat már moszkvai követként értékelő, 1947-ben megjelent könyvében, a *Forradalom utánban*.

Bibó István évtizedekkel később így értékelte a népi önkormányzó szerveket: „a nemzeti bizottságok valami hallatlan népi józan ész hordozói voltak. Például Makó városában egyszerűen a saját szakállukra daueradót vetettek ki a fodrászoknál, s így szereztek egy kis bevételt.”¹⁸⁴

1945 nyarára a rendkívüli állapotok megszűntével, az új hatalmi szerkezet kiépülésével a képvisleti és a közvetlen demokrácia összeegyeztethetetlennek bizonyult. Az ország működéséhez szükség volt központosításra. A spontán módon alakult helyi népi szervek vagy felbomlottak, vagy betagozódtak a régi-új igazgatási hierarchiába. A közért hatékonyan cselekedni immár csak valamelyik politikai párt tagjaként lehetett. A közélet néhány hónap alatt végletesen elpártosodott. Új próbatételek ideje jött el, miközben a közlélek egyre inkább elfásulni, kimerülni látszott...

A köz aktorai kísérletező kedvűek voltak. Miután létrehozták saját formális és informális hatalmi szerveiket, intézményeiket, kíváncsian várták, hogyan reagál lépésükre a stabilizálódó államhatalom. Tesztelték, hogy meddig terjed a még bizonytalan legitimitású államszervek tűrőképességének határa. A gyakorlatban próbálták ki, hogy melyek azok az ideológiai és morális érvek, amelyekkel a hatalom (a helyi hivatal, a politikai párt stb.) befolyásolható.

A szerveződő ideiglenes államhatalom – élén a kommunistákkal – saját helyi szerveivé szerette volna tenni a helyi önkormányzati szerveket. Az elvileg több-

185 Az 1945-ös nemzeti bizottságokról kevés használható információnk van: a Kádár korabeli feldolgozások idealizálták a nemzeti bizottságokat, s csak azokkal foglalkoztak, amelyekben egyértelmű volt a kommunisták kezdeményező szerepe. Donáth Ferenc a hatvanas és a hetvenes években megkísérelte megtisztítani a nemzeti bizottságokat a pártállami sallangoktól; az ő tisztánlátását az nehezítette, hogy szenvedélyesen hitt a nép öngazgató képességében: úgy vélte, e hatalommegosztó népi szerveknek konszolidált időszakokban is létjogosultságuk van. Donáth, 1969; Donáth, 1977; Donáth, 1992.

186 Miközben a Budapesti Nemzeti Bizottság intézményi hatáskörét az ideiglenes kormány fővárosba való átköltözése után korlátozta, politikai befolyását továbbra is meg kívánta tartani.

helyen egységes – az ideiglenes helyi köztestületből és a nemzeti bizottságból álló – hatalmi szerveket szétválasztották a régi közigazgatási apparátusra és az új népi szervre. Egymás mellé rendelték őket, s mindkettőt kormányellenőrzés alá vonták.¹⁸⁶ Az új rendeleti szabályozás megbontotta a sokféle helyi igényt megjelenítő, rendkívül változatos igazgatási formákat, s kiszolgáltatta azokat a „nagy-

párti – a legtöbb településen nem működtek pártok, mesterségesen kellett őket létrehozni – nemzeti bizottságok az új kormány tervei szerint egyszerre láttak volna el politikai és közigazgatási feladatokat: pótolták volna a felbomlott, megszűnt régi közigazgatást, s közvetítették volna a felsőbb politikai intenciókat.¹⁸⁵ A konstrukció életképtelensége hamarosan nyilvánvalóvá vált.

A régi közigazgatás újjászervezése tehát egyaránt érdeke volt a megszállóknak és az ideiglenes kormánynak. Az új hatalmi szervek akadályozták a bejáratott ügymenet érvényesülését, és a politikai csatározások színterévé tették a hivatalt. Már 1945. január 4-én megszűnt hivatalosan az „ősállapot”: a legtöbb

politikának”.¹⁸⁷ A nemzeti bizottságok a legtöbb településen a kommunisták hatalmi eszközévé váltak. Ezzel nem csupán a régen kívánatos helyi demokráciagyakorlás feltételei szűkültek, de a helyiek is újra kiszolgáltatottá váltak, döntési lehetőségeik korlátozódtak.

A köz spontán létrejövő, ellentmondásos megítélésű szervei közül a Dévaványán megvalósult formát emelem ki.

A „Dévaványai Köztársaság”

2002-ben megjelent egy hosszú forráscitátumokban gazdag írás.¹⁸⁸ A benne szereplő dokumentumokból, dokumentumrészletekből a magyar történelem 1944 végén, 1945 elején végbemenő újabb fordulatáról olyan következtetéseket vontam le, amelyek nem egyeznek meg az írás szerzőjének korértelmezésével, mint ahogyan a publikációban idézett történelmi források is más-más képet rajzolnak az eseményekről, a település irányítását a front elvonulása után magához ragadó helyi vezetőről. Ezt a sokféleséget igyekszem itt feltárni.

A Dévaványán 1944 végén történtek, pontosabban az azokat többféle nézőpontból interpretáló korabeli és későbbi szövegek a következő kérdések megválaszolásában segíthetnek: hogyan megy végbe a hirtelen, tervezetlen helyi uralmaváltás? Mivel jár, mit jelent a hatalomnélküliség állapota? Hogyan szűnik meg ez az általában rövid ideig – néhány hétig, legfeljebb néhány hónapig – tartó állapot? A korhoz kapcsolódóan: létrejött, létrejöhetett-e ebben az időszakban a nem képvisleti elven alapuló népuralom? Mivel járt, milyen hatást váltott ki az eseményeket átélőkben, illetve a későbbi élkben a közvetlen, népgyűlésekre épülő hatalomgyakorlás egy olyan településen, amelyet – a többi kisebb és nagyobb településhez hasonlóan – megosztottak a régi és az új keletű gazdasági, világszemléleti és mentalitásbeli különbségek? Vajon az emberek olyan rendkívüli szituációban, mint a korábbi uralmi viszonyokat szétziláló háborúvég, képesek voltak-e egy újfajta közösségi, csoportos viszonyrendszer, magatartási és ügyintézési mód megteremtésére? Bár engem, eltérően a dévaványai történeteket rekonstruáló írástól, nem a helyi vezető személye érdekelt, Dékány Imre ugyanakkor az én konstrukciómban is nélkülözhetetlen figura. Ő az a drámai hős, aki nélkül

187 A kommunisták el akarták kerülni a kettős hatalom veszélyét, ugyanakkor ki akarták használni a nemzeti bizottságokban rejlő propagandalehetőségeket. A helyi képviselő-testületekben csak akkor csökkent volna a kommunista pártnak a többi pártra is kiterjedő befolyása, ha az önkormányzati választásokon megváltozott volna a képviselő-testületek összetétele. A Magyar Kommunista Párt alapvetően emiatti félelmében szabotálta az elkövetkező években a helyhatósági választásokat.

188 Tolnay, 2002. Ha külön nem jelzem, ebben a fejezetben minden idézetem ebből az írásból való.

az engem érdeklő 1944 végi, 1945 évi változásokról rajzolt kép – múltfotó – homályos és érdektelen lenne.

A történész munkája hasonlít a fotográfuséhoz, írja Siegfried Kracauer. Megörökíti, ami a szellemi és a tárgyi valóságban rendelkezésére áll. Azt veszi észre a múltból, amihez köze és szeme van. A múlt nyomait szakmája szabályai szerint rendezzi és értelmezi, s igyekszik megértetni másokkal, amit kikövetkeztet belőlük. Múltkutató tevékenységét óhatatlanul befolyásolja saját kora. Kracauer szerint a történelem és a fotográfia egyaránt a „végső dolgok” előterében áll, mindkettő a távolítás, az elidegenítés eszköze.¹⁸⁹ A visszaemlékező is a múlt feltárására törekszik. Ő azonban saját élményeit idézi fel. Lelki fotográfiaként megőrződött múltdarabkája az idők során többnyire változik, s amikor a felszínre kerül, már alig hasonlít az eredetire. Amit az emlékező élénk tár, immár sokkal inkább a múltbeli élmények jelenhez igazodó átírata, semmint a régvolt történések mása. A hajdani, nagy érzelmi megterheléssel járó sérelmeket akkor lehet utólag a nyilvánosság elé tárni, ha abból az emlékezőnek nem származik kára, ha a múltat fel-

189 Kracauer, 2009.

idéző reménykedhet környezete megértésében, együttérzésében. Az emlékezés ilyenkor igazságkereső, jóvátételi aktus is

egyben, a hajdani feszültség oldására szolgál. Vannak azonban olyan emlékezők, akik nem régi sérelmeik megértésén fáradoznak, hanem sérelmeiket felnagyítva, kiszínezve, a sérelmek okozóját diabolizálva próbálnak túlkerülni megbántottságukon. Ők a múlt ámokfotósai.

1944 októberében a dévaványai előljáróság vezetőinek többsége felsőbb utasításra és a közelgő szovjet csapatoktól félve az ország belseje felé menekült. Szekérre pakolták az anyakönyveket és a legfontosabb iratokat, s magukkal vitték a község vagyonát.

A települést megszálló szovjet csapat parancsnoka olajozottan működő helyi vezetőket kívánt. Olyanokat, akik rendet tartanak a településen, megszervezik az átvonuló csapatok ellátását, összeírják a munkaképeseket, s ha igény van rá, gondoskodnak a szállításukról. Jól ismerik a helyi viszonyokat, s lojálisak a megszállókhoz. Világnézetük, pártállásuk mellékes. Ha valaki közülük lelkesedik a Szovjetunióért, és esetleg oroszul is tud, annál jobb. A dévaványai parancsnoknak szerencséje volt. Dékány Imre, a helyi kubikusok bandagazdája minden kritériumnak megfelelt. Az első világháború végén fiatal katonaként orosz fogságba esett, ahol nem csupán elsajátította fogvatartói nyelvét, hanem a lázadók eszméivel is rokonszenvezett. A helyi alkalmi munkások, a föld nélküli szegények „menedzserként” széles körű ismeretei voltak a nagyközség szociális és emberi összetételéről.

A kapcsolatépítés, a meggyőzés a munkaköréhez tartozott. Az 1930-as években az erősen szociális töltetű, rövid életű kaszáskeresztes mozgalom vonzotta,¹⁹⁰ de alapvetően munkájában élte ki irányítói és szervezői képességét. A saját feje után menő, az igazságosság ideájának elkötelezett, renitens és agilis személyiség lehetett. Furfangos észjárása, talpraesettsége miatt a helyi szegények között nagy népszerűségnek örvendett. Közszájon forgott, hogyan verte át a csatornaásásnál a föld kitermeléséért járó bér elszámolásakor a bonyolultabbnak tűnő műveletekben járatlan parasztgazdát. „Törvénytelen” származásáról minden helyi tudott: édesanyja a faluszéli, rozzant házban apa nélkül nevelte fel őt és két fiútestvérét: a fáma szerint mindhármasuknak más-más volt az apja.

1944 végén, 1945 elején jött el Dékány Imre ideje. Lelkesen, szinte megszállottan vetette bele magát a közéletbe. Az elmenekült tisztségviselők visszaszívargásáig – egy-két hónapig – gyakorlatilag ő irányította a település közigazgatását. A saját feje szerint, józan paraszti eszére hallgatva vitte az ügyeket, amiből egyre több konfliktus származott. Az volt az elve, hogy lehetőség szerint mindenről a falu lakóival, a „néppel” együtt kell döntenie, a legszegényebbeket, a legelesettebbeket kell támogatnia. Úgy vélte, hogy

190 A dévaványai kaszáskeresztesekről lásd bővebben: Papp, 2014.

mivel a javak szűkösek, néphatározattal a magántulajdonhoz is hozzá lehet nyúlni. A javakat a rászorultság és az egyenlőség alapján osztotta szét. A gyerekeknek külön ingyenes cukorfejadagot állapított meg. Ellenőrizte a piaci árakat, csak szabott áron lehetett árusítani. A tételes jog, a törvény helyett a népakarattal legalizáltatta döntéseit: rendszeresen népgyűléseket hívatott össze, ahol nemegyszer, mintegy népi igazságtételi aktusként, pellengetésre állította – megszegényítette – a letűnt rend helyi prominenseit. Kommuniztának vallotta magát, Sztálint dicsőítette. A beszédett bírságok egy részét állítólag saját pártjának, a kommunista pártnak juttatta.

December végén, január elején a debreceni ideiglenes kormány intencióinak megfelelően szerveződni kezdett a helyi hatalom, élén azzal a dévaványai születű, földbirtokán gazdálkodó kisgazdapárti politikussal, Z. Nagy Ferencével, aki az ideiglenes nemzetgyűlés képviselője is volt, s jó kapcsolatokat ápolt a debreceni kommunista politikussal. Ő lett a Dévaványai Nemzeti Bizottság elnöke. Ez a többpárti, paritásos testület az előljáróság újrászerveződéséig a helyi közigazgatás legfőbb fórumaként tevékenykedett. Ebben Dékány már csak egy volt a többi tag között, bár rendőrpáncsnokként hatóköre jóval nagyobb volt a többiekénél. Önkényes cselekedetei egyre több sérelemmel jártak, és nem voltak szinkronban a jogszerűségekre törekvő kormányintézkedésekkel. Dékány rendőreivel, akiknek zöme önkéntes segítő volt, a Vadkacsa Szállóban rendezte be a parancsnokságot, s onnan indult igazságtévő akcióira: elkobozta az elhurcoltak és elmenekültek

szerinte jogtalanul eltulajdonított ingóságait, s szétszította azokat a szegények között. Lovakat vett el egyes gazdáktól, s mások rendelkezésére bocsátotta azzal az indoklással, hogy földjük műveléséhez nekik nagyobb szükségük van az igazságokra, mint a tulajdonosaiknak. Lecsukatta a községbe élelmiszerért jövő budapestieket, mondván, hogy a helyieknek minden élelmiszerre szükségük van. Fogdába záratta azt a két férfit, akik rendőrtisztként mutatkoztak be. Dékány azt feltételezte, hogy a pecsétek az igazolványukon hamisak. A korábbi rezsimet szerinte lelkesen kiszolgálókat – papot, leventeoktatót, tanítónőt – is őrizetbe vette. A visszatért főjegyzőt és segédjegyzőt nem csupán azért vonta felelősségre, mert nem tudtak elszámolni az elhurcolt községi vagyonnal. Azt is terhükre rőtta, hogy eldugták a zsidóktól elvett harminc kiló (?) aranyat. (A tisztviselők azzal védekeztek, hogy az előjáróság a helyi zsidók deportálásakor a pénzügyőrségnek szolgáltatotta be a zsidó javakat: „aranyneműket, műtárgyakat és egyéb értékes darabokat”). Lefogatott feketéző, árurejtegető helyi kereskedőket is. A foglyokat gyengén élelmezte, közmunkát rőtt ki rájuk. A fogdába zártak nehezményezték, hogy szűkös zárkaikban rengeteg a tetű, s nincs alkalmuk fehérneműt váltani. Amikor az esperes ingcserét kért, Dékány a falu legelesettebbjének piszkos ingét húzatta fel vele.

A rendőrpapancsnok időnként elengedte az őrizeteket, majd újra behozatta őket. Megszégyenítette, megalázta őket: mint egy népmesei hős, móresre tanította az urakat, a szegények nyomorgatóit. A vele elégedetleneknél végleg akkor telt be a pohár, amikor nem csupán a szolgálattételre a községbe visszatért régi tisztviselőket csukta le, hanem a helyi nemzeti bizottság elnökét is politikai fogollyá nyilvánította. Őt másik két „politikaival” – egy táblabíróval és a kerület Horthy-kori országgyűlési képviselőjével – az egykori főjegyzői lakásba záratta; az egykori kormánypárti képviselő gúnyosan jegyezte meg, hogy hajdani politikai ellenlábásának, az akkor ellenzéki kisgazdapárti politikusnak ugyanaz a sors jutott, mint neki. Dékány népgyűlés elé állította, fasisztának nevezte a nemzeti bizottság elnökét, s lekicsinylően beszélt az általa irányított testületről. Nehezményezte például, hogy a bizottság alacsonyan állapította meg a rendőrök havi fizetését. Egy lefogott „fasiszta” vagyonának szétszításával korrigálta a méltánytalanságot.

A régi-új helyi vezetés hiába kilincselte a szovjet papancsnokoknál: a megszállók nem avatkoztak be a helyiek belügyeibe addig, amíg az ő érdekeik nem sérültek.

Március közepén vége szakadt a helyi szegények rokonszenve által kísért „pünkösdi királyságnak”. Az egyre inkább strukturálódó országos és a megyei vezetés addigra szerveződött meg annyira, hogy bizottságot küldött ki a rendőrpapancsnokkal szembeni panaszok kivizsgálására. Részletes jegyzőkönyv készült, amelyben a panaszosok vádjait és Dékány válaszait egyaránt rögzítették. Dékányt végül csellel vonták ki a közéletből. Amikor foglyait – 20-25 embert, „politikaiakat” és

köztörvényeseket egyaránt, akik között Z. Nagy Ferenc szerint két egykori nyilas pártvezető is volt – a kormány székhelyére, Debrecenbe szállította azzal a szándékkal, hogy további sorsukról ott döntsenek, letartóztatták és internálták. Feltehetően a kommunistáknak is kellemetlenné vált párttársuk aktivitása: elégük lett abból, hogy Dékány a nép támogatottságára hivatkozva maga szolgáltat igazságot, s ezzel akadályozza a szövetségeseivel – a kisgazdákkal, a szociáldemokratákkal és a parasztpártiakkal – kialakított jó együttműködést.

A helyi elit megpróbáltatásainak még ekkor sem szakadt vége: az alispán Dékány helyett olyan rendőrkapitányt akart a településre kinevezni, aki más okokból – munkaszolgálatból visszatért zsidó volt – nem felelt meg a helyi nemzeti bizottságnak: a főbíró és a jegyző arra hivatkozva tiltakoztak kinevezése ellen, hogy bár Dékányt lefogták, de amíg ügye nem tisztázódik, ő a hivatalban lévő rendőrkapitány. Ez azért volt kínos, mert ők maguk kérték Dékány leváltását és új kapitány kinevezését; még azzal is fenyegetőztek, ha Dékányt nem váltják le, az egész előjáróság lemond, s így a község működésképtelenné válik.

Dékány a későbbiekben is kommunista párttag maradt. A hatalom helyi birtokosai továbbra sem jöttek ki vele: a Dévaványai Nemzeti Bizottság 1948 júniusában határozatba foglalta, hogy Dékány „mind a munkahelyén, mind a szakszervezetben, pártjában és általános közéleti szereplésében a Nemzeti Függetlenségi Front szellemével össze nem egyeztethető magatartást tanúsít, és káros, bomlasztó tevékenységet fejt ki”. Kérték az illetékes felettes szerveket, hogy tiltsák el a közszerepléstől. Szarka Ferenc, aki 1945-ben Dékány Imre egyik sértettje és ellenlábasa volt, Kádár-kori, kéziratban maradt visszaemlékezésében maliciózan jegyzi meg: „Az 1956-os forradalomig nem vett részt semmilyen politikai vagy közéleti tevékenységben, de ekkor a marxista–leninista eszmével ellentétben a termelőszövetkezetek vagyonát akarta széjjel osztani. Hamarosan leintették.”

A sértettek emlékezete

Katona Lajos, a községből származó értelmiségi, aki élelmiszerért utazott 1945 márciusában Budapestről Dévaványára, 1967-ben Tajvanban megjelent emlékiratában (*Mint oldott kéve*) ccseteli „a zabigyerék”, „a zsidó” Dékány Imre rémtetteit. Amikor Dékány anyja meghalt – írja a visszaemlékező –, és ő és különböző vallású testvérei összevesztek azon, milyen vallás szerint temessék el az anyjukat, Dékány azt javasolta: „vágjuk ketté a vén kurvát, s csináljon a maga részével ki-ki amit akar”. A Katona által leírtak zöme minden valószínűség szerint felnagyított, kiszínezett helyi legenda. Dékány az elmenekültek bútoraival a Vadkacs Szállóban nyolc szobát rendezett be magának, pizsamában flangált, a reggelinél cigányzenekarral szórakoztatta magát. A fiatalokat szabad szerelemre bujtogatta – sorolja Dékány bűnlistáját Katona –, a tehetősebbek ingóságait elvette, s kiosz-

totta a szegények között. Népszerűségét azzal is növelte, hogy a helyi nőszövetséget megkérte: süssenek süteményt, s a népgyűléseken osszák szét a gyerekeknek. A visszaemlékező személyes, illetve családi sérelme: unokatestvére vasderes lovát Dékány „elrekviráltatta”, húga lakásának egy részét kiutaltatta a kéményseprőnek, őt pedig néhány napi ott-tartózkodás után azzal vádolta, hogy ellene lázít, ezért fogdába vitette. Itt az egyik rendőr, „akinek apja, testvérei s ő maga is sokáig cselekedtek” Katonáéknál, részvételéről biztosította, s dohányt adott neki. A fogdába behallatszó népgyűlésre a memoáriró a következőképpen emlékezik. Dékány a hallgatóság véleményét kérte: „Hívat a belügyminiszter Debrecenbe, elmenjek-e? Menjen el, zúgja a tömeg. Imre bácsi: Szamarak vagytok. Azért hívat, mert be akar zárni. Elmenjek-e? Ne menjen! Ne menjen! kiáltozzák most már. Mire Imre bácsi elküldött egy rendőrt a postára, hogy adjon fel a belügyminiszternek egy táviratot, miszerint a nép nem engedi elmenni. Aztán előhúzott a zsebéből egy aranyórát láncsal. Ide nézzetek, milyen szép órát adott a volt főjegyzőtök. Nem szívesen adta, de ideadta, haha, haha. A nép vele röhögött. Imre bácsi: Az egyik burzsuj két nappal ezelőtt 10 000 pengőt adott, hogy ne bántsam. Tegnap megint adott ötvenezret. Hát majd akkor bántom, ha már semmit sem tud adni, hahaha. Frenetikus röhej.” Az emlékiratból kiderül, hogy Katona csak rövid ideig volt őrizetben, s élelmiszerral bőven megpakolva – hét mázsa lisztet, ötezer tojást, több kiló szalonnát sikerült szereznie – tért vissza a fővárosba.

Z. Nagy Ferenc 1964-ben Budapesten megjelent memoárjában (*Ahogy én láttam*) ugyanerről a gyűlésről így számol be. A nemzeti bizottság pártjainak képviselői szónokoltak, majd Dékány kapott szót: „elég zavarosan beszélt, majd belenyúlt a zsebébe, előhúzott egy levelet, felmutatta: – Nézzétek, ez az igazságügyminiszter levele. Hív, hogy menjek el Debrecenbe. De nem megyek! Jöjjön ide a miniszter, ha beszélni akar velem! Itt én vagyok a miniszter!” Arról azonban a visszaemlékező nem ír, hogyan szegényítette meg őt a népgyűlésen Dékány. Erről Szarka Ferenc kéziratos emlékirata számol be: „A fasiszták üldözésében odáig ment, hogy letartóztatta Z. Nagy Ferenc kizsákmányoló pártvezért is. A földosztásból kifolyólag valamin összeszólkosztak; hogy az igazát bizonyítsa, népgyűlést hívott össze a piactérre. Két rendőrrel kivezettette Z. Nagy Ferencet a szónoki emelvény elé, és ott olvasta fejére nem létező, általa koholt bűneit többek között arról, hogy Z. Nagy egy óvatlan pillanatban aláaknázza a munkáskört [nyilván az előző, Horthy-érában], ha ő észre nem veszi, sok derék munkástestvére vált volna a merénylet áldozatává. Ide köttetlek fel! – mutatott egy szép terebélyes akácfára. A felzaklatott és gondolkodni kevésbé tudó emberek Akasszuk fel! kiáltással közeledtek Z. Nagy Ferenc felé [...] rájuk kiáltott: Hozzá ne merjetez nyúlni! Majd én elintézem. [...] Hasonlóképpen állította pellengérré a piactéren a nyugatról visszatért [...] főjegyzőt is. Két rendőrrel kivezettette, és ott verte a fejéhez a

nép ellen elkövetett bűneit.” (Az Akasszuk fel! toposz a *Valahol Európában* című filmből ismerős: ott a háború csavargó árvái akarják felkötni a professzort, s bandavezérük akadályozza meg az aktust.)

Szarka Ferenc 1944-ben elmenekült, majd a községbe visszatért helyi jegyző egy emberöltő múltán, 1977-ben vetette papírra Dékánnyal kapcsolatos emlékeit (*A diktátor*. Sokszorosított gépirat). „Egy kis ravaszságért – írja – nem ment a szomszédba. Munkaadó gazdáit a legtöbb alkalommal becsapta. Tudta, mivel hogyan lehet bántani. [...] Cséplés alkalmával arra oktatta munkatársait, hogy figyeljék a gazdát, ha nyálazza a ceruzát, az már nem tud számolni, akkor majd tudja ő, mit kell csinálni. Tudta is. Ilyenkor munkásrész fejében – úgy a maga, mint társai javára – rendszerint többet számolt a rendeletben megállapított százaléknál.” 1944–1945-ös ténykedéséről így számol be: „Népgyűléseket tartott, oktatta a népet. Tanítani kell ezt a buta népet – mondta. – Nem tudnak ezek semmit. Tanított, vigasztalt: Ne féljetez, lesz itt kenyér, ruhát is hoz majd a dicsőséges szovjet hadsereg.” Március 15-én maga szavalta a *Szózatot*, de ehhez a részhez – „A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely” – megjegyzést fűzött: nem igaz, ami a versben áll, „mert a becsületes munkás embernek mindenütt hazája van”. A visszaemlékező megjegyzése: „Így hazudtolta meg [Dékány] hazaszeretettől izzó költőnkét.”

A hallomásos emlékezet

A legendákat, félinformációkat azok is felhasználják írásaikban, akik személyesen nem is ismerték Dékányt. Szabó Pál *Isten malmái* című regényében gátlástalan, bűnöző hajlamú, pökhendi helyi kiskirályként ábrázolja Dékány Imrét: „Dévaványán meg az történt, hogy egy fiatal parasztember garázdálkodik, géppisztollyal. Először is avval kezdte, hogy lopott egy aranyórát, folytatta avval, hogy valamenyny haragosa volt a városban, összeszedte, mint fasisztákat. Harmadszor a piacon az árat megszabta, de mert nem árultak mást a piacon, mint sült tököt, rákarcolta, hogy ez a darab ennyi árú, s tovább haladva a város »demokratizálásában«, szabályos rémuralmat teremtett egykettőre. Rémuult küldöttségek keresték a kormányt, hogy csináljon rendet végre. Ki is küldte tiltó parancsát a belügyminiszter, de a koma azt izente vissza, hogy:

– Mondjátok meg Erdeinek, hogy éppen annyira van Debrecen Dévaványától, mint Dévaványa Debrecenből. Ha valami baja van, hát jöjjön ki ide!”

A fikcióban anekdotává egyszerűsödik a történet, a Bibó Istvánnal készült interjúban a „Dévaványai Köztársaság” szabályt erősítő kivétel lesz, amellyel az új, demokratikus uralmi rend életképessége bizonyítható. A demokratikus kormány és a helyi demokrácia fénykora kapcsán tér ki Bibó a dévaványai történetekre. A belügyi államtitkár, emlékezik az 1970-es évek végén Bibó, letartóztatta a „törvénytelenkedő” Dékányt, s bölcs szónoklatával megnyugtatta az összesereglett

népet. „Ilyen groteszkül patriáráchális és ugyanakkor valahogy nagymértékben és elemien jó érzésű és józan volt minden, ami ekkor a demokrácia és az önkormányzat nevében zajlott.”¹⁹¹

KÖZLÉLEK

„Világos, hogy minden országban az szabadul fel, ami van. Egy táj, egy termő szántóföld, vagy egy lecsapolandó mocsár kigőzölgései nem változnak meg azzal, hogy fölötte fordul a szél. Ha igaz az, hogy ex nihilo fit nihil, igaz az is, hogy a demokrácia abból lesz, ami éppen van. A demokrácia tulajdonképpen nem tesz mást, mint formáiban napfényre hozza azt, ami rejlik egy társadalomban. [...] közlélek az országban ma is alig van. [...] A katasztrófák és megpróbáltatások ideje, úgy rémlik, a mi számunkra is véget ért egy időre: a próbatételek ideje következik. A munkáskéz és a kimunkált értelem döntik el, hogy mire jutunk majd [...] A nép, amely a nemzethalál pereméről feltápáskodik, lehet gyarló, lehet tanulatlan, lehet becsapott. Lehet gyöngé és még alig öntudatos. De a miénk. Életünk értelmé nemigen lehet másban, mint öbenne. Előbb abban, amit tettünk érte, később abban, amihez eljutunk általa” – írta 1945 szeptemberében Szabó Zoltán a *Valóságban* (szociográfus, az idézett folyóirat főszerkesztője).¹⁹²

A közlélek – amin a korábbinál jobb élet megteremthetőségében bízó és az átalakulásban aktív szerepet vállaló állampolgárt kell értenünk – 1945-ben nagy megpróbáltatásoknak volt kitéve. A köztért – a népért – cselekedni kész emberek ekkor olyan feladatokkal találták magukat szemben, amelyek csak rendkívüli időkben fordulhatnak elő. A háború következtében szétesett, megváltozott minden, „fent” és „lent” egyaránt.

A kommunisták¹⁹³ – Révai József, Rákosi Mátyás és mások – képviseleti, közvetett demokráciát szorgalmaztak: a háború utáni hatalmi struktúrát többpártrendszerként, a parlamentnek felelős koalíciós kormányzat irányításával képzelték el. Ezt az „új demokráciát” az ellenőrzésük alatt tartott népi szervekkel és a szintén a befolyásuk alá vont szakszervezetekkel párhuzamosan működtették volna, amelyeknek alapvetően nyomásgyakorló funkciót szántak: velük fenyegetőzve kívánták kordában tartani koalíciós partnereiket. Révai József 1944 őszén, még Moszk-

vában a szervezett spontaneitás bolsevik abszurdumát fogalmazta meg: „Forradalmi, népi demokratikus, alulról jött szervezeteket akarunk teremteni.”¹⁹⁴

A nem kommunisták – a jobb- és baloldali demokraták: konzervatívok, szociáldemokraták és liberálisok – is elkerülhetetlennek tartották az országos és a helyi politikai irányítás gyökeres átalakítását. Ők is a politikai pluralizmus hívei voltak, s az államilag szabályozott szociális piacgazdaság ideája lebegett a szemük előtt.

Miközben szerveződött az országos hatalom, helyi szinten is gyökeres változásokra került sor. Erről a korábbiakban már részletesen írtam.

♦

A közlélek alakítható. Torzít(hat)ja a politika és a hatalmat kiszolgáló média. Megváltoztatására a nevelés megszállottjai tehetnek kísérletet. Negyvenötben a közlélek mind a két beavatkozást, beavatkozási kísérletet megtapasztalhatta.

A közlélek torzítása

Negyvenötben a legelterjedtebb és a leghatékonyabb közbefolyásoló módszer az ellenfél verbális megbélyegzése volt. Erre a „reakciós” szó bizonyult a legalkalmasabbnak.

Az ellenség neve a *reakciós* volt. Aki reakciós, megrögzötten és elvetemülten haladásellenes, a letűnt, népníró rendszer híve. Az egyértelműen pejoratív jelentésű szó a második világháborút követő rövid demokratikus időszakban, majd a kommunista hatalomátvétel utáni évtizedekben a politikai ellenfél megbélyegzésére szolgált. Olyan gyűjtőfogalomként vált, amelybe tetszés – a napi politika kíváncsi – szerint besorolható volt mindenki, akit az éppen uralmon lévő felelősnek, politikailag veszélyesnek, gazdaságilag kisajátíthatónak tartottak. A mindennapok embere is lehetett reakciós. Az is, akitől már semmit sem lehetett elvenni, s akit átnevelni sem volt érdemes: nem szavazott, nem járt társaságba, csak családjának és magának élt. Néha kritikus megjegyzés csúszott ki a száján. Ilyesmi például: miért helyeznek egy agráriskola élére gyári munkást? (Így morgolódtam apám, akinek középiskolai tanárból sikerült leküzdenie magát az egykori Esterházy-birtokon létesített állami tangazdaságban tehenészeti brigádvezetőnek: rubrikákba írta, hogy a tucatnyi csírás mennyi tejet fej le „műszakonként”).

A reakciós pusztá létével irritálta a hatalom képviselőit: „korszerűtlen” tudásával, örökölt és szerzett kultúrájával kisebbségi érzést keltett azokban, akik a lelkük mélyén maguk is tudták, hogy érdemtelenül kerültek pozíciójukba.

191 Huszár, 1989.

192 Szabó Z., 2004. 20.

193 Az országos politikában a kommunista pártnak jutott vezető, kezdeményező szerep. A Szovjetunióban élő magyar kommunista emigránsok, alkalmazkodva az antifasiszta sztálini politikához, már a háború éveiben kidolgozták a hazatérésük utáni lépéseiket: vezető szerepet szántak maguknak abban a „népfrontban”, amelyben a szociáldemokraták a kisgazdapártiak és a radikális parasztpártiak mellett a „polgári erőknél” – legitimistáknak, konzervatívoknak, liberális polgári demokratáknak – is helyet kínáltak.

A szó karrierje 1945-ben ívelt fel. A politikusok, az írók, újságírók a meghaladó múltbéli rendszert és annak túlélő képviselőit értették reakción. A múlttal való leszámolás és a demokrácia megvalósíthatósága végzetesen összefonódott a reakció megítélésével. A „reakció” és a „reakciós” mindenekelőtt politikai fegyverként és ideológiai harci eszközként funkcionált. A Szociáldemokrata Párt 1945 előtti múltjáról beszámoló kiadványának *A reakció ellen* címet adta. A koalíció legkisebb pártjának, a parasztpártnak is megvolt a maga reakcióértelmezése: alapvetően kapitalizmusellenességet jelentett. A párt elnöke, Veres Péter szerint „reakció az, ha valaki munka nélkül akar a föld jövedelméből élni [...] a régi rend nem más, mint reakció”. Aki a „nép ellen cselekszik”, reakciós.¹⁹⁵ Némi zavart okozott, hogy nem lehetett világosan látni, hogy a reakció valós veszély-e, vagy csupán bunkó, az ellenfél legyőzését szolgáló politikai fegyver.

A reakció 1945-ben elsősorban a letűnt világot szimbolizálta. Történeti megközelítésben az ellenforradalmi rendszer (Bethlen István, Gömbös Gyula, Teleki Pál és mások) éppen úgy benne foglaltatott, mint a nyilasuralom (Szálasi Ferenc);

195 Mi hát a „reakció”? *Szabad Szó*, 1945. július 11.

196 A méltóságos urak íróasztala. *Szabad Szó*, 1945. április 29.

197 Demokrácia és becsület. 1945. május 16.

198 Demokrácia – vagy demokrácia? 1945. június 17.

ideológiai megközelítésből pedig kapitalizmusellenességet és polgárelenességet jelentett. Mindkét értelmezésnek voltak a jelenbe nyúló következményei: a reakciós jelzővel a polgári értékrend őrzőit, valamint a kormánykoalíció vélt és valós belső és külső ellenfeleit lehetett diszkreditálni.

A reakció a rossz szinonimája lett. Boldizsár Iván parasztpárti újságíró szerint a magyar fasizmus csak a hajtás – a gyökér a reakció. „A reakció: az urak Magyarországa. [...] Ha a reakciót vádoljuk, vádoljuk azt a magyar »úri« közvéleményt, amely belső száműzetésbe küldte a magyar írókat, börtönbüntetést mért a falukutatókra és öngyilkosságig hajszolta József Attilát” – írta hatásvadász demagógiával.¹⁹⁶

„A reakció leleselkedik. Nem az újságrém, a plakátszólam, és nem is az, amelyik néhány minden hájjal megkent politikus klikk-főnök taktikázásában van, hanem az a valóságos reakció, amely esetleg a csalódott tömegek keserűségében, konok maradiságában, bizalmatlanságában, hitetlenségében mutatkozik meg” – fejtegette a *Világban* Veres Péter.¹⁹⁷ „Bárha az utóbbi időben – úgy általában – a világ nagyobb részében diadalmasan ütötte fel fejét és hatalomhoz jutott a reakció, mindenhol voltak legalább szellemileg megművelt és tetterre kész csoportok – nálunk majdnem a két kezén számlálhatná meg az ember azokat, akik immunisak maradtak a koreszmével szemben, s a meddő passzivitás helyett hasznos cselekvésbe lendültek” – írta ugyanebben a lapban Kassák Lajos.¹⁹⁸

A reakció kifejezést leginkább a legaktívabb párt, a Magyar Kommunista Párt használta. A veszélyes szófégyver segítette ellenségei felszámolásában, szövetsége-

sei morális ellehetetlenítésében. A párt első embere, Rákosi Mátyás 1945. február 19-én ezt írta Moszkvába: „A fő kérdés most a tömegek mozgósítása a reakció ellen. A helyzet oly mértékben fog kieleződni, amilyen mértékben mi a reakció elleni és a földreformért folyó harc kérdését forszírozzuk.”¹⁹⁹

A Magyar Kommunista Párt napilapja, a *Szabad Nép* minden politikai, gazdasági lépést a „reakció” vereségeként és a „demokrácia” győzelmeként interpretált. A kommunisták főideológusa, Révai József 1945 júliusának végén megjelent, a *Demokrácia támadásában* című vezércikkében a közigazgatást, a gazdasági életet és a hadsereget nevezte reakciós gócnak: azt a három területet tehát, ahol a kommunisták nem érezték magukat elég befolyásosnak. Miheztartás végett leszögezte: „reakciós az, aki antikommunista”.

A kommunisták az „ellenség” – a reakció – démonizálásával próbálkoztak: azt sulykolták a közvéleménybe, hogy a kisgazdapárt jobbszárnya az antiszemita, tekintélyelvű Horthy-rezsim visszaállításában mesterkedik, ami így persze nem volt igaz. Márai Sándor *Napló*-béli értelmezésében: „A kommunisták – a hazaiak éppen úgy, mint a külföldiek – elfogadták

ezt a szót: »demokrácia«. [...] Termé-

szetesen reakciót értenek alatta – nem

fasiszta, de másféle, kapitalista reakciót.

Aki egyszerűen demokrata, az valószínű-

en reakciós, mert különben nem demokrata lenne, hanem kommunista: így gondolják. Kommunista szempontból valószínűleg igazuk van.”²⁰⁰

A reakció bunkójával a megszálló győztesek által engedélyezett demokratikus pártok közül először a Polgári Demokrata Pártra sújtott le a kommunista párt, s ez a koalíció többi pártjának sem volt ellenére. Rákosi 1945 júniusában Moszkvába küldött beszámolójában így jellemezte a pártot: „Van nálunk még egy párt, a városi demokratáké. Nagyon gyenge párt, lévén, hogy kicsi a német és zsidó származású városi középréteg.”²⁰¹

1944–1945 fordulóján még úgy tűnt, polgári pártok is részt vesznek a nagy átalakításban, ezért került be az akkor még csak szerveződő Polgári Demokrata Párt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai közé, és lett a kezdeti hónapok legfőbb helyi hatalmi szerveinek, a nemzeti bizottságoknak egyik tagja. Tavaszra azonban kiderült, hogy egyrészt e párt szinte mindenütt gyenge, másrészt nélkülözhető, harmadrészt demonstrálni lehet vele a Magyar Kommunista Párt kapitalizmusellenességét.

A Polgári Demokrata Párt akaratlanul a kommunista párt kezére játszott, amikor felkérte elnökének gróf Teleki Gézát, az ideiglenes kormány miniszterét. Teleki a kormányban a többi párt képviselőitől eltérően nem alkalmazkodott a kommunista kívánalmakhoz. A *Szabad Nép* arról cikkezett, hogy Teleki minisz-

199 Póth (közread.), 1999.

200 Márai, 1992. 73.

201 Póth (közread.), 1999.

tériumában a „reakciót szervezi”. Teleki támadásával a kommunista párt két legyet ütött egy csapásra: rajta keresztül támadta a „reakciós polgárságot”, és ő lett az ürügy a Polgári Demokrata Párt kizárására a hatalom politikai irányító szervéből, a Függetlenségi Frontból.

A polgári párt vezetőit megdöbbenetette, amikor a kommunisták őket is a reakciósok közé sorolták. Már azt is nehezen viselték, hogy szövetségesből mellőzöttek lettek, de Révai 1945. július 8-ai kijelentését – a Polgári Demokrata Párt nem a polgári demokrácia, hanem a polgári reakció pártjává fejlődött – övön aluli ütésnek érezték. Nem értették, hogyan kerülhettek össze szövetségi meggyőződésük ellenére az általuk is elítélt reakciósok közé.

A kommunisták jól látták, hogy céljaikat leginkább a demokratikus polgári értékrend hívei veszélyeztetik, mint ahogy az is taktikai ügyességükre vall, hogy a valódi és a kreált reakció „egyesítésével” sikerült diszkreditálniuk politikai ellenfeleiket.

„Bánjunk csínján [...] a jelszavakkal, s ne próbáljuk boldog-boldogtalanra a »reakció« Káin-bélyegét rányomni. S főként olyankor nem, amikor alapjában önmagunk is egészen más dolgot akarunk ezzel a túlságosan szimplifikáló jelszóval mondani” – tiltakozott a kommu-

nista párti mentalitás ellen Supka Géza, a *Világ* főszerkesztője.²⁰²

Haypál Béla református lelkész, az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a Polgári Demokrata Párt képviselője még keményebben fogalmazott: „Legyen végre ereje a magyar politikai életnek arra, hogy a reakcióval való felelőtlen vádaskodás féktelen tombolását megfékezze. Már-már kezd a helyzet oda fajulni, hogy egyesek mindenkit reakciónak bélyegeznek, aki nem az ő pártpolitikai programjukat vallja. Erélyesen vissza kell minden olyan törekvést utasítanunk, amely a szavakkal való játék és az ideológiai zavarkeltés eszközével magát a demokratikus elvet támadja, és a jó szándékú embereket egymás ellen uszítja. Aki mérgezett nyilakkal lövöldöz, aki a fair play íratlan szabályait lábbal tiporja, az hiába szidja teli torokból a reakciót, és hiába emlegeti állandóan a demokráciát, alapjában véve a reakció malmára hajtja a vizet, mert kipusztul a demokrácia ott, ahol az érvelés higgadságát és tisztességét a hang dinamikája vagy az erőszak helyettesíti. Reakciónak csak azt szabad tekintenünk, aki szavaival és magatartásával a régi világ kártékony erőit akarja fenntartani és átvezetni az új demokratikus közéletbe.”²⁰³

Utólag nehéz racionális érveket találni arra, hogy a kortársak miért gondolták úgy, hogy a második világháború előtti hatalmi viszonyok – az ő szóhasználatukban: „a reakció” – restaurálódhatnak. 1945-ben az országot a győztes nagyhatalmak ellenőrizték, a politikai rendőrség a kommunisták kezében volt. A gazdasági

visszarendeződést a tulajdonviszonyokat átalakító háború és a háború utáni földosztás valószínűtlenné tette. 1945 novemberében a választók az ideiglenes kormánykoalíció pártjaitól jobbra álló, a múltat visszasíró pártokra nem szavazhattak, mivel ilyenek nem voltak.

Az ellenség démonizálásának politikai és lélektani okai egyaránt lehettek. A hatalmon lévő politikai pártok mindegyikének érdeke volt a vetélytársak ellehetetlenítése. A kormánykoalíció baloldala a polgárellenességben vélte megtalálni a problémák megoldásának – valójában: inkább hárításának – kulcsát. A veszteségek miatti felelősség, a zsidóság ellen elkövetett bűnök az emberekre eltérően hatottak: köztük lehettek olyanok is, akik lelkük mélyén valamiféle büntudatot érezték, és kompenzálásként igazi demokratának – reakcióellenesnek – igyekeztek látszani. Voltak, akik a baloldali radikalizmust választották, és a politikai manipulátorok könnyű prédájává váltak. Valódi lelkiismeret-vizsgálatra kevesen voltak képesek. A citoyenöntudat és erkölcsi integritás többnyire az önmagukban, szűkebb és tágabb környezetükben bízó emberek sajátja. Magyarországon ilyenek nem lehettek túl sokan, és az idő múlásával – miután érzékelték a politikai, közéleti önvizsgálat értelmetlenségét és lehetetlenségét – számuk feltehetően nem gyarapodott.

Neveljünk demokratákat!

„A demokrácia a kormányformák közt a legnehezebben megvalósítható, mert ép és egészséges társadalmat s ennek zökkenés és súrlódás nélküli funkcionálását kívánja, bizonyos morális és politikai érettség kell hozzá, s ez a nép, amely ezt az érettséget még nem érte el, amely képtelen önmaga megállapítani saját szabadságának és belső egyenlőségének feltételeit, az nem is juthat el önmaga kormányzásához: mindig újabb zsarnokot fog a saját nyakára ültetni” – vélte Szekfű Gyula.²⁰⁴

1945-ben nem kevesen olyan ideális politikai, társadalmi rendszernek gondolták a demokráciát, amely felszámolja

a kirtó gazdasági egyenlőtlenségeket, megszünteti a kizsákmányolást, s a közért felelősséget érző, azért áldozatot hozni kész állampolgárokká változtatja a múltban gazdaságilag-társadalmilag elnyomott, erkölcsileg nemritkán torzult – megalkuvásra, álságosságra kényszerült – embereket. Még lap is indult *Demokrácia* címmel. A szép, új világ tervezetői kapitalizmus nélküli demokráciáról álmodoztak. Ennek neve azonban nem demokrácia, hanem szocializmus, addigi megvalósult formája pedig az általuk is ellenszenvesnek tartott nemzetiszocialista és a bolsevik diktatúra volt.

202 S. G.: „Mindent vissza!” 1945. július 21.

203 A polgári demokrácia értelme. *Világ*, 1945. augusztus 25.

204 A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.

A háború után a jövőt vizionálók szerint a polgári rend, a kapitalizmus fel számolása a legfontosabb; a szocializmus nem csupán „igazságos társadalmat” teremtet, hanem tiszta erkölcsöket is. Az átalakulás, a megújulás legfőbb akadályozója pedig a „reakció”, vagyis mindazok, akik a szocializmusutópiával nem értenek egyet. Ebből a megközelítésből érthető meg igazán, hogy a szocializmuspártiak számára 1945-ben a bukott nyilasok és egyéb szélsőjobbboldaliak miért voltak kevésbé veszélyesek a polgári demokrácia eltökélt híveinél.

A náluk mérsékeltberek – a szociáldemokraták és a kisgazdapártiak egy része, a baloldali polgári liberálisok – a kapitalizmus megszelídíthetőségében reménykedtek, abban, hogy az anyagi javak gyarapodásával a szellem is pallérozódik, s valamiféle ideális, a nyugati országokéra emlékeztető polgári demokrácia váltja fel a tekintélyelvű, avított múltbéli rendszert.

Sokakat aggodalommal töltött el az 1945 tavaszán végbemenő nagy politikai, gazdasági változás: vajon a társadalom képes lesz-e megemészteni a történeteket? Vajon meddig tart majd a pusztulás után látványosan megújuló életkedv? Vajon

az alulról felemelkedők, a korábbinál nagyobb szabadsághoz jutók méltányosak lesznek-e a bukottakhoz, a lecsúszottakhoz? Hogyan fognak reagálni a vesztesek a változásokra?

205 Demokrácia és becsület. *Világ*, 1945. május 16.

206 A demokráciáról és szocializmusról. *Demokrácia*, 1945.

Minden nagy fordulatkor felvetődik: lehetséges-e új világot felépíteni a régi emberekkel, a régi erkölcsökkel és mentalitással? A történelem azt bizonyítja, vélekedett 1945 nyarán Auer Pál (ügyvéd, diplomata, kisgazdapárti képviselő), hogy ilyen alkalmakkor nincs hiány az alkalmazkodókban, magatartásuk őszintesége azonban bizonyíthatatlan. Szerinte hiú remény az átállókban bízni: egy újabb fordulat után megint fordulnak ők is. „Minden új rendszer életképessége tehát attól függ – írta a *Magyar Nemzet* 1945. július 22-ei számában –, vajon képes-e kitermelni önmagából azokat a szellemi értékeket, amelyekre fennmaradása, az erkölcsi világrendbe való tartós bekapcsolódása érdekében múlhatatlanul szüksége van.” Veres Péter észlelte ugyan, hogy a „kezdő demokráciák gyermekbetegsége fenyeget, a sokat beszélés, keveset cselekvés, a fecsegés, alkudozás, intrika és korrupció áldemokráciája”, optimizmusa azonban töretlen maradt, ahogy azt már idézett szövege tükrözi: „...még nem tudunk jó rendet tartani, még nem tudunk jól gazdálkodni, nem tudunk jól vezetni és jól engedelmeskedni. Nem tudunk, de majd megtanuljuk.”²⁰⁵ A dolgokat leegyszerűsítő, osztályharcos lelkesedés sokakat jellemzett akkoriban. A szociáldemokrata Szakasits Árpád a közösségtől várta az egyén megnevelését, attól a közösségtől, amelyet karizmatikus, erőskezű vezető irányít.²⁰⁶

Gróf Teleki Géza kultuszminiszter pesszimista volt: az emberi természet, „a korszellem és a korjelleg megváltoztathatatlan”, vélte. Az emberek sokkal inkább

hajlanak a külső irányításra, a tekintély elfogadására, semmint az embertársaik iránti felelősségre és az önkorlátozásra, különösen Magyarországon, ahol „nem volt demokrácia”. A Demokrácia-konferencia harmadik idézett résztvevője, Horváth Barna jogászprofesszor körületekintően, kijózanítóan fogalmazott: „a demokrácia elsősorban azért a legnehezebb államforma, mert csak lelkiileg művelt és fegyelmezett emberek között működik jól. [...] [A demokratikus szabadságjogok érvényesülésének] a nemzetközi béke biztosítása és a gazdasági jólét megteremtése kétségtelenül előfeltétele.”

1945-ben az álmokból, vágyakból nem állhatott össze útmutatóként szolgáló, a sokféleségre épülő, az emberi természet gyarlóságait is számításba vevő jövőkép. A demokrácia mindennapjait csalódásként megélők nem álmaikat kárhoztarták, amikor elkedvetlenedtek, hanem a valóságot: a győzteseket (a megszálló szovjeteket), a szinte az ismeretlenségből felmerülő politikusokat hibáztatták, és a jelenbe nyúló múltban vélték felfedezni a bajok forrását. A távolság a vágyott cél és az eléréséhez szükséges feltételek között a neveléssel tűnt áthidalhatónak. Haypál Béla (lelkész, polgári demokrata párti képviselő) az erkölcsi neveléstől remélte az egyén átformálását: az öntudatos individuum, a jogaival élni tudó ember

207 *Világ*, 1945. július 19.

208 *Szabadnevelés*, 1945.

felelősséggel és kötelességtudattal képes felülemelkedni önös egyéni érdekein a demokrácia, a köz javára. Szerinte ez annyiban változás a liberális demokráciához képest, hogy az egyéni szabadságjogok egyúttal a köz érdekét is szolgálják: a háború utáni korszakban a jogok mellett a másokért érzett felelősségtudat jelenti majd a liberálkapitalizmus meghaladását. „Lelki átformálódásra van szükségünk, hogy az igazi demokráciát megvalósíthassuk. Ezért a demokrácia sorsa a neveléssel áll vagy dől. A pusztító felvilágosítás, a kaszárnyadrill vagy a propaganda nem elégséges. Morális nevelésre van szükségünk: emberformálásra. Fel kell tárnunk a magyar nép lelkének legmélyén rejlő energiaforrásokat, hogy demokráciánk valóban az legyen, amivé lennie kell: új szellem, új erkölcsiség.”²⁰⁷

A legtöbb illúzió talán az emberek nevelhetőségéhez kötődött, ami végső soron azon a mélyesen pesszimista felismerésen alapult, hogy a „nép” – beleértve az értelmiséget is – alkalmatlan a demokráciára, éretlen a szabadságra.

Kassák Lajos 1945-ös vélekedése szerint a szellem képviselőinek az a feladatuk, hogy „a ma individuális egyénből a holnap társadalmi emberét alakítsák ki. [...] A művészet és az irodalom az, ami tágítja látókörünket, befogadóképessé teszi érzésvilágunkat, etikai és esztétikai követelményeket vált ki belőlünk. Az ilyen módon nevelt és egy magasabbrendű életformára előkészített ember valószínű, hogy nemcsak passzív helyeslője, hanem harcosa és védője is lesz annak az általunk kívánt új társadalmi formának, amit ma a demokrácia nevével jelölünk meg.”²⁰⁸

A polgári radikális Kende Zsigmond szerint a jó demokratának a következő tulajdonságokkal kell rendelkeznie: szociális érzékenység, együttérzés és méltá-nyosságra törekvés, derűlátás, kritikus hajlam, élet- és szabadságszeretet, bátorság és elszántság. Ezek zömmel még hiányoznak. A megoldás szerinte is a nevelés.²⁰⁹ Párttársa, Zsolt Béla arra figyelmeztetett, hogy a közbűnök definíciója igencsak nehéz, mivel szorosan kapcsolódik a napi politikai helyzethez, s nem egy esetben a gazdasági nehézségek következménye. Nem elég a demokráciára hivatkozva csak rendőri eszközökkel fellépni a szellemi és a gazdasági bűnök ellen, mert ez a de-mokrácia halálához, diktatúrához vezet. Fontosabb a rendőrségnél a politikai és az iskolai nevelés, a demokratikus sajtó.²¹⁰

Szekfü Gyula szerint „az igazi javulás csak a neveléstől várható, amelynek min-den fokon ki kell fejlesztenie az ok és okozat viszonya iránti tisztetletet”.²¹¹ Keresz-tury Dezső, a Nemzeti Parasztpárthoz kötődő író, az Eötvös Collegium igazga-tója is neveléspárti volt: „Nevelni, nevelni, nevelni! [...] a magyar demokráciának még csak keretei vannak meg, s még csak szervezetei készülnek. Embere, igazi demokratája még alig van. Ilyeneket kell nevelnünk.”²¹²

209 *Haladás*, 1945. október 13.

210 *Haladás*, 1945. november 17.

211 *Világ*, 1945. június 3.

212 *Szabad Szó*, 1945. június 15.

213 *Demokrácia*, 1945. július 9.

na: „Ha német pedagógiai elvektől megszálalt szakpedagógusokra bízzák a magyar nevelést, el vagyunk veszve! A demokrácia eszménye az az ember, aki meg tud a maga lábán állni, az erős egyéniség, de aki tiszteli mások jogait, aki nem teszi más-nak, amit magának nem kíván. Erősen német szellemű nevelési rendszerünk átka, hogy iskoláink gyenge, gyakorlatlan emberek légioit zúdították ki az életbe, akik csak arravalók voltak, hogy a közzel eltartassák magukat.”²¹³

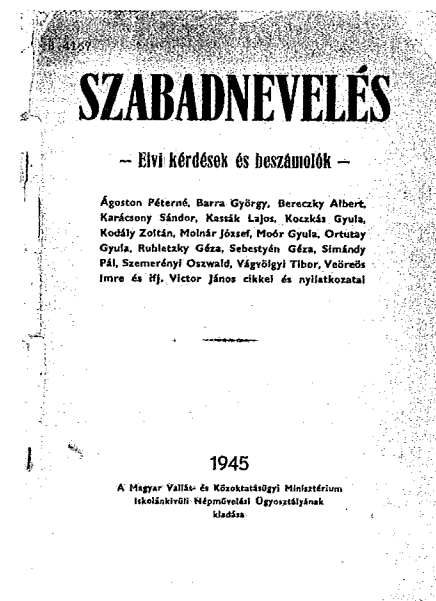
Minden neveléssel foglalkozó gondolkodó szembekerült a nevelők nevelhe-tőségének problémájával. Vajon az 1945 előtti negyedszázad nem hagyott-e kitö-rülhetetlen nyomot a pedagógusokban? Vajon lojalitásuk őszinte-e? Az esetleges álságos pedagógusi magatartás az új nemzedékekben nem okoz-e végzetes károkat? A *Demokrácia és köznevelés* című, 1945-ben megjelent kötet egyik szerzője, Szombathy György szerint: „A vesztes háború után is a régi nevelők dolgoznak tovább. Ez nem is lehet másképpen. 32 000 pedagógust nem lehet kicserélni, erre nincs is szükség.” „A pedagógusok nagyobb része a szabad levegő első áramlásával kivetette magából a trianoni lakájpedagógia anyagát” – olvasható ugyanebben a kiadványban egy másik pedagógus, Kemény Gábor tollából. Lehet, hogy így volt. Az azonban bizonyos, hogy e feltételezett állapot állandósulásának továbbra is a

„szabad levegő” – tényleges demokrácia – lett volna a feltétele, amiből 1945–1946 fordulójától már egyre kevesebb volt.

A kommunisták, a politikai baloldal képviselői közül többen hajlamosak vol-tak a pedagógusokat, az „osztályiskolát” okolni a múlt bűneiért, amit az érintet-tek joggal utasítottak vissza: „A bűnbakkeresésből, a vádaskodásból csak rossz származhatik, mert a jóakarató és hivatását szerető pedagógus politikai számon-kérése vagy kioktatása sokszor lelkiismereti erőszaknak hat, rombolja a pedagó-gus önbizalmát, biztonságérzetét, munkakedvét. [...] A nevelő nem pártpolitikus és nem népszónok. Nem sülyedhet itt sem az egyoldalúság, a jelszófétis, a meg nem értett, el nem mélyített elvátadás színvonalára” – szögezte le már idézett írá-sában Szombathy. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy a pedagógusok között is – hasonlóan a lakosság más csoportjaihoz – lehettek olyanok, akik nem örültek a második világháborút követő radikális változásoknak.

Az idő múlása – egy év – nem sokat változtatott a közerkölcsön, a közlelken. Egy 1946 nyarán keletkezett minisztériumi feljegyzésben olvashatjuk: „Minden ismerője a mai Európának egybehangzóan állítja, hogy nincs még egy olyan or-szág, amelynek lakóiban olyan kevés közösségérzet volna, mint a magyarokban. Némli túlzással azt lehetne mondani, hogy ma az egyetlen igazán reális össze-tartozástudata a népnek az elmúlt kor-mányszatoktól kapott sovíniszta nevelés irracionális, tehát irreális hazafisága.”²¹⁴

214 Dr. Czimer József sajtóelőadó „Vázlat a Tájékoz-tatásügyi Minisztérium belföldi osztályának munka-tervéhez” című feljegyzése. 1946. július 13. (Sz. Nagy, 2014. 166.)

SZÍNVONAL

A botladozó demokráciában új értékek születtek, s felszínre kerültek régebbiek is. A szabadnak érzett légkör véleménynyilvánításra, alkotómunkára ösztönzött. A korabeli napilapok, folyóiratok őrzik a sokszínű, nemritkán magas színvonalú termést, amelyből vissza lehet következtetni, hogy milyen is volt valójában negyvenöt. A színvonal érzékeltetésére egy napilapot és egy folyóiratot választottam ki. Mindkettő kikopott a köztudatból: negyvenötre olyan évtizedek jöttek, amelyekben az emberek nemigen találkozhattak az 1945–1946-ban keletkezett értékekkel.

A POLGÁRI VILÁG

„Gomblyukában természetesen pártjelvény. Tekintete gyanakvó. Keble feszül a büszke önértéktől, karja lendülni kész. Szája nyitva: harsog, szinte érzékelni lehet. Mit mondhat vajon? Azt kiáltja rád, reám és rá mutatva: – Mit kerestek még, pipogya polgárok, a köztereken, szónoki emelvényeken, a sajtó hasábjain? Hogy mertek véleményt nyilvánítani, kívánságot hangoztatni, hogy mertek még egyáltalában lélegezni, élni? Hagyjátok örökös siránkozásotokat szabadságról, jogról, igazságról és méltányosságról. Most én beszélek, és csak én beszélek. Az én szavam a törvény. Én nem alkuszom, én követelek. S vagy teszitek, ami nekem tetszik, vagy elsöpörlek benneteket” – reagált gúnyosan a polgárt és a Polgári Demokrata Pártot ért támadásokra a *Világ* egyik 1945. augusztus végi számában a polgári mintában megbántott Bálint Imre. (1944-ben Mauthausenbe hurcolt író, újságíró, 1945 előtt a Rassay Károly vezette Polgári Szabadságpárt tagja.)

A második világháború után megjelenő *Világ* elődje az 1910-es évek elején alapított liberális, polgári napilap volt, amelyet az 1919-es kommün idején betiltottak. A Horthy-korban számos támadás érte, s a más szellemi horizontok felé tájékozódó olvasók egyre kevésbé tartottak rá igényt. A *Világ* 1945 tavaszán és kora nyarán a legelfogulatlanabb, a legszínvonalasabb újságnak számított. A nemzetgyűlési választások közeledtével a lap jellege megváltozott. A kor politikai viszonyából következően a Polgári Demokrata Párt szócsöve lett. Az újság fokoza-

tosan célpontjává vált az erősödő kapitalizmusellenes, antiliberális politikai, szellemi csoportosulásoknak. A politikai változásokkal egyidejűleg a polgár fogalom korábban alapvetően semleges vagy pozitív jelentéstartalma negatív, elítélő értelmű lett, amit a cikkből vett idézet „pipogya polgár” kifejezése is jelez.

A polgár eleve nehezen definiálható, többjelentésű fogalom. Politikai értelemben a polgár állampolgár. Osztályhelyzete szerint polgár az, aki a tulajdonából él. Társadalmi megközelítésben a polgár a művelt, a köz iránt felelősséget vállaló, szuverén egzisztencia, többnyire értelmiségi. Márai Sándor büszkén vallotta magát polgárnak, de ebből a szemszögből polgárnak tekinthető az alsóbb néposztályokból származó Kassák Lajos és Illyés Gyula is. (Az előbbi megjelentette írásait a *Világban*, az utóbbi – tudomásom szerint – nem.) A magyarországi polgárosodás sajátosságai miatt a német és zsidó eredetű polgárok – s kiváltképp az értelmiségiek – nemritkán elkülönültek a nemesi eredetű, történelmi középosztályból származóktól. A szellemi elit tagjait vallási különbségek is elválasztották egymástól: a katolikusok inkább birodalompártiak, a reformátusok inkább nacionalisták voltak. Nehezíti a polgár meghatározását a XX. századi magyar szellemi életet megosztó népi-urbánus ellentét is: a nemzeti hagyományokat preferálók és a miénknél fejlettebb országokhoz való felzárkózást előnyben részesítők szembenállása. 1945 első hónapjaiban a törésvonalak halványodni látszottak. Úgy tűnt, hogy a szenvedések nagysága, a gyökeres változások elodázhatatlansága közelebb hozza egymáshoz a szekértáborok tagjait, s a polgárság is osztály- és rendi értelemben egyaránt az új világ megbecsült és érdemei szerint méltányolt építője lesz.

Ebben az időszakban a *Világban* publikálók jelentős hányada pártok felett álló értelmiséginek, a köz iránt elkötelezett (állam)polgárnak vallotta magát. Nyár végétől fogyatkozott a pártpolitikán kívül álló, szabad szellemű értelmiségiek száma, a korábban a lapban publikáló értelmiségi polgárok helyett főként párt-értelmiségiek töltötték fel a hasáboakat. Ebben a változásban külső támadások is szerepet játszottak. A párt ellenfelei arra törekedtek, hogy a párt értelmiségi holdudvarának tagjait elidegenítsék a polgári párt értelmiségi funkcionáriusaitól. Az előbbiek megnyerésén, az utóbbiak diszkreditálásán fáradoztak.

A hatalmi harcok kiéleződésével a Polgári Demokrata Párt ellenfeleinek szóhasználatában a polgár egyre inkább a letűnt idők szimbóluma lett. A meghaladandó múlthoz kapcsolt, szociális érzéketlenségben, maradiságban bűnösnek talált, „kizsákmányoló”, „a nemzet pusztulásáért felelős” polgárságot a többi párt – a kisgazdapárt, a kommunista párt, a Szociáldemokrata Párt és a népi írók irányítása alatt álló Nemzeti Parasztpárt – véleményformálói szembeállították a néppel, amelynek képviselőit egyedül magukat tartották alkalmasnak. Önmeghatározásuk szerint ők valóban demokraták, szemben a csak nevében demokrata polgári párttal. Támadásaik hevessege jelzi, hogy komoly ellenfelet láttak a Pol-

gári Demokrata Pártban: a szabadnak ígérkező parlamenti választásra készülődve szavazatokat akartak elhódítani tőle.

A polgári ethosz védelmezőit, a civil magatartás őrzőit a letűnt rendszer iránti gyűlöletük vitte jégre. El sem tudták képzelni, hogy a baloldali pártok szemében ők is a múlt káros rekvizitumai közé kerülhetnek, együtt a Horthy-kor prominenseivel. Az ő „bűnük” alapvetően polgári mivoltuk volt – mint ilyenek, valóban veszélyeztették a polgári rend iránt zsigeri ellenszenvet érző baloldali pártokat, vagyis – a kisgazdapárt részbeni kivételével – valamennyi hatalmon lévő pártot.

Miközben a pártok politikai célból vagy túlzott félelemből a letűnt rendszer visszatérésétől tartottak, a Horthy-rezsim működtetői és aktív támogatói közül nem kevesen önvédelemből és egzisztenciális okokból beléptek a baloldali pártokba, vagy lojálisnak mutatkoztak irántuk. A gerincesek, a hibát magukban is keresők pedig ott maradtak prédának. Amikor a *Világ* főszerkesztője, Supka Géza arról cikkezett, hogy a „megbocsátás elnéző lelkisége” következtében, „a kis

bűnösökkel szembeni felejtés jótékony sebgyógyító írájának” hatására megnőtt a restaurációs veszély, akaratlanul is a

kommunisták kezére játszott, akik a múltat visszasírókra hivatkozva fejleszthették tovább a politikai rendőrséget, amelyet aztán a restaurációellenes polgári politikások ellen is felhasználtak.

Az 1945 őszi tervezett parlamenti választásokig nem lehetett tudni, hogy a demokratikus jobboldali csoportosulásoknak mekkora erejük és befolyásuk lesz az új országgyűlésben. (A szélsőjobb politikai szereplésének lehetősége közvetlenül a második világháború után szóba sem jöhetett.) A bizonytalanság politikai tőkének bizonyult, amely az agilisabb, taktikusabb pártoknak kedvezett. A politikai latolgatások, a helyzetértékelések a *Világ*ban is egyre nagyobb teret kaptak. E cikkek némelyike kiábrándulásról tanúskodik, amelyet más írások olykor erőltetettnek tűnő optimizmusa ellensúlyoz.

Supka Géza felháborodottan utasította vissza azokat az állításokat, melyek szerint Magyarországon sohasem volt igazán polgárság, ez a réteg ebben az országban mesterséges és gyökértelen képződmény. Szeptember végi írásában történelmi példákkal bizonyította az ellenkezőjét: „A pesti polgárnak nincs oka a maga múltjáért szégyenkeznie, és nem tűrheti, hogy az újonnan érkezettek ezt a múltat egyszerűen letagadják. A pesti polgár önértetének egyik forrása és gerincének egyik legfőbb tényezője, hogy a minden magyar állampolgárt megillető szabadságjogok őre, hirdetője és – ha kellett – vértanúja is volt hét évszázadon keresztül. S ezt a szerepét ma szívesen megosztja a munkássággal és parasztsággal, de félretolni nem engedi magát.”¹

Gorzó Nándor a Polgári Demokrata Párt ideiglenes nemzetgyűlési képviselőjeként, a rákospalotai nemzeti bizottság elnökeként és a Pest megyei képviselő-testület tagjaként 1945 elejétől őszintén együttműködött a kommunista párttal. Néhány hónap elteltével csalódottan kellett tapasztalnia, hogy a kormánykoalíció többi pártja egyre többet támadja pártját, s rajta keresztül a polgárságot, a polgári értékrendet, amelyhez ő iparúzó polgárként és keresztény értelmiségiként is eltökélten ragaszkodott. Ő is értetlenkedve fogadta azt az egyre gyakoribb vélekedést, hogy „komoly polgári réteg Magyarországon sohasem volt, és polgárság tulajdonképpen nincsen”. Gorzó tágabb értelemben a szellemi értékek létrehozóit és őrzőit, a citoyen értelmiségit tekintette polgárnak, szűkebb értelemben pedig „az önálló keresettel élő, független személyt”. A kommunista párttal ellentétben a munkásság és a parasztság mellett harmadik nemzetfenntartó erőnek nem a „haladó értelmiséget” állította, hanem a megfélemlített, elszegényedett polgárságot. A polgárellenes megnyilvánulásokat, propagandacélú támadásokat politikai hibának tartotta, mert ezek zűrzavart, ellentétet, bizalmatlanságot, sőt ellenségeskedést szülnek. „Értékrombolással az újjáépítés elképzelhetetlen” – bizonygatta.²

Szekfü Gyula jóval szigorúbb volt osztályos társai iránt – „a polgári osztály: volt tőkés, hivatalnok, szabadfoglalkozásúak”, s ennek szinonimája, „a középosztály” –, de a részvétet sem tagadta meg tőlük: a „konstitutív gyöngeségben” szenvedő volt középosztály „az áruhiány, a piac ellenőrzésének hiánya és az infláció következtében egyszerre az élet peremén találta magát, s jól kell kapaszkodnia, hogy le ne hulljon a semmibe” – írta a lapba augusztus 19-én.³

Bálint Imre szerint „a Polgári Demokrata Párt, mint neve jellemzően mondja: a polgárság, a demokrata polgárság pártja. Lapja a polgári demokrácia lapja. Nem játszunk a szavakkal. Akárminek nevezzük is, tudjuk, mit jelent az elnevezés. Jelent egy dolgozó, értelmes réteget, amely nehéz munkával tartja magát felszínen, amely gondokkal küzd, amely más munkástömegekkel együtt ott volt a kockázatok és áldozatok torlaszain. Nem és százszor nem jelenti a léha semmittevőt, a henye feketézőt, a kizsákmányoló gazdasági hatalmasságot. Ezekhez semmi köze. Ezek nem tagjai, de ellenségei és árulói voltak mindig. Ezeknek nincs hite, nincs

2 Gorzó Nándor: Kétszer is! *Világ*, 1945. augusztus 14. Gorzó Nándor, az úri középosztályból származó premontrei szerzetes tanár, aki az 1918-as forradalomban a Rozsnyói Nemzeti Tanácsot vezette, csak a harmincas években tudott újra köztisztviselői állást betölteni. A jobbratolódnak újra vállalkozóvá tette, a háború alatt tápszergyárából jelentős jövedelme származott. 1945 legelején a PDP nemzetgyűlési képviselője lett, a novemberi választásokon azonban már nem indulhatott. Aktív szabadkőműves volt. A nemesi származását jelző Bilkei előtagot 1945-ben nem használta. Írói ambícióiról drámái, verseskötetei tanúskodnak. Lásd bővebben Ständeisky, 2004.

3 Szekfü Gyula: Tavasz óta. *Világ*, 1945. augusztus 19.

1 S. G.: A polgári öntudat. *Világ*, 1945. szeptember 30.

ideálja, nincs hazája. A demokratikus polgárságnak van. És éppen ezért van jussa a léthez, a közéleti szerephez, a szabad levegőhöz, s van joga az örömhöz, amit a kivívott demokrácia fölött érez. S annak, aki ezt kétségbe vonná, mutassa meg ez a polgárság a testén ejtette sebeket. [...] Joga és maga iránti kötelessége a polgárságnak, hogy a rosszul tájékozott türelmetlenségtől a jól tájékozott demokrácia megértő bölcsességéhez fellebbezzon.”⁴

Őszől, a fővárosi törvényhatósági választások közeledtével szaporodtak a polgárság, a Polgári Demokrata Párt, valamint a polgári szabadságjogok elleni megnyilvánulások. Tömpe András, a vidéki rendőr-főkapitányság politikai osztályának kommunista vezetője arra akarta kötelezni a *Világot*, hogy a rendőrséggel kapcsolatos cikkeit engedélyeztesse. A lap vezetése az előzetes cenzúrát a sajtónyilvánosság durva megsértésének tartotta. Csak az igazság és a közérdek korlátozhatja a sajtószabadságot: „a *Világ* ragaszkodik ahhoz a jogához, hogy a maga lelkiismerete és újságírói erkölce szerint döntse el: mit közöl és mit nem. S eleve kijelenti, hogy cikkei sem a megjelölt rendőrtisztviselő úr, sem más által nem engedi előzetesen

cenzúráztatni. Bizton hisszük, hogy ez nem a mi sajátos felfogásunk, hanem egyetemes álláspontja az egész magyar sajtónak, amely féltékenyen őrködik valóban vérrel kivívott szabadsága és lelkiismereti függetlensége felett.”⁵

4 Bálint Imre: Felszaggatott sebek. *Világ*, 1945. július 22.

5 Válasz egy különös „utasításra”. *Világ*, 1945. szeptember 17.

Az október 7-ei fővárosi önkormányzati választásokon a „polgári lista” potenciális támogatói a *Világ* szerint az értelmiségiek, a kereskedők, az iparosok, a tisztviselők, a fix fizetésűek, a „szabad pályán dolgozók” – „az öntudatos polgárok”. Az eredmény elég lehangoló lett: csupán pár ezer ember szavazott a Polgári Demokrata Pártra, alapvetően nem a polgárság hiánya miatt, hanem a polgárok helyzetfelismerő képességének, túlélésre játszó életösztonének következtében. A helyhatósági választáson szavazataikat leadók zsigereikben érezték, amit Szekfű és mások sejtettek, többé-kevésbé meg is fogalmaztak: a polgári demokráciának az adott körülmények között nincs esélye a népi vagy proletárdemokráciával szemben. A büszke, öntudatos polgár saját és családja életét teszi tönkre, ha ragaszkodik az elveihez. Budapesten a koalíció jobboldali pártja, a polgár képviselőtét is felvállaló kisgazdapárt szerezte meg a szavazatok többségét.

Az egy hónappal később zajló parlamenti választásokon az átalakulás tendenciáit felismerő választópolgár – a szabadon az urnák elé járuló néptömeg – a Polgári Demokrata Pártot ismét vesztesnek hozta ki.

A VILÁG AZ ALKOTÁSBAN

A folyóirat bemutatását egy korabeli és az alapításához képest csaknem egy évtizeddel későbbi idézettel indítanám. Az első a lap első számából, szerkesztőjének nyitó írásából való. „Ha akarnánk, se maradhatnánk ki a folytonos küzdelemből, amit ránk mért a sors, s mi tudatosan is keressük a módját és lehetőségét annak, hogy részesei legyünk mindannak a tevékenységnek, amely az ember testi és szellemi erőit felszabadítja a gazdasági élet eldologiasítása és az osztályérdekeltségek nyomása alól. [...] Legigazabb hivatásunk, hogy felfedjük a rejtett összefüggéseket, és nevén nevezzük az eddig ismeretlent.”⁶ A második évekkel az *Alkotás* megszűnése után hangzott el az Írószövetségben: „És mi mit teszünk? Tovább is begubózunk önmagunkba [...] Pedig 1945 után volt egy folyóirat, az *Alkotás*, amely Csontváry, Derkovits, Szőnyi, Barcsay és mások művét kitűnő reprodukciókban tárta világgá, amelyre felfigyeltek a külföldiek, amely reprezentatív módon képviselte közvetlenül képzőművészetünket és közvetve, a nyelv korlátaiban belül irodalmunkat is.”⁷

6 Kassák Lajos: Előszó. *Alkotás*, 1947. 1–2. sz.

7 Jánosy István felszólalása az Írószövetség 1956. szeptember 17-i közgyűlésén. Standeisky (szerk.), 1990. 316.

Az *Alkotás* erősen francia orientációjú folyóirat volt. Két magyarázat is adódik erre. Egyrészt az 1940-es években ebben az országban született talán a legtöbb művészeti, szellemi újdonság, másrészt a lap szerkesztőjének, Kassák Lajosnak Párizsban számos ismerőse élt: emigrált egykori fiatal hívei, elsősorban szobrászok és festők.

A magyar művészeti életben a Horthy-kori viszonylagos elszigeteltség, majd a háborús bezártság miatt volt mit bepótolni. A szabadság lehetőségétől 1945-ben szárnyakat kapó Kassák Lajos 1946-ban létrehozta újabb folyóiratát, az 1947 januárjától 1948 májusáig megjelenő *Alkotást*, amely hasonlított is meg nem is korábbi lapjaira.

Az „éljünk a mi időnkben” elvet követő alkotó a Magyar Művészeti Tanács alelnökeként felismerte az új típusú szervezeti formációból adódó lehetőséget. A kultuszminisztérium tanácsadó szerveként működő testület hét szakosztályba rendeződve a hét legfontosabb művészeti ág legkiválóbbjait tömörítette. Kassák pályájának indulása, az 1910-es évek közepe óta egységben szerette láttatni a különféle művészeteket, amelyek közül többhöz magának is köze volt: költő, író, publicista, képzőművész, tipográfus és reklámtervező volt egy személyben. Természetesen adódott, hogy a művészetek sokszínűségére alapozódhat az új orgánus. A lapjai megjelenési módjára – a tipográfiára, a papír és a reprodukciók

minőségére – mindig is kényes Kassák álmai megvalósításához életében először hivatalos állami támogatást is kapott. Alkalmazkodnia kellett ugyanakkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kívánalmához: a lapnak mindenekelőtt a magyar kultúrát kell külföldön népszerűsíteni. Ezt a kultúrmissziót ötvözte Kassák saját elképzelésével, amelyet tanácsbéli társainak többsége is támogatott: a nyugati művészet újdonságait közelebb kell hozni a magyar közönséghez. Kassák kultúraterjesztői megszállottsága is rímelt a korigényre: a közönség által nehezen befogadható, elvont (absztrakt) műveket színvonalas magyarázattal kell ellátni, s egységben kell láttatni őket a korábbi évszázadok kimagasló műveivel. Az is Kassák kedvére való volt, hogy az ideológia, a pártpolitika nem szűrődhet be a folyóirat hasábjaira. Ez azonban – mint látni fogjuk – illúziónak bizonyult: a fokozatosan kommunista befolyás alá kerülő közéletben az állást nem foglалás egyre inkább elzárkózó értelmiségi széplelkűségnek – a nép, a tömegek igényét lebecsülő arisztokratizmusnak – minősült.

Az *Alkotásban* éppen úgy megjelentek időszámításunk előtt keletkezett szob-

rok, mozaikok, korabeli népművészeti tárgyak (perui kancsó és alföldi parasztház), gyerekrajzok (egymás mellett egy magyar és egy angol gyermek színes víz-

8 Lásd például Miloš Křeček izgalmas alkotását az 1947. 9–10. számban.

festménye), absztrakt festményre emlékeztető fotók,⁸ mint kézíratos kottarészletek, díszlettervek és színészportrék, egy középkori szőnyeg színes fotóreprodukciója az apokalipsziszról és modern épületek tervrajzai – vagy mint Moholy-Nagy reklámkompozíciója és a gótikus amiens-i székesegyház. A terjedelem szabta korlátok miatt a prózai és a drámai művek rovására inkább verseket közölt a folyóirat: hazaiakat és külföldieket egyaránt, elsősorban francia, angol, amerikai és orosz költők műveit. A Kassák-versek és az általa felkarolt, később nemigen sikeres fiatalok mellett viszonylag sok Weöres Sándor-költemény is megjelent a lapban, köztük gyerekkoriak is. Kritikákat viszont szándékosan nem közölt a folyóirat: szerkesztője így vélte kivédhetőnek, hogy bármilyen irányban elfogultnak látszók. („Végzetes bűn lenne – írja lapja beköszöntőjében – bírói ítéletet hozni élő művészetünk különböző irányzatai ellen. Legyünk meggyőződve felőle, hogy minden igazi művész a maga módján a valóság gyökeréig akar leásni, és az egyértelmű igazságot szeretné kimondani.”) Művészeti ízlésére persze óhatatlanul következtethetünk a közölt grafikák, festmények, szobrok alapján. A külföldi festők közül Matisse, Arp, Leger, Picasso és mások alkotásaiból közölt, a hazaiak listáján előkelő helyen van Ferenczy Károly, Derkovits Gyula, Tihanyi Lajos, Vajda Lajos, Uitz Béla, Márffy Ödön, Kmetty János és Hincz Gyula. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy a háború utáni feltápaszkodás időszakában nehéz volt külföldre utazni, vagy onnan közölhető formában műalkotásokhoz hozzájutni. E nehézsé-

gek ismeretében még inkább felértékelődik Kassák szerkesztői leleményessége, lankadatlan érdeklődése az új iránt.

A folyóiratban megjelent írások zömének műfaja a magas szintű, ugyanakkor közérthető – nem szakmai tolvajnyelven írt – ismeretterjesztés. A hazánkban élő François Gachot művészettörténész írásai Barcsay Jenőről és Czóbel Béláról anyanyelvén, franciául jelentek meg a lapban. A képaláírások és a tartalomjegyzék a magyar mellett orosz és angol nyelvűek voltak.

Kassák az eklektikusság elkerülése érdekében tematikus számokat tervezett, s ezek szerencsésen egybevágtak azzal az igénnyel, hogy a lapban a Magyar Művészeti Tanácsban képviselt minden művészeti ág bemutathassa a legfontosabbnak tartott hazai és külföldi művészeti teljesítményeket.

Személyes kapcsolatok

Lajta István szobrászművész Párizsból küldött írást (a távollét hazájától érződik fogalmazásmódján) és hozzá való reprodukciókat Kassák lapjának. Az alkotói folyamatról kifejtett véleménye Kassák felfogásával rokonítható: „A műalkotások sokkal inkább az ösztön, mint

9 *Szobrászat*. 1947. 9–10. sz. 27. Az írást Párizsban élő magyar szobrászok, Csáky József, Beöthy István, Vörös Béla és Lajta István alkotásai illusztrálják.

az értelem síkján, bizonyos fokig szublogikus lélekállapotban jönnek létre, mely ugyanolyan természetes állapota az emberi léleknek, mint a normállogikus. Az alkotó ösztön örök küzdelme, hogy az értelem szűk korlátait áttörje és túlhaladja. Ebből következik, hogy minden újat, amit az alkotó ösztön létrehoz, addig a pontig, míg elfogadottá, megszokottá nem válik, az értelem »ösztönösen« elvet. A művészetben az ösztön munkája a döntőbb tényező, mert mélyebb és közvetlenebb kapcsolata van a természet titkaival, míg az értelem a dolgok alaki kapcsolatait ismeri csak fel. Ami pedig a művészet haladását illeti, annak szükségessége mélyen az emberi lélekben gyökeredzik. Nem elhatározottan válunk modernné, hanem belső kényszerre, az alkotó lélek ösztönzésére, mely mindig újabb teljesség megteremtésére törekszik.”⁹

A Kassákhoz 1919-ben csatlakozó Kállai Ernő, aki az elkövetkező évtizedekben érzékeny és sajátos hangú műkritikussá vált, hosszabb németországi tartózkodás után a harmincas évek közepétől élt újra Magyarországon. Az *Alkotásban* megjelent írásai közül a *Művészet és gépi világ* jól tükrözi művészetfelfogását. Kállai úgy véli, hogy a XX. század elidegenítő technikai fejlődése az embereket újra fogékonnyá tette a világ rejtett csodái, a lélek kiismerhetetlen vágyakozásai felé. Ez az új világérzés jelenik meg szerinte az expresszionizmusban és a szürrealizmusban. „A haladás észelvű eszméjétől elvakult utópisztikus hit és szer-

vező fanatizmus olyan elszántan szakított az emberi természet mélyén rejlő ősi gyökerekkel, hogy e szakítás tudatában a megtagadott, kaotikus ösztönök csak azért is minden gátat elsöprő erővel kezdtek felszólalni és protestálni. Az expresszionizmus és szürrealizmus műveiben megnyilvánuló pándémónium nem is kelhetett volna szárnyra e belső ellentét nélkül. [...] Amilyen könnyörtelenül fonódtak a gépi szervezés hálói a természet és a társadalom köré, olyan féktelenné szabadult a művészet lelki lázadása e mindent szabályozó, tipizáló és egy szintre hozó uralom ellen. Az expresszionizmus a maga felszabadító szellemeit a természet szintől részegült, rajongó lángra lobbánása vagy a távoli egzotikumba kalandozó látomás révén idézte. A szürrealizmus a tudat alatti sejtelmek és képzetársítások, révületek és álmok szárnyán menekült a gépi civilizáció észelvűség, célszerűség és haszonelvűség szabályozta börtönéből. Bizonyos, hogy ezek a többé-kevésbé kaotikus gerjedelmű művészeti mozgalmak a két világháború és a fasizmus korából külön és hatványozottan is érvényesülő indítékokat merítettek, de eredendő közös forrásuk kétségtelenül a racionalitásra és mechanizálásra

10 1948. 3–4. sz. 6. Illusztrációk a cikkhez: Le Corbusier absztrakt csendélete, Max Ernst szürrealista képe és Max Bill absztrakt szobra.

11 Simon Gy. Ferenc kaposvári gimnazista Kassák Lajosnak írt levelében idézi Benedek Marcell sorait. 1947. november 22. Kassák Múzeum, KM-lev. 1881.

ra visszaható lelki ellenállásban rejlik, amint ezt különben Paul Klee a maga részéről egy ízben szavakban fogalmazva is kifejtette. Ez az ellenállás ma sem csökkent. Feszültségét java festészetünk és szobrászatunk egybesűrűsödő, csön-des mélységeiben vagy vergődő nyughatatlanságában változatlanul és világosan jelenlévőnek érezzük.”¹⁰ Az izmusok időszerűségéről megoszlott a korabeli szellemi elit véleménye. A realizmus diadalát a szocializmus szükségszerű győzelmével kapcsolatba hozó kommunista filozófus, Lukács György a bomló kapitalizmus termékének nevezte a kísérletező, új látásmódról tanúskodó műveket. Fiatalkorának szellemi társa, a neves irodalmár, a liberális polgár Benedek Marcell véleménye sem állt távol Lukácsétól, 1947-ben. „Az expresszionizmus – fejtegeti egy kaposvári diáknak írott levelében – mint annak a kornak költői irányzata is, elvégezte feladatát, és elmúlt. Expresszionizmus ma nincs. Mint érték és gazdagodás megmaradt belőle a rövid és mélyről jövő kifejezés, s a világfelfogás harcias, bátor optimizmusa.”¹¹

Picasso, Kassák és az *Alkotás*

Kassák korabeli interjújában Picassót szellemi rokonának nevezte. „A modern művészek közül Picasso talán az egyetlen, aki megengedi magának a gátlásmentes alkotómunkát. Nem akar követője lenni nagy elődeinek, s nem fél a kortársak

kritikájától. Van bátorsága ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt kísérletezzon önmagával” – mondta róla.¹²

Az *Alkotás* első számában jelent meg Kassák *Picasso* című verse, a szemben lévő lapon színes reprodukció, Picasso csendélete látható. A versben ezt írja a költő Picasso hatásáról: „...megejtett formáid mértani tisztasága / s az a fájdalommal szárnyaló ritmus / amely magával ragadja az ámuló gyermeket [...] Azóta is útban vagyok és lépek fokról-fokra / a létrán, amit a nap pereméhez támasztottál / s látom, te ott állsz a horizonton túl / egy állvány előtt emeled a karod / miközben holt színek kelnek életre / idegen dolgok, mintegy leigázva megnevezik magukat / ecsetvonásaid nyomán.”

Kállai Ernő is hivatkozott a következő lapszámban Picassóra: az 1939-ben Bernben látott kubista kiállításra emlékezve írja: „Picasso képei között a mesternek egy újklasszicista képe is függött, és ez a festmény tökéletes összhangban volt a körülötte függő kubista stílusú kompozíciókkal.”¹³ (Kállai évtizedek óta figyelte Picasso pályáját, s számos cikket írt róla

1945 előtt is. 1948-ban könyve is megjelent a művészről. Ennek ajánlásában olvasható: „Mi a magyarázata ennek a bővületnek, mely olyan világhódítóan árad Picasso művészetéből? A világos szerkezet és forma, a finom mérték, arány és ritmus, a biztos egyensúly rendje szerint való képfogalmazásnak és a dúsan faragó színeknek Picasso ugyanolyan tökéletes művelője, akár Matisse vagy Braque. Ha művészetének csak ez az emelkedett szellemű, tiszta festői harmónia volna a sajátja, akkor is egy szinten állnak a híres franciákkal. [...] De Picasso nem csak festő [...] egyben látnok is, akinek lelki szeme a tudat alatt lappangó révületek és képzetársítások, ösztönök és indulatok szövevényes tárnáiba hatol, és varázsló, akinek festői képzelete ezt a színek és formák számára eladdig megfoghatatlan mélyvilágot olyan tömören és szuggesztíven, olyan döbbenetes jelenítő erővel idézi, mely példátlan a modern művészetben.”¹⁴) A lapnak ez a száma Picassóhoz is eljutott, aki érdeklődéssel hallgatta a róla szóló vers nyersfordítását, s maga a folyóirat is megnyerte a tetszését.¹⁵ Picasso itt és ekkor Magyarországon szimbó-lumként értelmezhető. Ő jelképezte a háború utáni években a haladó Nyugatot, a művészetben a szocializmus felé kiteljesedő demokrácia ígérétét, szemben a hazai főáramlattal, amely a közérthető és realista ábrázolásmódot preferálta, s amely absztraktellenességgel a diktatúrák, illetve az autoriter rendszerek hivatalos kultúrafelfogására emlékeztette az elvont művészet korabeli hazai híveit, akik között kommunisták éppen úgy megtalálhatók, mint más pártbeliek, vagy a politikától

12 Az interjút Bálint Jenő készítette. A gépelt kézirat címe: *Írói hitvallás és politikai szerep*. Kassák Múzeum, KM-an 54.

13 A művészet egy és oszthatatlan. 3–4. sz.

14 Kállai, 1948.

15 Marton Ervin 1948. február 6-i levele Kassák Lajosnak. Kassák Múzeum, KM-lev. 1783.

elzárkózók. Az absztrakt művészet ellenzőinek tábora is heterogén volt: a „polgári” Gresham-kör tagjai (Pátzay Pál, Szőnyi István, Bernáth Aurél), a realista ábrázolásmódot magukénak valló kommunisták éppen úgy idesorolhatók, mint a népi írói táborhoz vonzódó, paraszti kötődésű Andrassy Kurta János, aki – nem egy kommunista meggyőződésű értelmiségihez hasonlóan – az absztrakt művészetet a bomló polgári társadalom kórtünetének tekintette: Picasso alkotásait is közéjük sorolta. Picasso képei az Európai Iskola I. kiállításán kerültek más európai és magyar alkotók műveivel együtt a magyar nézőközönség elé. Kállai Ernő, az Iskola egyik alapítója és a kiállítás rendezője visszavágott: Andrassy „nagyon téved, ha azt hiszi, a párizsiak únják Picassót. Ma kevésbé vannak így vele, mint valaha, amióta ez a nagy művész a fasizmus és a háború által megkínzott humá-

16 „Picasso és Mona Lisa unalmas”. *Világ*, 1946. június 23.

17 Jacobi Márta: Képrombolás Picasso híveinek budapesti kiállításán. *Független Magyarország*, 1946. április 1.

18 Vita az absztraktok körül. *Embernevelés*, 1947. 6. sz.

num tragikus ábrázatát festi döbbenetes kifejező erővel”.¹⁶ A Picassót ürügyként felhasználó kultúrharcról az egyik korabeli napilap így számol be: „A Picasso-láz hullámai Budapestre is eljutottak. Picasso magyar hívei s az absztrakt irányban fejlődő művészek *Európai Iskola* címmel [...] kiállítást rendeztek, amelynek

igen nagy sikere és visszhangja volt. De a Picasso ellen tüntetők magyar elvtársai, éretlen reakciós ifjak is megjelentek a kiállításon, s amikor senki nem figyelte őket, tönkretettek, bemocskoltak néhány értékes, szép képet.”¹⁷

Bernáth Aurél a Szinyei Társaságban fújt absztraktellenes riadót, „kitessékelte az absztraktokat a festők közül. Bátor s nem kertelő nyilatkozata szerint – folytatja az eseményről beszámolóját Szegi Pál – az igazi festőnek nincs útja arrafelé, amerre az absztraktok járnak, mert az absztraktok eszményei nem festőiek”. „Váljanak szét útjaink!” – idézi a Gresham-kör festőjét Szegi.¹⁸ A természetelvűekhez sorolható Bernáthot az Európai Iskola 1947 tavaszán rendezett francia–magyar festészeti kiállítása is készíthette az elvont művészet elleni támadásra. Ezen a tárlaton francia – egyebek között Bonnard, Braque, Léger, Maillol, Matisse, Picasso – és Franciaországban élő magyar művészek alkotásai voltak láthatók.

Az 1946-os, s különösen az 1947-es év a magyar kultúrában azért jelentős, mert ekkor még hatalmi beavatkozástól mentesen egymás mellett, egymásra reflektálva léteztek a különféle irodalmi és művészeti irányzatok, ami a toleranciát feltételező demokrácia egyik legfontosabb ismérve. Az *Alkotás* – szorosan kapcsolódva más, hasonló felfogású fórumok tevékenységéhez – egyik megtestesítője volt annak az 1945-ben kezdődő kulturális sokszínűségnek, amely a korabeli, elképesztő anyagi nehézségek ellenére is létre tudott jönni. 1948-ra ez a folyamat már megtorpanni látszott, s 1949–1950-ben végleg bezárultak a kapuk. Az *Alko-*

tás mint újonnan alapított folyóirat 1947–1948-ban a negyvenötös szellemiséget képviselte.

A folyóirat hazai fogadtatása

A nagyvilág jóval nyitottabb volt az *Alkotásra*, mint Magyarországon. Főként az emigrációban élő hazánkfiai olvasták a folyóiratot, akik a követségeken hozzá tudtak férni, vagy akik meg tudták fizetni a borsos árú lapot. (Az *Alkotás* évi előfizetési díja évi 120 forint volt, a Magyar Művészeti Tanács 49 tagja fél áron juthatott hozzá.) Kassák felesége az első számok megjelenése után borúlátóan jegyezte fel naplójába: „Az *Alkotás* ellen elhangzik már a vád: menyegzői papíron nyomtatják a lapot. Igaz, a legszebb papír, a legjobb reprodukciós anyag, s megint meg lehet teremteni a nagy összedolgozást a világgal.”¹⁹

A fanyalgás, majd a támadás a kommunisták felől jött: a balos *Emberség* és a mérsékelt *Forum* egyaránt elégedetlen volt a lappal. Hegedűs Zoltán az *Emberség* első számában (1947. május) értékelte az *Alkotás* első számát. Hiányolta Kassák lapindítójából a Kassák műveiben megjelenő harciasságot (?!), s a lap gyengeségének bizonyítására a magyar szerzők (Kiss Pál, Major Ottó) bonyolult fogalomhasználatát pécézte ki, a többi szerző közül egyedül – rosszálló felhanggal – az „absztrakt építészetéről” író Borbíró Virgilt említette meg. (Az elhallgatott szerzők: Kadosa Pál, Kárpáti Aurél, Szücs László.) A lapszámban közölt reprodukciókról (külföldiek: Picasso, Roger Delaunay, i. e. IV. századi kis-ázsiai madaras mozaik; hazaiak: Kmetty János, Vedres Márk, Bán Béla, Földes Lenke és mások) szót sem ejtett. Leszögezte: naiv elképzelés a művészet szemléleti és világnézeti függetlenségében hinni, hiszen „ez a művészeti liberalizmus a polgárságban is túlélte magát, és messze magunk mögött kell hagynunk a népi demokráciában” – vetítette előre a jövő, a diktatórikus időszak kommunista kultúrpolitikáinak művészetértelmezését, ami 1947-ben még nem csupán Kassáké, hanem a lakosok többsége számára is elképzelhetetlennek tűnt.

A következő két *Alkotás*-szám sem járt jobban. Keszti Imre folyóirat-bírálatában, amelyet az *Emberség* következő száma közölt, úgy ítélte meg, hogy az *Alkotásra* továbbra is a társadalmi-politikai mozgásoktól elszakadó művészi öncélúság a jellemző. A legfelháborítóbbnak Kállai Ernőnek *A művészet egy és oszthatatlan* című írását tartotta, amely szerinte „agnosztikus művészetszemléletű”, a tudás, a műalkotás elvi megközelítésének lehetetlenségéről szól, „a művészetmiszticizmus hangos és olcsó mágijája”. Az *Emberség* felelős szerkesztője elégedetlenségét Kassákra is kiterjesztette: avittas szerkesztői liberalizmusnak nevezte a Kállai-cikk kommentár nélküli közlését. Ennél csak az lenne nagyobb baj, fenyegetőzött Ke-

19 Idézi Ständeisky Éva: Klára. 2000, 2010. április.

szi, ha ez a szemlélet az egész Művészeti Tanácsot jellemezné. Keszti a kommunista párt balos holdudvarához tartozott. Az ő véleményénél nagyobb súllyal esett a latba a folyamatosan radikalizálódó művészettörténész, Pogány Ö. Gábor véleménye, aki lesújtó kritikáját a főváros VII. kerületi kommunista értelmisége lapjának számító *Emberségnél* sokkal befolyásosabb folyóiratban, a kommunista irányítástú népfreftos *Forumban* tette közzé 1947 júniusában. Bár elismerően írt az *Alkotás* külső megjelenéséről, a benne megjelent írások zömét múltba fordulónak, a jelen problémáitól idegennek vélte, s azt is kétségbe vonta, hogy a lap hitelesen képviselné a francia szellemiséget, amelyet ő a francia kommunista művészek felfogásával azonosított: akiknek „munkássága és magatartása a szocialista művész világ-nézeti fejlődését tanúsítja, a titkos harmóniakért, formalista műtermieskedésért egyikük sem fordít hátat a népnek. A lap a Szajna-parti tanulság helyett sokkal inkább a félbemaradt weimari idillt próbálja feltámasztani, ami a lombikba zárt teoretizálással bizonyítható.” Az *Alkotás* „valóban olyan produktum – adja meg Pogány Kassák lapjának a vélt kegyelemdőfést –, melynek erényei jól sejtetik euró-paiságunk eszközeit. Alkalmas arra, hogy merített papírosra nyomott, címeres és koronás névjegyként belenyomjuk a nyugat polgári ízlését kiszolgáló lakájok fehérkesztyűs markába”.

Mindhárom radikális kommunista kritikus naiv polgári szépelgésnek ítélte Nikosz Kazantzakis felhívását, aki a civilizáció megmentése érdekében valamennyi jóakarató ember összefogására buzdított. (*A halhatatlan szabad emberi szellem* című írást az *Alkotás* az angol *Life and Letters* folyóiratból vette át, s első számában közölte.)

Az Angliában élő, neves görög író kiáltványában nem tett különbséget a hatalmi rendszerek között, nem a politikusoktól várta az emberiségre leselkedő veszély elhárítását, hanem az erkölcsös, gondolkodó embertől, mindenekelőtt a szellem embereitől, akik harcba szállnak „a romlás, a gyűlölet, a szegénység és az igazságtalanság” ellen. Szellemi internacionálé létrehozását vetette föl azoknak, akik elgondolkodnak az általa feltett kérdéseken: „1. Vajon egy történelmi korszak végén vagyunk-e, vagy egy újnak az elején? Melyek e korszakok megkülönböztető jellegzetességei? 2. Befolyásolhatja-e az irodalom, a művészet vagy az elméleti gondolkodás a történelem folyását, vagy egyszerűen csak tükrözi a fennálló állapotokat? 3. Ha azt hiszed, hogy a gondolkodás és a művészet befolyásolhatja a valóságot, a saját országodban milyen irányban kívánnád ennek a befolyásnak az érvényesülését? 4. Milyen pozitívumot nyújthat szerinted a gondolkodás és a művészet a világnak? 5. Milyen érintkezés van a szellem munkásai és a nagytömegek között? És mivel lehetne ezt az érintkezést szélesebbé tenni? 6. Mi ma a szellemi munkás első kötelessége? Mi a művészé? S mivel járulhatnak hozzá a népek békés együttműködéséhez?”

Kazantzakis akkor tette közzé javaslatait, amikor egyre láthatóbbá váltak a repedések a fasizmust legyőző nagyhatalmak között, amikor a háború szörnyűségei után újabb sötét árnyak tűntek fel. Akkor javasolt összefogást, amikor a világban a széttartó tendenciák erősödtek. Kazantzakis jövőt feltű kétségbeesésében fordult a szellem embereihez, akiknek a történelem folyamán még soha sem sikerült gátat vetniük a hatalmi erőszaknak és a technikai fejlődés következményeként is megjelenő egyenlőtlenségnek, szellemi és erkölcsi elkorcsosulásnak.

Miért éppen az *Alkotás* lett az osztályharcos elkötelezettségű, radikális kommunista értelmiségiek céltáblája? Miért nem támadta a lapot Révai József vagy Lukács György? A folyóiratszámokban markánsan megnyilvánuló demokratikus – antifasiszta és szociálisan elkötelezett – művészetszemlélet miatt. Kassákék művészet-felfogása ekkor még beillesztett abba az általános népfreftos irányvonalba, amelyet a kommunista párt is hirdetett, igaz, párttag művészeitől egyre inkább a változó pártpolitikához igazodó közéleti magatartást várt el. A következőkben Borbíró Virgil és Kállai Ernő írására azért térek ki részletesebben, hogy érzékeltethessem azt a hatalomváltó szituációt, amikor a kommunista párt még megtűrté azokat a vele ellentétes nézeteket, amelyek közvetlenül nem érintették hatalmi törekvéseit.

Borbíró *Új városépítés, természetes városépítés* című írásának illusztrációi hűen tükrözik a benne foglaltakat. Az építész szerint a várostervezők inspirációt nyerhetnének az élő organizmusokból, amelyekben az életfunkciók ellátása érdekében bonyolult és észszerű hálózatba, alá-fölé rendeltségi viszonyba, egymástól elválaszthatatlan kapcsolatba kerülnek az erek, az izomrostok, a csontok, a sejtek és a sejtiszövetek. Ha megbomlik közöttük az egyensúly, ha megbetegszik, túlbujánzik vagy elsorvad az egyik összetevő, az élet is veszélybe kerül. Ezek az összefüggések a környezet alakítására, a várostervezésre is inspirálóan hathatnak. Borbíró írásában gondolatait alátámasztandó külföldi városrendezők – Tracy Augurra és Eliel Saarinenre – hivatkozott.

Ez a biologikus, biológiai szemléletmód hatja át Kállai Ernő korabeli írásait is. Ő nevet is adott irányzatának: bioromantikának keresztelte el. Írásokkal, kiállításokkal próbálta bizonyítani, hogy az életet fenntartó szervezetheg, rend, valamint az élet veszélyeztetethegét jelző rendetlenség és zavarodottság a modern műalkotások leglényege is. Ahogy az életben, a művészetekben is meghatározók a lelki történeések. XX. századi megjelenítésükhöz korszerű eszközök szükségesek, ezeknek mindenekelőtt a szürrealizmusához és az expresszionizmusához sorolható alkotók vannak birtokában. *A természet rejtett arca* – ez egyik korabeli könyvecskéjének a címe – a kor szellemiséget kifejező műalkotásokban manifesztálódik. Ez az univerzális, filozofikus ihletethegű látásmód, amely különösen nagy történelmi katalizmak előtt és után jellemző az értelmiségekre, hatja át az *Alkotás*ban megjelent cikkét is. *A művészet egy és oszthatatlan* mélysegesen pesszimista

hangvételi írás. Szerzője úgy látja, hogy a legutóbbi évszázadokban történtek, de különösen a fasizmus és a második világháború megingatta azt a humanizmus, a reneszánsz korában elterjedő, majd a francia forradalom nyomán tovább erősödő hitet, hogy az ember felülkerekedhet a természetén, s legyőzheti a benne meglévő rosszat. A mindenkori művészek ugyanakkor, szemben a hagyományokat közhellyé laposító konzervatívokkal, mindig is forradalmian újítók voltak, mert meglátták és meg tudták mutatni a társadalomban zajló folyamatokat. S ebből

20 *Alkotás*, 1947. 3–4. sz.

következik az is, hogy rokonság van a hasonló problémákkal küszködő, vagy éppen ellenkezőleg, a megállapodottnak,

virágzóknak, békésnek tűnő korok művészete között. Ez nem stiláris, hanem szellemi, hatásbeli hasonlóság. Ezzel magyarázható Kállai szerint, hogy az expresszionizmus barokk reminiscenciákat idéz. Vannak olyan élethelyzetek, emberi pillanatok – így Kállai –, amelyek nem köthetők történelmi változásokhoz. Ezért van az, hogy a XX. századi Brâncuși torzója egy egyiptomi szoborrészlettel mutat rokonságot. „Minden igaz művészet – összegzi mondandóját Kállai Ernő – konkrét életforma és lelki helyzet eredője, de értelme, jelentősége a származás szociológiai keretén túlno, egyetemes emberi magasságokba, a történelem múltó pillanatából az időtlenül eleven jelenvalóságok sorába emelkedik.”²⁰

A kommunista párt a hatalomátvételi folyamattal párhuzamosan egységes művészetfelfogás kidolgozásába fogott, amelybe balos elhajlói nem fértek bele. Az *Alkotás* radikális baloldali kritikussai 1947 második felétől elhallgattak (az *Emberség* meg is szűnt). Ez azonban a folyóiraton nem segített. Kassák lapja 1947 végétől egyre inkább kilógott a fokozatosan kommunista befolyás alá kerülő politikai és szellemi életből. 1948 tavaszára nagyon megritkult a levegő a folyóirat körül. Az *Alkotást* ugyan *kívülről* továbbra sem támadta senki, fenntartója, a Magyar Művészeti Tanács azonban szétzilálódott: a támadások immár *belülről*, elsősorban a kommunista tanácstagok felől érték a lapot, s mindenekelőtt Kassák Lajost. A tanácson belüli viszályok összefüggtek a tágabb környezet megváltozásával: a hidegháború és hazai következményei az addigi kulturális életre is hatással voltak. Demokratikus alapelvek szerint működő, az eltérő művészeti felfogások iránt toleráns, a Nyugat és a Kelet felé egyaránt nyitott szervezetre, mint amilyen a Magyar Művészeti Tanács volt, az új hatalmi-ideológiai struktúrában nem volt többé szükség. A tanács 1950-re hivatalosan is megszűnt. Lapja, az *Alkotás* korábban jutott ugyanerre a sorsra: utolsó száma 1948 tavaszán jelent meg.

SZEKFÜ GYULA

Világnézeti, politikai hovatartozásától függetlenül demokrata az, aki az emberi szabadság ügyét összekapcsolja a méltó emberi életért folytatott küzdelemmel. Aki látja, hogy a nagy tömegek gazdasági elnyomódása, kilátástalan helyzete forradalomhoz és diktatúrához – a szabadság csorbulásához – vezet, s minden erejével azon van, hogy ezt megakadályozza. Ha pedig ez az állapot bekövetkezik, megtesz mindent a túlélés, a megmaradás érdekében. Két, gondolkodása, nézetei miatt az utókor figyelmére érdemes, s egyben általam nagyra becsült negyvenötös közéleti embert mutatok be, akik maradéktalanul megfelelnek a fenti kritériumoknak: Szekfű Gyulát és Kovács Imrét. Mint minden választás, ez is esetleges. Szekfűről azért írok többet, mint Kovács Imréről, mert ő – s ez merőben szubjektív szempont – változásokban gazdag életpályája miatt hosszabb ideig foglalkoztatott, mint Kovács Imre, akinek negyvenöthöz kötődő publicisztikája nem olyan sokrétű, mint az általa nagyra becsült Szekfű Gyuláé.

Szekfű ellentmondásos, változásokban gazdag tudósi és közéleti múltja mindig is megosztotta a közvéleményt. 1920, a *Három nemzedék* megjelenése után az ellenforradalmi rendszer ideológusaként tartották számon. A húszas–harmincas évek Magyarországnak egyik legismertebb, legtekintélyesebb tudósszemélyisége volt.

Szekfű Gyula kevésnek ítélte a tudományos hatást: jobbítani, segíteni kívánt tudása aktualizálásával, meg akarta érteni a múlttól elválaszthatatlan jelent.¹ Magát „egy nem politizáló, semmiféle párthoz soha nem tartozó, nemzeti szemléletében nem forradalmat, de szerves reformot követelő történetírónak” tartotta.² A történelemtudományt önmagában életidegen diszciplínának vélte,

1 „A történész [...] lelkiismerete csupa nyugtalanság [...] a történész nem bírósági ítéleteket mond ki – sőt, talán azt is mondhatnánk, hogy még történeti ítéleteket sem mond ki –, hanem szünet nélkül történeti ítéleteken dolgozik; a történész állandóan munkában van.” Péguy, 2006. 163.

2 Szekfű Gyula: Németh László vagy az ifúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. szeptember–december, 165.

amelyet csupán a javító szándékú kapcsolódás a jelenhez tehet elevenné, hasznossá, hasznosíthatóvá.³ Nem csupán történész, történetpolitikus volt.⁴

Vajon mit tehet az a kortárs értékelő, akinek pesszimizmusát mindig felülírja a borúlátása alapját képező valóság? Az a valóság, amelynek – történész lévén – visszamenőleg is ismerője. A múltból levonható tendenciák többlettudásának birtokában ő másként értékeli, mint a nyilvánosság előtt optimistának mutakozó politikusok és a jelen nehezen áttekinthető történehalmazában gyakran eltévelyedő politikai elemzők.

Minél nagyobb a baj, s minél kisebb a lehetőség a cselekvésre, ha szétmállik az a közeg, amelyre építeni lehetne, annál inkább nem marad más a szellem emberei számára, mint szép elvek, jóra való elképzelések hangoztatása. Szekfű is ezt

3 „[A] kortársi felfogás is látta, érezte – hol »publicisztikának«, hol »politikai esszéírásnak« határozva meg a szekfűi munkákat – Szekfű munkásságának »politizálását« vagy legalábbis politikus jellegét. Szekfű történetírása kétségtelenül a történettudomány és politika együttmozgásának egyik legpregnánssabb esete. Egyik oldalon elutasítása a napi politikai gyakorlatban való részvételnek, másik oldalon hitvallás az egész nemzetet érintő kérdésekben történő állásfoglalás kötelessége mellett.” Glatz, 1980. 91. Rosanvallon ezt írja a tudományos és az állampolgári szerepvállalás összefüggéséről: „A politikum ilyen történetének ereje abban rejlik, hogy úgy tekint a tudományos munkára, mint amely teljes mértékben része az aktív polgári életnek. [...] maga az értelmiségi munka válik, természetéből következően, bizonyos értelemben politikai szerepvállalássá. [...] Csak egy ilyen állandó, a múlt és a jelen között folytatott párbeszéd által válhat láthatóvá a társadalmakat létrehozó folyamat, és születhet meg a világ átfogó megértése.” Rosanvallon, 2007. 22–23., 176. A probléma blochi megközelítése: „A múlt nem ismerése a jelenben nemcsak a ma megismerésének árt, hanem magát a jelenbeli akciót is megghiúsítja. [...] A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik. De ugyanígy hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk.” Bloch, 2006. 50., 51.

Erős Vilmos szerint Szekfű elfogulatlan értékelését segítené, ha publicisztikai írásainak szerzőjében is a történetészt látnánk. (Erős Vilmos: Látomás és indulat a szekfűológiában. Válasz Miskolczy Ambrus: Csoportkép történetészekkel című írására. *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 319.) A Szekfű életművét kutatók közül elsősorban Dénes Iván Zoltán különbözteti meg élesen a historikus és a publicista Szekfűt; a publicisztikai műveket igen alacsonyra értékeli, s még a *Három nemzedék*et is pamfletnek minősítve kirekeszti a tudományosnak minősíthető Szekfű-írások közül. Lásd mindenekelőtt Dénes (szerk.), 2001. 7–29. (*Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága*. A kötet bevezetője.) Erős Vilmos szerint a Szekfű-kutatásban előrelépést jelentene, ha a vizsgálódások középpontjába Szekfű történetírói munkássága kerülne. (Erős, 2000. 319.) Baráth Katalinnal értek egyet: a történetírói és a publicisztikai munkák összefüggének egymással. „...az utókor mindenkori kánonalkotói próbálták a *Három nemzedék*et a történetírás kánonának peremére szorítani azzal, hogy műfaji distinkciókat tettek vele kapcsolatban, holott a műfaj kérdése általában a történeti diszkurzusban elvélve merül fel kardinális kérdésként.” Baráth, 2007. 175–176.

4 Szekfű *Történetpolitikai tanulmányok* címet adta 1924-ben megjelent, válogatott publicisztikai írásokat tartalmazó kötetének.

tette, amikor csak a mindent elöntő rosszat volt módja érzékelni; amikor azonban alternatívák is felmerültek, a hibákat, gyengeségeket, tévedéseket feltáró és értelmező elemzéseket írt. A *Szabadság fogalma* című *Népszava*-cikk⁵ és a „*Valahol utat veszítettünk*” cikksorozat⁶ reménytelenségből született vigasznyújtás, a *Három nemzedék* és publicisztikájának zöme kíméletlen bíráló és elevenbe vágó kritika. A *Forradalom után*, amely a polgári demokrácia ellenében a szovjet rendszer – a „keleti demokrácia” – magyarországi meghonosításának elkerülhetlenségéről szól, ez is, az is.

DEMOKRÁCIAFELFOGÁSA AZ 1945-ÖT MEGELŐZŐ ÉVTIZEDBEN

Szekfű 1940-ben egy korabeli magyar filozófus – nevét nem adja meg – könyvében olvasta: „Van valami eszelősség, a valóságtól elfordultság a demokrácia elméletében.” „E sorok írója – kommentálja Szekfű az idézetet – egyáltalában nem kapott fejéhez, és nem rettent meg, hogy elvesztette eszét csak azért, mert a demokráciát ma is, annyi demokratikus állam bukása után, bár nehezen megvalósítható, de legemberibb uralmi elméletnek tartja. Valószínű, hogy az eszelősség, mint a demokrácia konstitutív eleme, sok hívet szerez még feltalálójának.”⁷

A gondolkodásában mindig is demokrata Szekfű a neobarokká lett társadalomból kiábrándulva – a „neobarokk” szó az ő leleménye – az észszerűen szabályozott népuralom megvalósítását szorgalmazó, harcra demokrata lett. Fordulatainak legbővebb indoklása a *Három nemzedék* 1934-es kiegészítésében olvasható,

de ekkortól szinte minden publicisztikai írása érinti valamilyen módon a demokrácia problémakörét. A szekfűi megközelítés a harmincas évek végére az urbanus-liberális, klasszikus-nyugatos gondolkodáshoz került közel.⁸

A demokrácia egyik alapvető kritériumáról, a választójogról 1936 végén így írt: „Önkormányzatban és politikában gyakorlatlan szegény népünk titkos és többé-kevésbé általános választójog esetén tisztességes, nem balkáni választói eljárással lehet, hogy kríziseket fog felidézni. Viszont, ha mai középosztályunk hatalmát továbbra is állandósítjuk, s az új választójog esetén e célból súlyosabb

kautálékat alkotunk, akkor bizonyosak e krízisek, de lehetséges még egy, akár belső szociális, akár külpolitikai katasztrófa is. [...] A továbbhaladás mindenképpen krízist fog jelenteni, amelyen a nemzetnek át kell esnie, a megállás és a mai ponton állva maradás azonban előbb-utóbb azon játszma végét jelenti, amelyben nemzeti jövőnket és létünket veszítjük el!”⁹

„[A] végső kifejtés csak a magyar társadalom teljes átalakítása lehet olyképpen, hogy nagybirtok, nagytőke és bürokrácia, e három mai nagyhatalom működése tényleg és formában a magyar nép érdekei, nagy létérdekei és mindennapos szükségleteihez fog alkalmazkodni. Sok mindennek meg kell tehát változnia: urak és szegények, munkaadók és munkások, hivatalnokok és alattvalók viszonyának még a külsőségekben, a megszólításokban is mássá kell lennie; föld-reform, a nagy- és középbirtok, a nagytőke mélyebb bekapcsolása a népi életbe; a városi és falusi szegénység életmódjának emberivé tétele, ipari és agrárproletárság helyzetének javítása; a szellemi életben a magyar kultúra és tudomány fokozottabb megbecsülése és másrészt összeolvastatása a még egészen fel sem fedezett népi kultúrával: mindezek logikus követelése a már szinte négy évtizedes, gyökeresen magyar népi mozgalomnak.”¹⁰

A demokrácia csak a szabadságon, az emberi méltóság tiszteletben tartásán alapulhat; a szabadságjogok biztosítása azonban önmagában még nem demokrácia, vagyis a szociális problémák megoldása nélkül a demokrácia elképzelhetetlen.¹¹

Szekfű negyvenötben kiteljesedő demokráciafelfogásának gyökerei az 1930-as évekre nyúlnak vissza, amikor a gazdasági világválság nyomán megnőtt a szocializmussal és a nemzeti/faji gondolattal rokonszenvezők száma, akik a kapitalista, polgári viszonyok átformálásával, lebontásával, az állami szerepvállalás növelésével képzelték el a tömegek jogos igényeinek kielégítését. A kiútkeresők végletes megosztottsága következtében a kelet-közép-európai összefogásban, a népi (paraszi) őrségváltásban reménykedő népiek szembekerültek a polgári értékrendhez, a német-osztrák kultúrkörhöz ragaszkodó, a nacionalizmus veszélyét felismerő Szekfűvel, akinek ellenszenves volt az egyre kirekesztőbb magyar nemzeti eszmekör. Eltérő véleményük a (protestáns) ellenzékiességgel fűszerezett nemzeti elkülönültségről olyan mély árkot vont közéjük, amelyet a demokrácia iránti elkötelezettségük sem tudott áthidalni. Annál kevésbé, mert a demokrácia értelmezésében, megvalósításának módjában nem voltak közös nevezőn. Szekfű egyre töb-

9 Szekfű Gyula: A középosztály és a választójog. *Korunk Szava*, 1936. december.

10 A népi elv két arca (*Magyar Szemle*, 1939. január), Szekfű, 2001. 231. A fenti idézetek is elegendőek talán, hogy – Gergely András véleményével ellentétben – kijelenthető legyen: Szekfűre nem jellemző a „szcientikus arisztokratizmus”, s az sem áll, hogy „nem volt érzéke a szociális változások, azok igényei, feszítőerői iránt”. Gergely, 2007. 15.

11 Szekfű Gyula: A szabadság fogalma, *Népszava* 1941. december 25.

5 1942. december 25. Szerb Antal így ír róla: „Mai irodalmunk legösszetettebb alkotó-egynisége. A székes és irónia nem akadályozza meg, hogy hívő lélek ne legyen, a magyar történelemben rejlő vallásos értékekre senki sem mutatott rá oly szuggesztív módon, mint ő.” Szerb, 1935. 509.

6 *Magyar Nemzet*, 1942–1943. Lásd még Juhász, 1983. és Szekfű, 1987. A kiadvány újraközli a sorozathoz szorosan nem tartozó, a Szekfű által kiváltott vitára reagáló „*Valahol utat veszítettünk*” VII. című „politikai vitairatot”, amely eredetileg a *Magyar Nemzet* 1944. február 27-i számában jelent meg.

7 Szekfű Gyula: Nehéz a zavart eloszlatni. *Magyar Nemzet*, 1940. december 25. Szekfű, 2001. 326.

8 Romsics, 1999. 98.

bet adott fel korábbi antiliberalizmusából, a népi ideológia hívei pedig egyre nagyobb vehemenciával kárhoztatták a liberalizmust: a szociális feszültségek oldása érdekében hajlamosak voltak lemondani egyes szabadságjogokról is, amit Szekfű elfogadhatatlannak tartott. Ez persze csak a durva összkép, hiszen a népiek tábora igencsak heterogén volt. A népiekhez sorolható Kovács Imre és Szabó Zoltán is, akik nagyra becsülték Szekfűt, s Szekfű is méltányolta a két fiatal szociográfust, folyóiratában, a *Magyar Szemlé*ben közölte is írásaikat.

Magyarország második világháborús szerepvállalása újra közelítette egymáshoz a szemben álló feleket: a német befolyás növekedését Szekfű és a népiek egyaránt végzetesnek tartották. A rosszban azonban meglátták a jót is, különösen 1943 után, amikor a józanul gondolkodók már a fasizmus vereségével számoltak: a kényszerű várakozási idő alatt kidolgozhatták a háború utáni új rendre vonatkozó elképzeléseiket. A tervezgetés időszakában megint szembekerült egymással Szekfű és a népiek radikális csoportja – a Németh László-hívők, azok, akik a szociális problémákra érzékeny polgári demokráciával szemben a szocializmus nemzeti változatában hittek. Ezeket az ellentéteket a háború befejezéséig valamelyest mérsékelte a fasizmus elleni összefogás.

Szekfű a harmincas évek második felében, a háború éveiben és az annak befejezése utáni hónapokban gyakran írt az elődök példamutatásáról, a reformok szükségességéről, a kívánatos demokráciáról szóló cikkeket. Mintha önmagát és

nemzetét is szuggerálni akarta volna: van kiút a kilátástalan helyzetből. A közíróként színre lépő tudósak számolnia kellett azzal, hogy a távlatosság hiánya miatt téves következtetésekre juthat, s azzal is, hogy a hatalmon lévők kihasználhatják a számukra gyümölcsözőnek látszó értelmiségi helyzetelemzést, a szelektíven olvasó kortársak pedig csupán arra figyelnek fel majd írásaiban, ami éppen foglalkoztatja őket: félreértik, eltorzítják gondolatait.¹²

Szekfű 1941 és 1944 között megfogalmazott demokráciaelképzeléseit 1945 tavaszán-nyarán már a valósággal szembeállította. A *Népszava* emlékeztető 1941 karácsonyi számában megjelent írására fentebb már utaltam. A *Magyar Nemzet*ben 1943–1944 fordulóján megjelent cikksorozatában a demokratikus társadalmi berendezkedés legfőbb ismérveit részletezte. A „*Valahol utat vesztettünk*” a demokratikus berendezkedésű országok katekizmusa lehetne. Szekfű száz évvel korábbra visszanyúlva a centralisták

demokráciaelképzeléseit elemezte, és részletesen kitért azokra az általuk javasolt demokráciaformákra, amelyeket a háború utáni Magyarországon kívánatosnak látott. Demokráciaépületét az egykori centralistákhoz hasonlóan ő is négy fő pillérre helyezte: a „szabad községekre” (a helyi közösségekre, önkormányzatokra), az egyesülési jogra (a munkások és a parasztok önszerveződésére), a politikai humanizmusra, valamint a népképviselői szervekre (parlament, kormány). 1848–1849-ben és 1918–1919 fordulóján ugyan történt kísérlet arra, hogy az elképzelések a gyakorlatba is átkerüljenek, a bukott forradalmak utáni helyzet azonban jelentősen csökkentette a realizálás esélyeit.

LÁTLELETE AZ ERKÖLCSRŐL A HÁBORÚ ALATT ÉS 1945-BEN

A demokrácia demokratákat feltételez, akik kivívják, gyakorolják e legembe-ribb társadalmi formát. Szekfű a keresztény, „úri” középosztályt egyre inkább alkalmatlannak látta történeti hivatása betöltésére, de az új, népi értelmiség megteremthetőségében sem bízott, ami növelte borúlátását. Így látta a helyzetet 1940 tavaszán: „a fentlévő antidemokraták szálakat szöttek a lentlévő antide-
mokratákhoz, hogy ezek demokratikus, népi tömegeit a maguk céljaira megsze-
rezhessék.”¹³

Kora egyik legnagyobb veszedelmének a demagógiával befolyásolható politikai tömegmozgalmakat látta, amelyek akadályozzák az amúgy is beteg társadalom gyógyulását. A mozgalomba tömörülő tömeget a rációra építő intellektuelek nem befolyásolhatják, ami megnehezíti az új, népi elit kiválasztódását is. A politikusok frázispufoztatása és a tömegek frázisigénye szervesen kiegészíti egymást. Az érzelmekre építő, leegyszerűsítő politikai megnyilvánulások nélkül nincs tömegmozgalom, az érzelmi politizálás pedig a nehezen élő tömegek mákonya. E régi igazság felé korának immár évtizedes tapasztalatai fordították figyelmét: „A Ráció ma éppúgy elavult, mint az első világháború fegyverei” – jegyezte meg rezignáltan. Az a korszerű, aki lemond a rációról és relativizálja az igazságot: „Aki a hordón áll, még ha akarná sem használhatná a logikát; neki éppen az a feladata, hogy hallgatóiban megelőzze, megelőlje a logikus ellenvetéseket. [...] A mai igazság adva van, adottság, aszerint és oly formában létezik, hogy ki fejezi ki, és hogyan. Megszűnik igazságvolta, ha például olyan mondja ki, akitől nem várunk vagy nem várhatunk igazságot. Tegnap még igaz volt; ma már, mert nem én mondom, hanem te – vagy pedig mert nem te mondasz, hanem én –, ezért nem igaz többé; ezért nem is volt soha igaz; ezért az sem igaz, ami tegnap igaz volt” – kesereg és gúnyolódik Szekfű.¹⁴

12 Amit Tagányi Károly 1920 decemberében kelt levelében a *Három nemzedékről* barátjának ír, Szekfű későbbi történetpolitikai esszéire, így a *Forradalom utánra* is vonatkoztatható: „Rendkívül nagy hatásának kell lennie munkádnak, dacára annak, hogy százan a múlt korszak vezetői, kis és nagy hátramoszdítói közül kíméletlen kritikákra fel fognak szisszenni és szidni fognak, avagy mindenki azokat a részeit fogja dicsérni, amelyben nincs találya, de ahol róla van szó, ott fanyalogni, tiltakozni fog, s tájékoztatlansággal fog vádolni.” (Dénes, 1976. 165.)

13 Szekfű Gyula: Tévedés. Idézi Juhász, 1983. 61.

14 Szekfű Gyula: Realizmus? *Magyar Nemzet*, 1940. november 24. Kiemelések az eredetiben.

1941 nyarán Szekfű önkritikusan bevallotta, hogy tévedett, amikor a társadalom megújulását a középosztályba bekerülő alsóbb néposztályok fiaitól várta, s jelentőséget tulajdonított az ezt elősegíteni kívánó állami intézkedéssorozatnak. Kovács Imre és Szabó István elemzései a parasztság, illetve a munkásság helyzetéről, valamint a középosztály nem múló bornírtsága, önsorsrontó vaksága győzték meg erről.¹⁵

A második világháború után is a demokraták hiányában látta a demokrácia megvalósításának legfőbb akadályát. A régi elitet egy gyakorlatlan és zömmel hagyományok nélküli új elit váltotta fel, ami óhatatlanul feszültséghez, szakmai alkalmatlansághoz és kezdetleges, kiforratlan politikai döntésekhez fog vezetni. Tudatában volt annak is, hogy a „nép” morális és politikai érettség hiányában nem képes a demokrácia megteremtésére és működtetésére.

A politikai-hatalmi rendszerváltás és a gazdaság átstrukturálódása a mentalitásban 1945-ben nem érződött: az új irányítók más céggel, más ideológiával kö-

vették el a régi hibákat: politikusi-irányítói gyakorlatlanságból, úrhatnamságból, revánsvágyból, utánzás kényszerből egymást követték a jogtalanságok, politikai és gazdasági erkölcstelenségek, amelyeket

csak súlyosbított a homo novusok tapasztalatlansága és a régieknek az új vezetők iránti túlzott és álságos lojalitása, egzisztenciális félelemből eredő megfelelési igyekezte.

„Vezetők és vezetettek gyakran ugyanazon ítéletképeség-hiányban szenvednek, és a nagyobb kisiklásoktól tán az tart vissza bennünket, hogy életünk a veszett háború és szenvedései következtében annyira szűk és mély mederben folyik, hogy abból kilépni és valami rendkívüli logikátlanságot, irreális kalandot rögtönözni tisztára lehetetlen. Nem csodálhatjuk azonban, hogy ilyen lelki berendezéssel új demokratikus állami és társadalmi rendet egyelőre alig lehet felépíteni” – írta Szekfű elkeseredetten 1945 nyarán.¹⁶

A demokrácia Szekfű szerint elválaszthatatlan az erkölcstől, a hibák beismerésétől, az önvizsgálattól.

DEMOKRÁCIAKÉPE 1945-BEN

1945 első felében Szekfű igen aktív publicisztikai tevékenységet fejtett ki, írásai-
ban a botladozó korabeli demokráciáról is gyakran véleményt nyilvánított.

A második világháború befejezésekor Magyarországon az ideiglenesség állapota felemás helyzetet teremtett: mindenhez a győztesek egyetértése, beleegyezése kellett. Előny és hátrány is volt ez egyszerre. Lehetőség nyílt ugyan a társadal-

mi rend korszerűsítésére, a demokrácia megteremtésére, Magyarország azonban annak a Szovjetuniónak az érdekszférájába került, amelyről nem lehetett tudni, meddig engedi közvetlen szomszédságában a maga társadalmi berendezkedésétől gyökeresen eltérő politikai, társadalmi rendszer működését. Szekfű sejtette, hogy az ország sorsa a szovjet győzelemmel beláthatatlan időre megpecsételtetett. Csúpan abban reménykedett, hogy a hódítónak egyelőre nem érdeke a teljes bekebelezés, ami talán lehetővé teszi a demokrácia egyes elemeinek fennmaradását, a megőrzendő értékek rezerválását a jobb időkre. Ez volt a mérleg egyik serpenyőjében. A másikban pedig a megkönnyebbülés, hogy a háborút követő változások végre átlendítik a holtponton a mozdulásra, modernizálódásra képtelen társadalmat. Új politikai intézményrendszer jött létre, amelyet új politikusi gárda irányított, a földosztással pedig gyökeresen megváltoztak a tulajdonviszonyok. Az átalakulás vesztese az önmaga jogainak csorbítását 1945 előtt érthetően halogató középosztály (és az arisztokrácia) lett, amelynek tagjai javaikkal együtt presztízsüket is elvesztették. Velük együtt ítéltetett elmúlásra a polgári műveltség és mentalitás, a régi világ értékesebb fele, amelynek megszüntét talán Márai fájlalta leginkább, de Szekfű is mélységesen együtt érzett osztályos társaival.

Történelmi ismeretei alapján tudta, hogy túlélésre csak akkor van remény, ha a nemzet számot vet az új helyzettel, és nem az értelmetlen, öngyilkos szembeszegülést választja. Amire egyébként sincs erkölcsi alapja, hiszen a történelemért kisebb-nagyobb mértékben valamennyi honpolgár felelős, vezetői pedig különösképpen elmaraszthatók – mindenekelőtt a szociális reformok halogatásáért, a háborúba való belépésért. Szekfű azt is világosan látta, hogy az új politikusi gárda nincs a helyzet magaslatán, kivéve a kommunistákat, akik felkészülten és taktikusan vetették bele magukat az országátalakító munkába. Mint annyian mások, ő is értékelte a kommunisták tetteit és gesztusait, és nem kívánt csúpan taktikai fogást látni bennük.

1945 tavaszán elismerően írt arról, hogy a kommunista párt nyíltan – pártkonferencián – volt képes szembeszállni saját szélsőségeseivel: „A kommunista párt pütkösdí magatartásából még azt a tanulságot is levonhatjuk, mi, polgáriak, hogy az önkritikát szabad és kell is gyakorolnunk még akkor is, ha ezzel kiteszük magunkat a kívülállók támadásának. A kommunista párt úgy tudta, hogy belső életében még sok javítanivaló akad, s ezt ki is mondta; mi csakugyan azt hisszük-e, hogy a polgári demokrácia készen van, anélkül, hogy javítani kellene rajta?”¹⁷

Ha gyanakodott is a kommunista párt álságosságára, nem látta értelmét – a nemzet szémszögéből: hasznát –, hogy nyíltan hangoztassa kételkedését a kommunisták őszinteségében. Jobb megnyerni a fenevadat, mint ingerelni, ha már kénytelenek vagyunk vele együtt élni. A kommunisták méltányolták a távolságtartó

15 Szekfű Gyula: Jobb élet felé. *Magyar Nemzet*, 1941. június 8.

16 Szekfű Gyula: Értelme hiány. *Világ*, 1945. június 3.

17 Szekfű Gyula: Egy pütkösdí párt nap. *Világ*, 1945. május 26.

szekfűi lojalitást. Szekfű, amikor a belső vagy a külső emigráció helyett 1945-ben a közszereplést választotta, a századelőn megkezdett útját folytatta. Mint már nemegyszer, most is a kollaboráló, a megalkuvó színében tűnhetett fel, másrészt tudnia kellett, hogy áldozatával önmagának árt leginkább: a kommunisták teljes hatalomátvételét követően óhatatlanul a perifériára kerül.

1945-ben azonban még nem vetődött fel élesen a megalkuvás vagy szembeszegülés problémája. A kialakulatlanság, az összekuszáltság, a felemásság, a hirtelen váltás miatt ez az év a kegyelem éve volt mindazoknak, akik közszereplői elhivatottságuk miatt nap mint nap döntésre kényszerültek.

A politikai humanizmus tartósan ígérkező megnyilvánulásával Szekfű azonban a reménykedés évében sem találkozhatott, egyedül az államhatalmi formák változását értékelhette a demokrácia megvalósítása felé tett lépésként, azonban e téren is számos fenntartása volt. Szerinte Magyarországon nyoma sincs a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalom kívánatos elkülönülésének, ahol „az így vagy úgy létrejött legislatívától függ az executiva, a kormány is, továbbá, hogy

a bírói hatalom is egyrészt az executívától függ, másrészt pedig a népbíróságok és az azzal összefüggő intézmények a parlamenttől, vagy az azt összehozó pártoktól, vagy azok grémiumától állítatnak össze”.¹⁸

A demokrácia a nagy francia forradalom óta a szabadság és az egyenlőség küzdelme: „ugyanaz a két elv méri össze egymással erejét a második világháború végével újraeledő nyugati képviselőtestületekben” – állapította meg.¹⁹ A hazai problémák megoldásához e két nagy elv társadalmi vetületeinek vizsgálata vihet közelebb, nem az elvont „klasszikus demokrácia” megvalósításának követelése, javasolta óvatosan, amiből a szabadságjogok védelmének szándéka és a társadalmi igazságosság iránti vágy, valamint a mindkét elv veszélyeztetettsége miatti aggodalom kiolvasható.

Szerinte a klasszikus vagy tiszta demokrácia elméleti fogalom, ami nem vihető át az 1945-ös év magyar gyakorlatába. A rengeteg szenvedésen átment, beteg társadalomtól nem várható el, hogy néhány hónap alatt szabadságot, egyenlőséget és testvériséget teremtsen. „Csecsemő demokráciáról” írt, mint Rákosi, de nem a „reakciótól” féltette az új társadalmi rendet, mint a rendőrség megerősítését szorgalmazó kommunista vezető. Ő a legfőbb veszélynek a hatalom túlzott koncentrációját tartotta.

Július végén megjelent cikkében még nyíltabban – saját értékelése szerint a megértetés érdekében szinte primitíven leegyszerűsítve – írt a demokrácia lényegi összetevőiről és a megvalósítás buktatóiról.²⁰ Azért szánta el magát erre, mert ne-

héznek tartotta az eligazodást a jelszavak erdejében, és a tájékozódásban akart gyámoltalanul tévelygő embertársainak segíteni. A demokrácia a politikai és a gazdasági egyenlőség egyensúlyáért folytatott küzdelem, és akik az egyik oldal felé billentik a mérleget – mint a marxisták az egyenlőség felé –, egyúttal a demokráciát is felszámolják: „A marxista gondolat [...] a polgári berendezés elítélésével a polgári demokrácia helyébe a munkásság uralmát, ezen keresztül a kizsákmányolás megszüntetésével az egyedül megmaradt és az egész népet magában foglaló proletárság demokráciáját tűzte ki végső céljául. A polgári demokrácia helyett proletár demokráciát, amit ma nálunk (ha jól értem ezt a nyelvet)²¹ népi demokráciának hívnak.”²²

Egy másik cikkében proletárdemokrácia helyett „népi” demokráciát emlegett – így, idézőjelben.²³

Szekfű többnyire óvatosan, áttételesen fogalmazta meg fenntartásait. Általánosságoknak tűnő etikai, politikai tanácsokkal látta el a pártok vezetőit, azt remélve, hogy akit burkolt kritikája illet, ráismer magára, és változtat álláspontján, az egyértelmű bírálat viszont ellenállásra, ellenszegülésre, esetleg bosszúra készítené. „A népuralom vezetőinek pontosan le kell mérniük minden cselekedetük következményeit, folyton előre nézniük azokra, amiknek tetteik nyomán be kell következniük, egyszóval gondolkodniuk kell, és a realitás határai közt maradván, ok és okozat viszonyával tisztában kell lenniük” – írta június elején, bízva az értelmes beszéd, a reális helyzetértékelés tudatformáló szerepében, a megfontoltság, a józanság, a mérlegelő kiegyensúlyozottság demokráciaalakító hatásában.²⁴

Mi marad a szabadság, vagyis a polgári demokrácia híveinek, ha a náluk jóval dinamikusabb és eredményesebb egyenlőségpártiak lehetetlenné teszik számukra az országos politika formálását? Megszerettetni az egész társadalommal a demokráciát. Amíg lehet, minden emberben tudatosítani, hogy a polgári demokrácia az a rendszer, „amelyben a legtöbb ember jut emberhez méltó élethez, benne a szabadsághoz, s amelyben a legkevesebb kényszer, erőszak, kegyetlenség szükséges. [...] naponkénti demonstrálását annak, hogy emberhez méltó élete egy embernek csak akkor lehet, ha a polgári osztályon túl az egész társadalom az erőszakot elutasító szabadság elveit vallja” – írta Szekfű.²⁵ „A szabadságelvek megvalósítása a mai átmeneti korban alig lehetséges teljes egészében” – jegyezte meg rezignáltan.²⁶

ami körülötte forrong, ezt a különös keverékét ideáknak és tényeknek, amelyek mind a demokratikus bélyeget kapták napjainkban, s mégis egymással látszólag kiegyenlíthetetlen ellentétben vannak.” Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

21 A későbbi történelem ismeretében egyértelmű, hogy jól értette.

22 Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

23 Szekfű Gyula: Tavasz óta. *Világ*, 1945. augusztus 19.

24 Szekfű Gyula: Értelmezési hiány. *Világ*, 1945. június 3.

25 Szekfű Gyula: A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.

26 Uo.

18 Szekfű Gyula: A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.

19 Uo.

20 „Ilyen leegyszerűsített mechanizmus ismerete nélkül a mai polgár nemigen értheti meg mindazt,

Remélni szeretne volna, hogy „a két elhajló demokrácia koalíciójában” fennmarad a pártok közötti jó viszony, de nem tartotta valószínűnek, hogy a második világháború utáni győzelmi patthelyzet tartósan fennmarad a két gyökeresen eltérő társadalmi berendezkedésű fél – a Szovjetunió és a többi győztes ország – között. Ez reményeit kétkedésbe fordította.

Mérleget vonva az 1945 augusztusát megelőző hónapok „szédítően gyors”, „forradalmi feszültségekkel és forradalmi újításokkal” kísért fejlődéséről, megállapította, hogy az egyenlősítés jelentősen előrehaladt, s ebben a polgári, nem marxista pártok partnerei voltak a marxista pártoknak. A nagykoalíció azért lehetett sikeres, mert a pártok egyetértettek a legfontosabb követelésekben. Szekfü eredmények könyvelte el, hogy az 1945 utáni átalakulás „aránylag békésen folyt

27 Szekfü Gyula: Tavasz óta. *Világ*, 1945. augusztus 19.

28 Uo.

29 A kommunista pártról és szövetségeseiről Szekfü mindig ártételeken beszélt, az egyenlősítés pártjainak, a munkásság és a parasztság nevében hatalmat gyakorló pártoknak nevezte őket.

re nehezebb helyzetbe kerülő középosztálybeliekkel, akik közé maga is tartozott, és abban reménykedett, hogy a sikeres, de túlhajtott egyenlősítési folyamat a gazdasági konjunktúra iránti igény hatására lassulni fog. (Számítása nem vált be: a hatalmon lévők nem a szabad piacgazdálkodás támogatásával kívántak úrrá lenni a gazdasági nehézségeken.)

Augusztus végén már a korábbival ellenkező tendenciát konstataált: úgy látta, nőtt az ellenérzés a koalíció vezető pártjai, az egyenlősítő elvűek iránt, amit ő az adott történelmi helyzetben káros jelenségnek ítélt. Nem csupán azért, mert nem látott lehetőséget a Szovjetuniótól való függés megváltoztatására, hanem azért is, mert veszélyesnek ítélte a polgári demokrácia álhíveinek hirtelen megszorodását. A letűnt rendszer visszasíróit sorolta ide, akiket semmiféle irányító szerepre nem tartott alkalmasnak. Megértette a kommunistákkal és az MKP szövetségeseivel²⁹ szembeni ellenérzéseket, ugyanakkor nem látott lehetőséget a nagykoalíció felbontására. „A szabadság mai hívének tudnia kell, hogy a korábbi vezető réteg, a középosztály, rossz lóra téven mindenét, sőt az ország vagyonát és létét is, elvesztette hatalmát, és nem vezethet többé. A vezetést ma már csak a parasztság és munkásság nevében lehet gyakorolni, és a szabadságelvi rendszer, a polgári demokrácia jelene és jövője sem a középosztálytól, hanem ettől a két »uralkodó« osztálytól függ. Ehhez képest a polgári demokrácia híveinek őszintén el kell fo-

gadniuk a politikai tényeket és berendezéseket, amelyek az elmúlt fél évben éppen a középosztály gyöngesége és korábbi bűnei folytán jöhettek létre, s amelyek a szabadság elvét súrolva, az egyenlősítés felé mennek. El kell ismerniük, hogy ezek vissza nem csinálhatók, ellenkezőleg: a mai és holnapi fejlődésünk alapjai. És őszintén el kell ismerniük a külpolitikai tényeket is: hogy a magyarságot a német elnyomástól a szovjet hadsereg mentette meg, hogy a Szovjet-Világbirodalom [sic!] szomszédunk lett, az is fog maradni, s mint ilyen, anyagi és szellemi téren természetes módon is nagy befolyást fog ránk gyakorolni”.³⁰

Szekfü makacsul kereste a magyarázatot a népi/proletár demokrácia híveinek gyors térnyerésére. A kommunisták és koalíciós partnereik³¹ sikerét nem csupán egyes és mértékletes politizálásuknak tulajdonította, hanem elsősorban a háború következtében kialakult helyzetnek: a konjunktúra az egyenlősítés híveinek ölébe hullott. „Az alapot készen kapták a veszített háborúból és annak kísérőjelenségeiből: elszegényedett polgárságot, befolyását és önbizalmát veszített középosztályt, de a társadalmi piramis csúcsainak, az egyházi és világi nagybirtoknak és a tőkés hatalomnak lehordása már az ő eredményük.”³² Úgy csinálták a forradalmat, hogy „különböző szabadságjogokat kihagytak”, olyanokat, „amelyeket a korábbi polgári korszakban sem élvezhetett egészükben a magyarság”. A lehetséges folytatásról aggódva nyilatkozott: valószínűsítette, hogy a nagykoalíció a választások után is fennmarad, a demokratikus politizálás meghonosodásában azonban nemigen bízott. Különösen azt tartotta aggályosnak, hogy a felelősségre vonások a nyilvánosság kizárásával folytak.³³ „Minden pártnak csak hasznára lehet, ha tagjain is felülemelkedő igazságérzetet tanúsít, – az Igazságnak ma is nagy hatása van a magyarság minden rétegében.” Óvatossága realitásérzetéből fakadt: világosan látta a múltban elkövetett hibákat, tisztában volt korának bel- és külpolitikai helyzetével, számolt a lakosság és vezetői erkölcsi, mentális és egzisztenciális állapotával, s így nem sok választása maradt. Azt szeretne volna,

30 Szekfü Gyula: A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.

31 Szekfü továbbra sem nevezi meg őket: az egyenlősítő demokrácia híveiről ír.

32 Szekfü Gyula: Az egyenlőség hívei. *Világ*, 1945. szeptember 2. A további idézetek is innen valók.

33 Hasonló problémákat járt körül Bibó István hónapokkal később, már a választások után, 1945 decemberében *A magyar demokrácia válsága* című írásában. Bibó a politikai praktikum felől közelített a demokráciához: a jobb- és baloldali szélsőségekkel szemben a középpártok – az SZDP és az NPP (ez utóbbinak maga is tagja volt) – presztízs növekedését látta volna szerencsésnek. Azért a két pártot, amely a demokratikus szocializmusról igencsak eltérő módon gondolkodott. (Bibó és Szekfü 1945 utáni tevékenységének összehasonlító feldolgozása még várat magára.) Bibó demokráciafelfogásáról ebben az írásban azért nem esik szó, mert 1945 decemberéig egyetlen cikk kivételével (A demokratikus Magyarország államformája. *Szabad Szó*, 1945. június 10.), amely alapvetően aktuálpolitikai vonatkozású volt, ebben az évben nem publikált.

ha az 1945 őszére kialakult állapot konzerválódik, vagyis tartósan fennmarad a két ellentétes demokráciafelfogás híveinek viszonylagos egyensúlya. Az erősebbet türelemre és mérsékletre, a gyengébbet kivárára és tűrésre intette. „Ebben az elpusztult országban, ahol a háztető és ablak, a fűtőanyag és a betető falat egyképpen hiányzik és a hosszú télen át hiányozni fog, mindenki feladata a helyreállítás, és nem az, hogy már most, néhány hónap alatt oldjuk meg két évszázad legnagyobb problémáját, a szabadság és egyenlőség közti feszültséget, a polgári és a proletárdemokrácia³⁴ eltérését.”

Szekfű minden lehető alkalommal visszatért az alapkérdéshez, a kétféle, egymástól lényegileg eltérő demokrácia összeegyeztethetőségének problémájához. Tudta, hogy a polgári és a „népi vagy munkásdemokrácia” – 1945 októberében már ezt a kifejezést használta – alapértékeinek különbözősége miatt a nagykoalíció természetellenes képződmény, de ezt még mindig kisebbségnek tartotta, mint az egyenlítőspártiak korlátlan uralmát. Azt is látta, azzal, hogy az ország szovjet érdekszférába került, a nyugati típusú polgári demokrácia megvalósulásának nincs esélye. Már-már kétségbeesetten sürgette a forradalmi változások során háttérbe szorult szabadságjogok „demokrácia követelte helyreállítását”, bár érez-

nie kellett, egyre inkább lehetetlent kíván. A gazdasági nehézségek miatt – írta – „szinte könnyelműségnek láthatják némelyek, hogy akadnak, akik sajtószabadságról vagy személyes szabadságról beszélnek, és ezek fenntartásának feltételeit mérlegelik. Először élni, aztán filozofálni. De valóban alig lehetséges igazi emberi életet élni a filozofálás, a dolgok tudatos szemlélete nélkül. Az éhínségtől

pedig csak akkor menekülhetünk meg, ha sikerül állami és gazdasági életünket célszerűség szerint rendbe hoznunk, rendezett élet pedig demokráciában, ami minden pártunknak programjában egyformán benne van, az emberi jogok érvényesülése nélkül nem is képzelhető el.”³⁵

A fentiekből levonható a következtetés: Szekfű a lehetőségek szűkülésével, a realitások nyomasztó hatására egyre inkább az elmélet, a bölcsekedés, a morálizálás bástyái mögé vonult. A helyzet bizonyos tekintetben az 1941. végére emlékeztetett, amikor a reménytelennek tűnő jövő miatt csak elvi kívánságokat lehetett megfogalmazni, de ez sem 1941-ben, sem 1945 második felében nem volt kevés. 1945 nyarán és őszén azokat a gondolatokat árnyalta tovább, amelyeket *A szabadság fogalma* című, 1941. karácsonyi írásában fogalmazott meg először. Az foglalkoztatta – s ebben nem volt egyedül –, hogyan lehet egyensúlyt teremteni a

demokrácia két elve, a szabadság és az egyenlőség között, a szabadságelvűek és az egyenlőségpártiak közötti ellentéteket kiegyenlíteni, a szociális egyenlőtlenségek mérséklése mellett is megőrizni a polgári demokrácia értékeit, elkerülni, hogy a totalitarizmus győzzön a politikai pluralizmus felett. Szekfű észszerű kompromisszumot, kölcsönös belátást, őszinte és mélyreható önvizsgálatot sürgetett, a problémák sokoldalú végiggondolását és megvitatását szorgalmazta, és ennek érdekében írta a *Világba* hétről hétre a nemzeti tudatot pallérozó cikkei.

Történelmi tudáson alapuló következtetései, intelmei süket fülekre találtak. Kasszandrai jósnak bizonyult: a demokrácia a politikai és a gazdasági egyenlőség egyensúlyáért folytatott küzdelem, és akik az egyik oldal felé billentik a mérleget – mint a marxisták az egyenlőség felé –, egyúttal a demokráciát is felszámolják.

Szekfű Gyula a *„Valahol utat vesztettünk”*-ben propagált demokráciaelképzelések közül 1945-ben szinte egyikről sem vélte, nem is vélhette, hogy az részben vagy egészében megvalósult. A helyi, spontán demokratikus kezdeményezéseket előbb a megszállók veszélyeztették, amikor – ellátásuk zavartalansága érdekében is – visszaállították a régi közigazgatást, majd a hatalomra került új pártok döntöttek úgy, hogy nem kockáztatják saját hatalmukat a nehezen összefogható és ellenőrizhető spontán önkormányzati formák elismerésével, inkább megszállták, korlátozták, majd bekebelezték őket. (Pártparitáson alapon újjászervezték a nemzeti bizottságokat, és koalíciós – alapvetően kommunista – ellenőrzés alá vonták a pártkatonákkal kicserélt helyi képviselő-testületeket.) A szakszervezetek és a parasztság, valamint az értelmiség és az ifjúság egyesületei is önös pártérdekeket szolgáltak, a hatalmi harc eszközeivé váltak, ahelyett hogy réteg- és csoportérdekek öngazgató képviselői lettek volna.

KOR- ÉS DEMOKRÁCIAKÉPE 1946–1947-BEN A FORRADALOM UTÁN

Szekfű Gyula jelenkor-értékelése, demokráciafelfogása híres-hírhedt könyvéből, az 1947-ben megjelent *Forradalom után*-ból rekonstruálható leginkább. A könyv zavarba ejtő, rejtélyes olvasmány, nem csupán az 1942–1943-as cikksorozat, a *„Valahol utat vesztettünk”* újraközlése, hanem mindenekelőtt a Szovjetunió méltánylása, elismerő ábrázolása miatt. Műfaja politikai esszé, hasonlóan a *Három nemzedékhez* és annak 1934-es bővített kiadásához.³⁶

36 Dénes mindkét művet a röpirat műfajába sorolja, s alapvetően moralizáló, a múltba visszajósló irodalomnak tartja őket. (Dénes [szerk.], 2001. 18.) A történelmi tevékenységet az értelmiségi közéleti szerepvállalás felé tágitó Rosanvallon a vitairat és a tudományos esszé közötti távolságot nem látja áthidalhatatlannak, s – Szekfűhöz hasonlóan – maga is e sajátos műfaj művelője. (Rosanvallon, 2007.) Szekfű munkásságára vonatkoztathatók Rosanvallon sorai:

34 Visszatérése a „proletárdemokrácia” kifejezéshez azt jelzi, hogy Szekfű megjegyezte: a jövőbeli hatalom leginkább a Tanácsköztársaság ideáira fog épülni, s nem valami harmadikutas magyar szocializmust valószínűsít meg, amiben pedig 1945 után számos baloldali értelmiségi bízott.

35 Szekfű Gyula: A választás után. *Világ*, 1945. október 21.

„...a politikum története együtt az irodalommal a társadalomtudományok réseiben dolgozik. Egy olyan folyamat részese, amely rokon valamely titkosítás megfejtésével.” (Uo. 189.)

37 A *Három nemzedék* jelentőségét a róla szóló mai értékelések is alátámasztják: a 2007-ben megjelent *A magyar irodalom története*i című, háromkötetes munka utolsó darabja a róla szóló tanulmánnyal indít. (Romsics, 2007. 11–24. Lásd még: Vajda, 2007. 68–90., valamint Gyurgyák, 2007.)

38 Lásd a *Három nemzedék* 1920-as első és 1934-es, bővített kiadását.

39 Néhányat közülük megjelentettem 2005-ben: Késérő tanulság (*Világ*, 1945. május 14.); A „klasszikus demokrácia” (*Világ*, 1945. július 22.); A szabadság hívei (*Világ*, 1945. augusztus 26.); Az egyenlőség hívei (*Világ*, 1945. szeptember 2.). (In Rainer M.–Stan-deisky [szerk.], 2005.)

Az addigi avított társadalmi berendezkedést felváltotta egy ismeretlen, új demokráciaforma. Szekfű – történelmi tapasztalatai alapján – nem sok reményt fűzött a születő új világhoz, az 1945 előtti út folytathatatlanságáról azonban meg volt győződve. A forradalom iránti bizalmatlanságából eredő aggodalmát növelte, hogy a gyökeresen új körülményekhez éppen azoknak kell majd alkalmazkodniuk lent és fent egyaránt, akiknek csak a letűnt világról vannak tapasztalataik, s mentalitásuk, erkölcsiségük a meghaladni vágyott múltból való. Segítő szándék, pedagógusi buzgalom készítette Szekfűt a *Forradalom után* megírására, hasonlóan azokhoz a megelőző időszakokhoz, amikor szintén a közelmúlt folyamatait elemezte.³⁸

Az opus nem előzmény nélküli. Az 1941-ben írt *Jobb élet felé* (*Magyar Nemzet*, június 8.) és a *Karácsonyi mese* (*Magyar Nemzet*, december 25.) az 1945-ös gyökeres átalakulás előérzete, a historikus jövőt sejtető éleslátásának példája, a *Forradalom után* valóságelemző fejezeteinek akkor még utópisztikusnak tűnő vázlata. Szekfű 1945-ös, fentebb már ismertetett publicisztikai írásai – amelyek sajnos még mindig nem kerültek szélesebb olvasóközönség elé – csak szellemiségükben, és nem tartalmi egybeesésük okán rokoníthatók az 1947-es könyvvvel.³⁹

Amikor Szekfű a *Forradalom után* sorait róttá, már nem szabad országba álmodta magát, mint a „*Valahol utat veszítettünk*” írása idején, hanem a vere-ség és a megszállás realitásához igazodva próbálta honfitársait rádöbbsenteni lehetőségeikre, mozgásterük korlátozottsá-gára. A *Három nemzedékben*³⁷ a liberális nemzedékek irányítóit tette felelőssé a forradalmakhoz vezető rossz politizálá-sukért, a *Forradalom utánban* az egyre inkább radikalizálódó keresztény jobb-oldal vezetőit és tagjait marasztalta el, akik nem kis részben az 1919 előtti li-berálisok konzervatív leszármazottai voltak. A hanyatlás, amely a két háború között is folytatódott, a zsidóság kire-kesztésével pedig felgyorsult, 1945-ben e réteg teljes kirekesztődésével ért véget.

A „*Valahol utat veszítettünk*” újraközlésének oka

Az 1947-ben megjelent könyvben a szerzői bevezető után a „*Valahol utat veszítettünk*” című, 1943–1944 fordulóján írt cikksorozat újraközlése következik. „Az az igazi demokrácia, mely nem kíván többé beszédek, s az igazi szabadság, melyet nem kell emlegetni” – írja ebben Szekfű.⁴⁰ Ez volt a második világháború vége felé az a vágykép, amelytől akkor és a későbbiekben is igen távol volt a magyaror-szági politika és társadalom. Szekfű az ország számára katasztrofális véget sejtető második világháború idején a centralisták „tisztá” nemzeti liberalizmusának fel-emlegetésével józanságra intett és perspektívát mutatott. Tette ezt akkor, amikor Magyarország múltjának és korabeli jelenének ismeretében a régi szép elképzelé-sek megvalósításának újbóli megkísérlése nem sok reménnyel kecsegtetett. Mint-ha fuldokló kapaszkodott volna szalmaszálba.

Miért közölte újra Szekfű a „*Valahol utat veszítettünk*”-et a *Forradalom után* indításaként? Rá akarta vezetni olvasóit annak felismerésére, hogy semmi sem lett azokból a demokratikus elképzelésekből, amelyeket a centralisták kidolgoz-tak? Jelezni akarta az első rész, valamint a további részek kontrasztjával, hogy a valóság Magyarországon felülírja a leg-rosszabb várakozásokat is? Figyelemfel-hívásnak szánta, hogy az a hanyatlási fo-lyamat, amelyet ő a *Három nemzedékben* feltárt, nem állt meg ...*az ami utána kö-vetkezik* idején (1934) sem, sőt a második világháború végére elérte azt a határt, ahonnan nincs tovább, és az ideális demok-rácia posztulátumai a „*Valahol utat veszítettünk*”-ben immár semmire sem jók?

Amikor a „*Valahol utat veszítettünk*” keletkezett, egészen más volt Magyaror-szág helyzete, mint a *Forradalom után* megírása idején. A centralisták beteljesü-letlen demokráciaelképzeléseiről 1943–1944-ben általa írtak 1947-ben arra figyel-meztethették az olvasót, hogy a szovjet birodalmi befolyás alatt épülő új világot immár semmi sem kapcsolja a XIX. századi álmokhoz. A „*Valahol utat veszitet-tünk*” újraközlése talán annak beismerése volt, hogy az a jövővízió, amely a hábo-rú alatt még vigaszt jelenthetett, és esetleges kiindulási pontul szolgálhatott volna az önkritikus változtatásokhoz, 1947-re ismét illúzió lett.

A demokrácia

1946-ban, 1947-ben a vágyálmaikhoz még ragaszkodó jobb- és baloldali értelmi-ségi társaitól eltérően Szekfű tisztában volt azzal, hogy immár lehetetlen bármi-féle szimbíózis a polgári demokrácia magyarországi formája és a szovjet típusú

40 Szekfű, 1987. 54. A Magvető Gondolkodó ma-gyarok sorozatában Szigethy Gábor előszavával újra megjelent „*Valahol utat veszítettünk*”-nek is üzenet-értéke volt: a bomló államszocialista rendszerből se-gített kiutat keresni. (Ezt szolgálta a Bibó-kultusz is.) Ez és a következő idézet ebből a kiadásból valók.

egyenlősítő „demokrácia” között. E kiábrándulási folyamat virágnyelvű verbalizációjának szívszorító dokumentuma a *Forradalom után*.

Szekfű a politikai színeváltozókat is felelőssé tette a demokrácia második világháború utáni elégtelen működése miatt. A háborút követő változások során azok voltak a nyugati típusú polgári demokrácia magyarországi megvalósításának legfőbb szorgalmazói, vélte, akik korábban pokolba kívánták Angliát és Amerikát, s akik nem akartak tudomást venni arról, hogy az általuk emlegetett ideális demokrácia – amin ők valójában a második világháború előtti viszonyok reprodukálását értették – nem teremthető meg abból a kevésből, szinte semmiből, ami magyar demokratikus hagyománynak nevezhető, a régi világ pedig folytathatatlan: le kell tehát mondanunk álmainkról, és el kell fogadni a realitásokat, amelyekért magunk is felelősek vagyunk.

Szekfűt 1947-ben is az izgatta, ami korábban: hogyan jutott Magyarország 1944-ben és – számos vonatkozásban – 1945–1946-ban is zsákutcába. Mennyi ebben a mi felelősségünk? Mi az, amiről mi tehetünk, s mi az, amiről nem? Ez a könyörtelen önvizsgálat az új és maradandó a *Forradalom után* demokráciaértelmezésében is.

Mit értett Szekfű „tényleges demokrácián” vagy „keleti demokrácián”? Az egyenlősítő felfogás híveinek uralomra jutását a szabadságjogok elsődlegességét hirdetőkkel szemben, a két elv képviselői közötti hatalmi és társadalmi egyensúly lehetetlenségét. Lényegi sajátosságát abban látta, hogy az ország vezetését az addig a hatalomból kizárt „társadalmi osztályok” vették át; antikapitalista és a fasizmus újbóli felbukkanását kizáró politizálás vette kezdetét, ami természetesen együtt járt a szabadságjogok korlátozásával (a centralisták szabadságeszményének háttérbe szorulásával). Ha a forradalom nem kerül át az utcáról a parlamentbe, akkor a (szélső)jobboldali és a szélsőbalos tömegek is birtokba vehették volna a köztereket, s a nyilvánosságból sem lehetett volna kizárni képviselőiket. Szekfű a magyar demokrácia fejletlensége, sérülékenysége miatt pártolta a szabadságjogok átmeneti korlátozását. A gazdasági nehézségek felértékeltek volna a Horthy-kori rendszert, ami a nem szélsőségesek közül is sokakat a demokrácia ellen fordított volna. „Nagyfokú naivság kellett volna az új vezetők részéről elhinni, hogy ezek a néptömegek egyik napról a másikra belenyugodtak életszínvonaluknak már az ostrom alatt megkezdett leszállításába, és őszi híveivé váltak az új rendszernek. Sajtószabadság, egyesülési szabadság, a nyugati demokrácia alappillérei, ezek kezében fegyverekké váltak volna, teljességgel értelmetlen cél szolgáltatásban, visszahozni az elmúltat, pontosabban: emberi erővel feltámasztani [a] feloszlóban lévő holttestet. [...] a parlamentáris életbe beilleszkedő kommunisták [...] megkapták volna a még baloldaliabbakat, akik felelőtlen ígérekkel, a proletárdiktatúra képei megmutogatásával csakhamar túlszárnyalhatták volna ő[ke]t.”⁴¹

A második világháború utáni sorsforduló értelmét boncolva írja Szekfű, hogy a kapitalista piacgazdaság klasszikus formáinak érvényesülése elé gátakat emeltek az 1945. évi változások. Az egyházi és világi nagybirtokok teljes felosztásával eltűntek a kirívó vagyoni különbségek, s az államosítások is a kapitalista szélsőségek mérséklődése felé mutattak. Szekfű – Bibó Istvánhoz, Donáth Ferenchez és más értelmiségiekhez hasonlóan – sokat várt a parlamentáris demokrácia visszasságait kiküszöbölő népi önkormányzatoktól: a nemzeti bizottságoktól, a szakszervezetektől, az üzemi bizottságoktól, amelyeket az új demokrácia reményteljes megvalósulási formáinak tartott. Kénytelen volt azonban megállapítani, hogy ezeket az új kezdeményezéseket lényegében már 1945 nyarán maguk alá gyűrték a politikai pártok. Szekfű – s ebben sem tért el Bibótól – a

nagykoalíciót ellentmondásos, de szűk- 41 Szekfű, 1987. 90.

ségszerű kormányzási formának tartotta. 42 Szekfű, 1947. 200.

Ő is leginkább a kisgazdapártot bírálta

ügyetlen politizálásáért, de Bibónál hangsúlyosabban mutatott rá a két, egymással gyökeresen ellentétes ideológiájú politikai erő együtt kormányzásában rejlő veszélyekre. Az antikapitalista baloldal felülkerekedését elkerülhetetlennek tartotta.

A demokrácia megvalósulására akkor van esély, ha megelőzik olyan történelmi korszakok, amelyekre építeni lehet. Magyarország múltjában ilyenek nemigen fordultak elő. A vigasztalan múlttal a háttérben óhatatlanul felértékelődött előtte a szocializmusnak a Szovjetunióban megvalósult, a kapitalizmusnál humánusabbnak tűnő változata. (Bibó az általa elképzelt – a nagy magántulajdont korlátozó, aktív közösségi részvételen alapuló, szolgáltató államot működtető – szocializmushoz fűzött nagy reményeket.) A historikus illiberálisnak, áldemokratikusnak tartotta az 1945 előtti rendszereket, amelyek mögött „a nyugatinál is önzőbb, kezdetlegesebb kapitalizmus húzódott meg, avagy dicsekedett és tetszelgett önmagának”.⁴² Azok a korszakok, amelyek kimaradtak a magyar történelemből, nem pótolhatók, s determinálják a jelent és a jövőt. Szerinte az elmulasztott lehetőségek miatt nincs realitása Magyarországon a nyugati típusú kapitalizmusnak és demokráciának. Szekfű a politikai és a gazdasági élet korabeli történéseinek felsorolásával bizonyította Magyarország eltérését a demokrácia nyugati formájától, amit nem minősített jónak vagy rossznak: ténytet konstatált.

A forradalom

Szekfű demokráciafelfogása elválaszthatatlan forradalomértelmezésétől. A demokrácia eleve szétfolyó tartalmú, parttalan fogalom, de Szekfű igazán veszélyesnek a szó kortársi politikai kihasználását, kisajátítását, szándékos manipulációját tartotta. „Forradalom helyett mindenki demokráciát emlegetett, ezt az ártatlan,

veszélytelen jelszót, melyet azok is szívesen elfogadtak, akik előző napon még a »rohadt«, »angol-zsidó« jelzőkkel tisztelték meg későbbi bálványukat. A demokratikus jelszó kezdettől fogva sokféle értelemmel bírt, de időbe telt, amíg az ellentétes értelemek megvilágosodtak, szétváltak és egymás ellen fordultak. [...] ez a demokrácia nem jelentheti a társadalmi rétegződés korábbi formáját és annak helyreállítását.⁴³ 1947-ben úgy vélte, hogy 1945-ben mindenki a többféleképpen értelmezhető, ártatlan demokráciáról beszélt, mikor valójában a „negyedik rend” forradalmáról kellett volna szólnia.⁴⁴

Szekfű forradalomellenes volt, 1945-ben is szükséges rosszat látott a forradalomban. E vélekedése az első világháború utáni forradalmakról szerzett tapasztalataiból is következett, de az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc megítélésétől sem függetleníthető.⁴⁵

Az 1918-as polgári forradalmat – igaz, Tisza István meggyilkolása kapcsán – 1935-ben, magyar történeti szintézisében „csöcselékkorradalomnak” nevezte.⁴⁶ A „tehetetlen forradalmi gesztusoktól” éppen úgy óvni akarta a társadalmat, mint a „kiábrándulás meddőségétől”.⁴⁷

Rettegett attól, hogy az elkerülhetetlen háború utáni nagy változás – a tömegpolitika kora – nem békésen, reformok útján következik be.

Szekfű a háború éveiben nem forradalmat tartott valószínűnek, hanem összeomlást, erkölcsi fertőt. Szegedy-Maszá Aladár, aki Szekfűt a rend fanatikusának nevezte, emlékiratában a történetésnek a következő káoszról mondott

szavait idézte: „mindenki el fog árasztani valamit, a katonák főleg a várost, a zsidó lakásokat és vagyont, a parasztok a nagybirtokot”.⁴⁸

Mit értett Szekfű „politikai forradalmon”, „osztályok összeütközésén”? A békés, szerves átalakulás ellentétét, amikor a vagyoniilag, politikailag-ideológiailag szemben álló és műveltségüket tekintve is eltérő csoportok, osztályok helyet cserélnek: a fent lévők alulra kerülnek, és fordítva.

Az „osztályok” összeütközése a háborús vereség, a szovjet megszállás, a korábban fent lévők bénultsága miatt 1945–1946-ban elmaradt, a gyökeres, minden korábbit felülvizsgáló, megkérdőjelező változások azonban mégiscsak forradalomnak nevezhetők. 1945 a körülmények alakulása folytán viszonylag békésen lezajló, alapvetően demokratikus irányultságú, gyökeres fordulat volt, amibe a kommunisták vittek bizonyos tervszerűséget a maguk akkor még demokratikusnak tűnő ideáival. A forradalmi változásokat nem előzte meg a társadalom széles rétegeivel

a változások szükségességét megértető szellemi előkészítő szakasz, megvalósítóik pedig többnyire fegyelmezett baloldali pártkatonák voltak.

A kortársak zöme világnézettől és pártállástól függetlenül forradalomnak, forradalminak nevezte az 1945 utáni változásokat, olyan, gyökeres átalakulásnak, amely a szovjet jelenlét nélkül is bekövetkezett volna, ha nem is mindenben ugyanúgy, mint ahogy az átalakulási folyamat a dinamikus kommunista ráhatással végül is végbement. A Horthy-rezsim tehetetlensége és a szélsőjobb 1944-es orgiája felértékelte Szekfű előtt a szovjet megszállókat és az 1945-ben jőzannak, kiegyensúlyozottnak tűnő kommunistákat, akik a gyökeres átalakulás kezdeményezői és végrehajtói voltak. (Hozzá hasonlóan látta az átalakulások jellegét Bibó István is 1945 decemberében.⁴⁹)

Ha már elkerülhetetlen a revolúció, Szekfű határolt, észokokkal korlátozott forradalmat szeretett volna Magyarországon látni: az 1945-ös magyarországi változások mintha ebbéli reményeit igazolták volna. Ugyanakkor már 1946-ban, Lenin születésének évfordulóján tartott beszédében leszámolt a békés forradalommal: „a világtörténet nagy forgószélét fogjuk érezni” írta, amikor az új birodalmi függés szükségességéről és elkerülhetetlenségéről írt.⁵⁰

A szegények és a kifosztottak nagy száma miatt fontosabbnak ítélte az egyenlőséget a szabadságnál, vagyis a néptömegek szociális helyzetének javítását, élet színvonaluk emelését tartotta elsődlegesnek. A *Forradalom után*ban úgy vélte, hogy a korabeli politikai pártok egymás elleni parlamenti és utcai csatározásai rontják a gazdasági javulás esélyeit. A nép „összehozható lenne” a gazdasági építésre, „ha e néphez nemcsak mindig a pártok beszélnének” – vélte, ami némi kiábrándulást sejtet nem csupán a kisgazdapártból, melyet Bibóhoz hasonlóan ő is ostromozott, hanem a kommunista pártból is. Nem lehet azonban eltekinteni attól, hogy Szekfű mindig is szkeptikus volt a pártokkal, a parlamenttel szemben.

Miért nevezte 1947-ben forradalomnak Szekfű az 1945 utáni változásokat?

Szekfű radikális – gyorsított és szaggatott ütemű – rendszerváltozást értett 1947-ben forradalmon, a konszenzusos, reformokon alapuló evolúció ellentétét, amelyre általában akkor kerül sor, amikor a békés fejlődés lehetősége végképp elakad.⁵¹

A „forradalom” szónak a baloldalon 1945-ben pozitív felhangja volt, szemben a demokratikus jobboldallal, ahová Szekfű is tartozott.

43 Szekfű, 1947. 162.

44 Uo. 161.

45 Erre vonatkozóan lásd mindenekelőtt a *Három nemzedék* című művét.

46 Szekfű, 2001. 116.

47 Szekfű Gyula: Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. október. 167.

48 Szegedy-Maszá, 1996. 230. Lásd még Szekfű, 2001. 219.

49 Bibó, 1986. 15–79.

50 Szekfű, 1946.

51 „[A] forradalom szó ebben a munkában *nem* marxista értelemben alkalmaztatik, hanem egyszerűen mint az »evolúció« ellentéte, – miután az evolúció, a békés fejlődés végképp elakadt, kellett jönnie a hirtelen, gyors változásnak, mely nem feltétlenül barikádokon keresztül folyik, de nézetem szerint, az átalakulásnak az előzményektől megszabott gyorsított és szaggatott ütemében ma is megnyilatkozik.” Szekfű, 1947. 8–9.

Szekfű – kortársai zöméhez hasonlóan – az 1945-ös változásokat forradalomnak tartotta, amely szükségszerűen következett be a régi világ összeomlásával. Szükségszerű rossznak, amelyből jó is kisülhet.

A forradalom nem a megszállók importja volt – folytathatjuk az 1947-es szekfűi gondolatmenetet –, hanem saját „termék”. Ahogy maga Szekfű írja: az állam és a társadalom „saját hibáinkból és belső bűneinktől” pusztult el, s még örülhetünk is annak, hogy a szétesést a káoszt és anarchiát szülő hatalmi vákuum helyett irányított forradalom követte, ami a megszállóknak köszönhető.⁵² „[V]annak bölcselkedő hajlamú értelmiségiek is, akik a mai napig sajnálkozással hangoztatják, hogy akkoriban nem folyt vér az utcákon, nem pusztultak ki az ellenkező társadalmi osztályok, s egy ilyen véres, »szabályszerű« forradalom híján [hiányában] van az országban mai napig megnyilvánuló sok nehézség.”⁵³ 1945-ben „[e]gy

52 Szekfű, 1947. 80.

53 Uo. 83.

54 Uo. 75.

55 Juhász et al., 1989.

56 „[S]tílusával, amelyben archaizáló-konzervatív hajlam keveredik valami higgadt, kimért, de ritkán fzléstelen modernséggel, iskolát csinált.” Fejtő Ferenc: A középosztály bírálata. *Népszava*, 1937. január 3.

vonálnak, hosszú történeti vonálnak, vége szakadt, dicstelenül, szégyenletesen, vagy ha jobban tetszik, groteszkül véres tragikomédiában. Egyetlen mentség maradt: a forradalom.”⁵⁴

A „mentség” szónak két jelentése van. Az általánosabb: „olyan körülmény, ok, amellyel menteni, igazolni lehet valakit, valamit”. Régiesebb értelme: megmenekülés.⁵⁵ Szekfű, akinek stílusa egyszerre

volt archaizáló és modern, aki hol klasszikus, hol újszerű kifejezésekkel tette érzékletessé mondandóját,⁵⁶ talán a „mentség” mindkét jelentésére gondolhatott, amikor felváltva használta a szó két jelentését: könyve tartalomjegyzékében és fejezetcímében „menekvés”, magában a szövegben „mentség” olvasható. Eszerint Magyarországot a jövőnek a forradalom menti meg, amely egyúttal mintegy igazolja – jóváteszi, kijavítja – a korábbi hibás, pusztulás felé vivő politikát és közmagatartást.

A forradalom – „az egyetlen kivezető út” – ugyanakkor sokaknak kint és kerservet hoz majd, vélte Szekfű. 1947-ben nem volt nehéz a forradalom anomáliáit két évvel korábbra visszavetíteni: „A reform embereinek nehéz napjuk van, amikor végre felismerik, hogy nyugodt, békés fejlődés helyett az egyetlen kivezető út a forradalom. Természetes, hogy a polgári gondolkodás visszariad a forradalomnak értékeket pusztító viharától, melyről senki, még saját irányítói sem tudják előre megmondani, hol áll meg – mint az eldobott kő –, de amelyről bizonyosra vehető, hogy a polgár biztonsága, nyugodt élete, magántulajdona előtt nem fog megállni. De a polgáron kívül a humanistának is tartania kell a forradalomtól, és minden erővel törekednie annak kikerülésére, hiszen az anyagi pusztításon kí-

vül vér- és emberáldozatokkal is jár, melyek feleslegesen és értelmetlenül hullanak, mert forradalom nélkül biztosított fejlődés esetén ugyanazok az emberek, kiket a forradalom szándékosan vagy gyakran véletlenül megsemmisít, a békés átalakulás idején valószínűleg felhasználhatók lennének. Amikor tehát a polgári reform embere elveszti a békés kibontakozás utolsó reményét is, felismerve, hogy az ő szelíd, emberies expediensei képtelenek a dolgokat rendezni, hogy a dolgok annyira katókussá váltak, hogy immár csak teljesen új, forradalmi rendezés jöhet, az a nap, melyen ezek a tények el nem utasíthatók

többé, keserű nap, de elkerülhetetlen. 57 Szekfű, 1947. 79–80.

Ha van realitásérzékünk [Szekfű itt vált 58 Uo. 91.

át a felelősségvállaló többes szám első 59 Uo. 189–190.

személyre], és nem akarjuk magunkat nemcsak könnyelmű, de már bűnös módon is begubózni illúzióinkba és vágyálmainkba, akkor vállalnunk kell a keserű napot és annak következményeit.”⁵⁷

A forradalommal együtt jár a jogbizonytalanság, ami – írja Szekfű – már azt megelőzően is jellemző volt Magyarországra. 1945–1946-ban a „forradalmi jogfelfogás” alapján működtek a népbíróságok, s a „személyes szabadság dolgában egyelőre nem tért vissza az 1867 óta elvben meglevő liberális gyakorlat. Ebben a munkában olyan embereket is igénybe vett [a forradalom], akik belsejükben hoszszú, embertelen szenvedés sérveit [sérlemtit?] hordozták”.⁵⁸ A megelőző rezsimnek bűne a gazdaságban lezajló forradalom is: a régóta kívánatos földreform elmaradása miatt elkerülhetetlenné vált a számtalan jogsértéssel és gazdasági észszerűtlenséggel járó földosztás, amely a világi és az egyházi birtokokat egyaránt érintette, vélte Szekfű.

Mentalitás és erkölcs

A könyvben ez az egyik központi téma. Szekfű a forradalom egyik legnagyobb veszedelmének a kétfajta mentalitás – a törvények tiszteltéhez kötődő és a szokásjoghoz, az aktuális helyzethez igazodó – együtt létezését tartotta: „ma még forradalom *közben* vagyunk, a forradalom nem hozott, nem is hozhatott létre átfogó új törvényeket, viszont emberei sok dologban másként gondolkodnak, mint a fennálló és érvényes törvények hívei. A konfliktus súlyos, mert mindkét félen az erkölcsi érzék játszik közre. Legvilágosabban a kapitalizmus kérdésénél, de más, lényegesebb lelki dolgokban is. [...] két erkölcsi felfogás ütközik össze, ami szerény nézetem szerint súlyosabb dolog, mint két vonat összeütközése, és az állam által mindenképp kerülendő.”⁵⁹

Nincs veszedelmesebb, vélte Szekfű, mint amikor az emberek igazuk bizonyítására egymást kizáró érveket hozhatnak fel, s a döntés a politikailag rafináltabb,

hatalmi eszközökben erősebb győzelmét valószínűsíti. (Szekfű példái: a karhatalom a bírói végzés alapján folytatott törvényes kilakoltatási eljárást nem hajtja végre, ami szociális vagy politikai propagandaszempontról magyarázható, ugyanakkor gyengíti a hitet az államban; a bíróság által felmentett egykori zsidó- vagy kommunistaüldözött a rendőrség a saját hatáskörében internáltat; a helyi közigazgatás vezetője azzal bünteti a lelketlen nagygazdát, hogy kizárja a választói névjegyzékből; a magyarországi svábokat a Nemzeti Parasztpárt azért akarja a törvények áthágásával kitelepíttetni, hogy földjüket, házukat a Szlovákiából elűzött magyaroknak juttathassa.) A jelenséget így teszi szemléletessé: „a törvény kezd szűk lenni az új helyzetben, itt is, ott is kilyukadt a könyöke vagy térdje, s azon új szükségletek bújnak elő, amelyek egyelőre vagy az államhatalomnak a törvény részéről gyakran vitatható közbelépésével, vagy pedig törvénytelen és törvényen kívüli összecsoportosulásokkal elégíthetők ki. [...] A törvénytisztelő [...] kétségbeesve szemléli ezt a zűrzavart, melynek diszharmóniája megakadályozza őt haladásunk, jelenünk és jövőnk helyes értékelésében.”⁶⁰

Szekfű tisztában volt azzal, hogy a múlt és a jelen hibái és traumái miatt rendkívül nehéz jó törvényeket hozni és azokat betartatni. A bírói ítélet kritikája demokráciában nem tilos, az erkölcsi megítélés kötelessége azonban, ami a forradalmi idők velejárója, megtingatja a demokráciába vetett bizalmat.

Erkölcsi szempontból közelítette meg a forradalmi változásokkal járó hivatali visszaéléseket, a korrupciós jelenségeket, a feketegazdaságot, a törvénytelen úton szerzett anyagi javak növekedését, profitot hozó befektetés vagy kulturális mecenatúra helyett a vagyoni javak önző célú, individualista felhasználását, a hiányzó adómorált. 1947 nyarán abban reménykedett, hogy a kommunista párt választási ígéreteinek megfelelően el fogja érni a

közszereplők vagyonzvizsgálatát. (Tudósi szkepszise és közemberi optimizmusa mondatta itt is vele: „Ha ez csakugyan megtörténik, és nem az történik, hogy a

vizsgálat épp a közismert masszív vagyonszerzők előtt fog megakadni, ezzel a forradalom a tisztesség útján nagy lépést fog előre tenni, és az új demokrácia jó névre tesz szert a jók előtt.”⁶¹)

A szellemi korrupciót, a politikát elvtelenül kiszolgáló sajtót – a koalíció pártlapjait! – is az erkölcsi rákfénék közé sorolta. A Szovjetuniót éppen az értékelte fel előtte, mert ott a fentebb felsorolt, erkölcsileg erősen kifogásolható jelenségekkel nem találkozott.

Vajon árulók-e azok, akik folytathatatlanak vélik „Kölcsey, Széchenyi, Deák, Eötvös, Kossuth örökségét”, akik nem hiszik, hogy „a nyugati demokrácia szellemisége és intézményei”, amelyeket „egy évszázadon át nem sikerült a magyar-

ságnak megvalósítani”, átültethetők lennének „az elpusztult magyar életbe”, amely „anyagi és szellemi, belső és külvonatkozásokban is egyformán leromlott” állapotban van? – tette fel a kérdést Szekfű.⁶² Válasza nemleges volt, ami úgy is értelmezhető, hogy Szekfű ismételten nem tett mást, mint történeti érvekkel alátámasztotta, mintegy utólag is igazolta azt, ami létrejött, s ezzel megtagadta, amit „*Valahol utat veszítettünk*”-ben még követendő példaként mutatott fel. Nem ő változott, hanem az ország helyzete, lehetőségei lettek mások. A rossz lépések évek, évtizedek óta ismétlődő sorozata, a megújulni, újat kezdeni nem tudás, az önérdék fel nem ismerése vezetett a második világháborút követően az elkerülhetetlen fordulathoz. 1945 következmény volt, az azt megelőző évek, évtizedek változatlanlanságának és romlásának szükségszerű folyamánya. A létrejövő új viszonyokat is a honi vesztesek és a nyertesek alakították, a felclósság ezen a téren a miénk is: nem hárítható át minden a győztes megszállókra.

Szekfűnél az irányítók és az irányítottak azonos megítélés alá estek olyan esetekben, amikor a felelősség szerinte az ország lakóinak többségét terhelte. Ilyenek az országgyarapodás módjának elfogadása, a fasizmussal szembeni ellenállás hiánya, az általános erkölcsi romlás, ami különösen a zsidósággal kapcsolatban vált szembevetővé.

A vezetőkhöz különösen szigorú. „A magyar társadalom eddigi uralkodó osztályai háborús politikájukkal, Hitler-imádatukkal, embertelen antiszemitizmusukkal eljátszották történeti szerepüket.”⁶³ Az általános erkölcsi romlás a társadalom minden rétegére kiterjedt. „A kisembereket Szálasi hódította meg, s mikor kezébe került az államhatalom,

egyesítette őket a középosztály azon részével, melyet még október 15. sem tudott felébresztetni. Így történt, hogy felsőházi tagoktól kis inasokig, a magyar társadalom egész spektruma elbarapult.”⁶⁴ Az állam bomlása, a társadalom erkölcsi hanyatlása nem volt előzmények

62 Szekfű, 1947. 7.

63 Uo. 92.

64 Uo. 54.

65 Uo. 55.

66 Uo. 81. Vö.: Márkus István: Urak futása. *Valóság*, 1945. augusztus. In Márkus, 1991. 87–96.

nélküli: az emberek „tíz év óta hozzászoktak ahhoz, hogy saját jólétük vagy jobbletük biztosítása végett minden hatalmat kövessenek, meghunyászkodva és farkcsóválva, jobbérzéseiket elnyomva és elfelejtve”.⁶⁵ Amikor a front a Tiszántúlra ért, „a vidék hitlerizált értelmisége rendetlen futásban menekült Budapest felé”.⁶⁶

Szekfű elemében volt, amikor a bűnöket sorolta. Az érzelmi hatást stíluselégekkel fokozta, szövege már-már prófétai átkozódássá sűrűsödött, amikor kedvenc témáiról – a nemzetiségi kérdéstről, az állam szerepvállalásáról – fejtette ki lesújtó véleményét.

„Az Úristen próba elé állított minket, amikor a nemzetiségi területek egy részét visszakaptuk. [...] A próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét csele-

67 Szekfű, 1947. 69. Ezt a régi magyar fogyatékos-ságot így fogalmazta meg 1872-ben egy másik konzervatív: báró Sennyey Pál: „A haladási eszméket a nemzet mindig lelkesen felkarolta, de a végrehajtás körül majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk.” Idézi Köszeg Ferenc: Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikája (Halászi Imre). *Holmi*, 2008. január. 116.

gettünk, de amikor cselekvésre került sor, mi sem voltunk jobbak a Deákné vásznánál.”⁶⁷

A zsidóság ellen elkövetett bűnök

A magyar zsidósággal szemben elkövetett bűnökért Szekfű a vezetőket és a vezetőket tömegeit egyaránt súlyosan elmarasztalta. A zsidóellenességet törvényesítő vezetők felelőssége szerinte azért nagyobb, mert a zsidó származású magyar állampolgárok jogfosztásával, kisémmizésével rossz példát mutattak az állam többi polgárának.

„A vezetőréteg erkölcsiségét, mely [...] először a hadseregben, s vele együtt az állami közigazgatás bizonyos ágaiban rendült meg, végképp megmérgezte a zsidókérdés kezelése. A nemzetiszínű etikett, mellyel ellátták, úgy szólt, hogy a gazdasági élet pozícióit vissza kell adni a magyaroknak. A valóságban persze nem a magyarságról volt szó, hanem arról, hogy a vezetőréteg, mely már belekóstolt a munkanélküli, kitartott életbe, most már intézményesen, a törvénytől védve jusson hozzá, lehetőleg minden tagjában ahhoz a le sem mérhető értékű csődtömeghez, mely a magyar zsidóság bukása, eltávolítása és kiirtása után az országban maradt. Az emberi természet csak lassan szokott hozzá ehhez a szörnyű folyamathoz, s különösen eleinte, a zsidó vagyonok álszenteskedő, szemérmetlen átvétele eseteiben a középosztályban magában is tartózkodás, sőt morális ellenállás is érezhető volt. [...] De felülről mutatott példák hatottak, a vezetőréteget gyorsan ugyanolyan láz fogta el, mint a kaliforniai aranyásokat: vad szomjával vetették rá magukat a zsidó vállalatokra, házakra, földekre, kezdettől fogva, a zsidó depozitárius törvényt megelőzőleg kihasználva a fenyegető veszélyt, amikor »keresztények« tömegei keresték-kutatták az »eladó« zsidó tulajdont, hogy azt »megvegyék« a birtokos »szabad« elhatározásából, mielőtt kártalanítás nélkül kellett volna elvesztenie. Hasonlóképpen ebből az időből származik a zsidókézből lévő vállalatok átvétele, –

kedve annak, amit kellett és illett volna. Mentség gyanánt, magunk előtt, felhozhatnók, hogy nem az egész magyarság követte el mindezt. [...] Ez mind igaz. De a tényen nem változtat. [...] Erkölcsi alapunkat veszítettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzetiségi kisebbségekkel. Kiderült, hogy csak beszéltünk és ígér-

ily esetekben a keresztény átvevő rendszeren csak fizetett, munka nélkül kitartott cégér volt, hogy a vállalatot el ne vegyék, de persze szégyen nélkül használta ki a tulajdonos szorult helyzetét, és zsarolt ki minél többet magának. Visszataszító látvány volt ez, tánc az aranyborjú körül, apró számíttatások, miközben – jellemző módon – a »vevők« egy része már érezte belsejében, hogy a jó idők el fognak múlni, s olyanok is fognak jönni, amikor hasznos lehet felmutatni az adásvételi szerződést, melyet az eladó »szabad« kézből írt alá.

Bármennyire jelentéktelennek tűnik is fel a zsidó tulajdonok illetén megszerzése büntetőjogi és erkölcsi szempontból ahhoz képest, ami a deportálás és a Szálasi-féle tömeggyilkolás korában történt, a közerkölcsiséget tekintve ennek is nagy jelentősége van. A zsidóságnak ily, papírosoktól megengedett kifosztása folytonosan fokozott mértékben és szélesebb körben hajtva végre, végül is teljesen kivetkőztette nemcsak a vezetőréteget, de egyéb osztályokat is, a jog s tulajdon megbecsüléséből. A falvakban a parasztok között széltebben-hosszában lehetett hallani a zsidóvagyon elkobzásának népies tanulságait: amit az urak megtehetnek a zsidóbirtokokkal, azt a parasztság is előbb-utóbb meg fogja tehetni az úri nagybirtokokkal. És hogy a háború folyamán és utána annyi helyen rabolták ki a házakat, boltokat és lakásokat a »szomszédok«, többnyire azzal a megokolással, hogy »megmentik« az illető értéktárgyakat és bútorokat, ennek is előképe volt a zsidóvagyon törvényesített kifosztása.

A szomszéd és felebarát magántulajdonát nem becsülték többé, ennek fejében a saját magántulajdon gyarapítására lassanként minden eszköz megengedett lett. A sarokba szorított zsidóval kötött »szabad szerződéstől« egyenes út vezetett az

68 Szekfű, 1947. 57–60.

emberi aljaság mélységein keresztül ahhoz a tiszthez, aki az újvidéki Duna jegén a lékbedobás előtt elvette az asszonyok prémkabátját és ékszereit, s ahhoz a Szálasi-féle pártszolgálatoshoz, aki mindenükből kivetkőztetve, meztelenül dobta a megkínzott embereket a Lánchíd, Széchenyi alkotása mellett a jeges Dunába, s a felmerülő fejekre célba lőtt.

Mindennek megvolt a kezdete, és semmisem maradt egyetlen tény, következés nélkül. Vezetők és tömeg erkölcsiségének megfertőzése, emberségének kiirtása ment végbe itt, szemünk előtt, és aki megszólalt, elhallgattatták azzal, hogy mindez a zsidók kitalálása. Nekem egyszer azt mondták: Miért hiszed el ezeket? Túlságosan sokat érintkezel zsidókkal!”⁶⁸

Hatásuk miatt Szekfű különösen veszélyesnek tartotta a befolyásolható értelmiségiek zsidóellenességét. A kis fasiszta meg volt fosztva a tájékozódás lehetőségéről, az értelmiségi azonban lehetősége ellenére maradt korlátolt. Számosan közülük meg voltak győződve arról, hogy „minden lap vagy könyv, mely nem Hitler dicsőségét zengi, a zsidóság hazug műve, előre kiszámítva Cion bölcseinek titkos

dó származású honfitársaik megalázásában, kifosztásában és meggyilkolásában, mint Szekfű.⁷⁸ Az önvizsgálatra mindkettőjüknek volt oka. Bibó a harmincas években maga sem volt mentes az antiszemita gondolkodásmódtól,⁷⁹ Szekfű pedig amiatt érezhetett lelkipurítást, hogy a saját felelősségük elől menekülő középosztálybeliek, különösen az antiszemita érzelműek, hivatkozási alapnak tekintették a *Három nemzedéket*, amikor a zsidókat bűnbaknak tették meg minden bajért,

78 Miskolczy Ambrus szerint a *Forradalom utánban* „sok vonatkozásban mélyreható elemzést találunk. Komor színekkel jelzi [Szekfű], hogy a nyomor és az irigység miként támasztotta fel az antiszemitizmust.” (Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 2004. 3–4. 309.) Gyurgyák János másként vélekedik: „Szekfű 1945 után – sajnálatosan – adósunk maradt a zsidókérdés részletes elemzésével. Az 1947-ben megjelent *Forradalom után* című politikai esszéjében alig érinti a témát.” (Gyurgyák, 2001. 309.)

79 Balog, 2004. 191–206.

80 Erős Vilmos az e felfogást vallók közül Kosáry Domokos és Péter László nevét említi. (Erős Vilmos: Látomás és indulat a szekfűlőgijában. Válasz Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel című írására. *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 317.) Idézhetnénk e vonatkozásban Gyurgyák Jánost is. (Gyurgyák, 2001. 305–310.) Ő figyelt fel arra, hogy az 1917-ben megjelent Szekfű-műben, *A magyar állam életrajzában* elő sem fordul a „zsidó” szó. (Uo. 304.)

81 Szekfű a fiatal Németh Lászlótól cikket kért a *Nyugatról* lapjába, a *Magyar Szemlébe*. Az Ignotusról szóló írást annak antiszemitizmusa miatt nem közölte. Lackó, 1996. 353.

82 A két világháború közötti közírói munkásságáról, változásainak okáról az az 1945 tavaszán született írása szól, amelyben alapvetően az öt támadó népiéknek róta fel jobboldali nacionalizmusukat; a zsidósággal kapcsolatos korábbi vélekedéseit nem hozta szóba. Szekfű Gyula: Új front – régi út. In *Új Szellemi Front*, 1945, 39–43.

mindenekelőtt Trianonért. Szekfű ebben a hírhedtté vált művében a honi kapitalizmus torz fejlődéséért, a bolsevista forradalomba torkolló hanyatlásért a zsidókat is okolta, első helyen azonban a magyar politikai vezető réteg felelősségét hangsúlyozta.⁸⁰ Az elfogult olvasatért Szekfű azért sem menthette fel magát, mert ennek feltételeit maga teremtette meg akkor, amikor egyoldalúan sötét képet festett a '48-as forradalomtól az 1918–1919-es forradalmakig terjedő időszakról, s benne a zsidóság szerepvállalásáról.⁸¹ 1947-ben nem érezte szükségét, hogy értékelje a zsidósággal kapcsolatos saját korábbi megállapításait.⁸²

Szovjetunió-kép

1945–1946-ban még nem volt egyértelmű, hogy merre fordul a világ, s milyené válik a győztesek közötti viszony. A Szovjetunió újjáépítése során nagy nehézségek vártak vezetőkre és vezetettekre egyaránt. A pusztulást, az emberhiányt tetézték a mezőgazdasági termelés visszaesése és a természeti csapások, mindenekelőtt az 1946-os aszály. Az első békeévben Sztálin még nem döntötte el, hogy – Deutscher megfogalmazásában – „nacionalizálja vagy forradalmasítsa-e” az érdekszférájába került országokat. Egy szerre tette mindkettőt: a jóvátétel fejé-

ben gazdaságilag megsarcolta azokat az országokat, amelyek korábban ellenfelei voltak, lakosai egy részét – nem csupán a hadifoglyokat, hanem civil lakosokat is: kit ürügy nélkül, kit származására hivatkozva – elhurcoltatott (kiteleptetett vagy munkatáborba zárt). A Szovjetunió nagyhatalmi helyzete és a hidegháborús légkör eluralkodása azonban 1946-tól arra ösztönözte Sztálint, hogy feladja a korábbi ideát, s a „szocializmus egy országban” koncepció helyett a „szocializmus egy zónában” elképzelést (Deutscher) részesítse előnyben.⁸³

A győzelem a fasiszta Németország fölött nem a változtatási szándékot erősítette: a háborús siker a szovjet rendszer életképességét igazolta. 1945-ben a Szovjetunióban azonban volt némi esély valamiféle demokratikus fordulatra: az antifasiszta szövetség folytatásaként közeledhetett volna a Kelet a Nyugathoz, s a szocialista eszmék háború utáni népszerűsége, a baloldali pártok előretörése Nyugaton is valamiféle konvergencia irányába mutatott.⁸⁴

„Észak kolosszusa [...] határait nemcsak délre és keletre tolt ki és foglalt magának új világrészeket, hanem ezekben népes városokat, virágzó kultúrát is teremtett, ebben az évben [1945-ben] először nyúlt át a hegyláncon, melyről minden értelmes ember tudhatta, hogy számára nem lehet akadály, először nyúlt be döntőleg viszonyainkba, és szétzúzta azt, mi botorul szembeszállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében” – írta Szekfű, megkérdőjelezhetően, lásd például: „virágzó kultúrát is teremtett”, ugyanakkor másokra nemigen jellemző realitásérzékkel '45 nyarán.⁸⁵ A történelmi tapasztalatokból és korának nagypolitikai viszonyaiból kiindulva leszögezte, hogy Magyarország a másfél évszázados oszmán hódoltság után újra egy keleti világbirodalom befolyása alá került.⁸⁶ Akkor az ország kiegyensúlyozó szerepet tölthetett be a nagyhatalmak között, a második világháború utáni helyzetünk azonban más: a XVI. és a XVII. században „csakugyan arról volt szó, hogy melyik »esz meg« és melyik ne egyen meg, – a magyar politikai művészet e kettő közt az egyensúlyt volt kénytelen keresni, s ha ez nem ment, az egyiketől átállni a másikhoz és vissza. Ma azonban gyökeresen más a helyzet. Először is nincs nyugati egyensúly [...] Határainkon csak egyetlen Kolosszus van immár, a Szovjet

83 Deutscher, 1990. 678. Lásd erről még Standaesky, 1998. 70.

84 Lásd erről bővebben: Zubkova, 1993.

85 Szekfű Gyula: A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7.

86 Kemény Zsigmond a maga második *Forradalom* utánjában – *Még egy szó a forradalom után* –, amely az elsővel együtt Szekfűnek mintaképül szolgált, így ír 1851-ben: „Szükségtelen részletesebben kifejteni, miként a konstantinápolyi orosz befolyás, ha határon túl növekedik, s ha állandóságot nyer, akkor nemcsak Ausztria belügyeire foly aggasztólag be, de Közép-Európa sorsát is különválaszthatja Nyugat-Európától, s azt oly szakadozottságban tarthatja, oly alárendelt viszonyok közé süllyesztheti, melyekben a német elem világtörténeti hivatása lassanként megszűnni fog.” Kemény, 1982. Vess össze Szekfű, 1983. 468–469.

országa. De határainkon túl Nyugat-Európában, sőt azon túl, Amerikában sincs olyan politikai erő, mely hajlamos volna vagy lehetne-e a második világháború után a Szovjetunió ellenpólusának szerepét játszani”. Magyarország a győztes korábbi ellenségeként lett vesztes fél, és vállalnia kell a legyőzöttség következményeit. „Örült ellenállásunk folytán egyúttal jóvátétellel tartozó volt ellenség is vagyunk, aki még hálával is tartozik a német végveszélyből való kimentéséért.” Az országnak nincs választási lehetősége: csak az új birodalom vezetőinek nagylelkűségében bízhat. Csak tőlünk függ, hogy az új szomszédság saját hasznunkra és felemelkedésünkre szolgál, vagy pedig pusztulásunkhoz vezet, figyelmeztetett.⁸⁷

A *Forradalom után*ban „fölényes rálátással” (Czigány Lóránt) így fogalmazott: „Oly kiterjedésű, hatalmú, és hogy úgy mondjam, az államok társaságában annyira egyéni színezetű állam, aminő a Szovjetunió, nolente-volente is hatást gyakorol kis szomszédaira. [...] Eurázsia elért bennünket sokszínű népeivel, ismét szomszédságába kerültünk. [...] Mindebből a lehető legkönnyebb levonni a következtetést arra a magatartásra vonatkozólag, melyet ma és holnap követnünk kell.

Nem beszélhetünk hintapolitikáról sem a két hatalmas szomszéd között, mert csak egyetlen szomszédunk van, a Szovjetunió [...]; nem álmódozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között [...], mert csak egyik szerény kis

pontja vagyunk annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a szinte mondhatjuk, két világrészt.”⁸⁸

A moszkvai követként a párizsi béketárgyalásokon 1946 augusztusától részt vevő Szekfű októberben fejtette ki véleményét a nyilvánosság előtt. Trianon megismétlődését az 1945 előtti elhibázott politikai döntésekkel, „a Horthy-korszak tévedéseivel és mulasztásaival” magyarázta, ami eleve illuzórikussá tette, hogy Magyarország – Hitler utolsó szövetségese, Jugoszlávia szószerző megtámadója – a győztesektől méltányosságra, jövőbe tekintő nagyvonalúságra számíthat. Az azonban, amit a Szovjetunió lojalitásáról, sőt gazdasági vonatkozású kérdésekben támogatási szándékáról írt, a béketárgyalások monográfusa szerint nem felelt meg a valóságnak.⁸⁹

Szekfű úgy vélte: a Szovjetuniónak köszönhető, hogy nem tört ki polgárháború, s a hatalmi vákuum következtében nem pusztultak tovább a háború után megmaradt értékek.⁹⁰ Abból indult ki, hogy a Szovjetunió megtehetné volna, hogy proletárdiktatúrát vezet be: a saját képére formálja a legyőzött országot. Szerinte ez azért maradt el, mert a Szovjetunió még nem ítélte méltónak Magyarországot arra, hogy az általa magasabb rendűnek tartott saját uralmi formáját ráerőltesse, s leintette azokat a túlbuzgó kommunistákat, akik újabb Tanácsköztársaságról álmódoztak.

Az 1945 végétől magyar követként Moszkvában élő Szekfű úgy írt, mintha Sztambulban képviselte volna hazáját: a hódító bírálatát nem engedhette meg magának, dicsérésével pedig talán jóindulatát kívánta megnyerni, s nem kizárt, hogy hitt is – hinni akart – a nyugati típusú kapitalista rendszernél némely vonatkozásban humánusabbnak gondolt „szocialista” Szovjetunióban. Álságosság volt ez? Megalkuvás? Aki őszintétlenségbe kényszerítő helyzetbe kerül, tudomásul veszi, aminek létezéséről nincs módja eltekinteni. Ez történhetett Szekfű Gyulával is.⁹¹

Nem tudható, hogy Szekfű történészként sejtette-e, hogy a demokrácia „engedélyezése” Magyarországon átmeneti, addig tart, amíg az antifasiszta országok szövetsége fel nem bomlik: ekkoriban ezt senki nem látta előre, „visszafelé”, a múltban pedig nem fordult elő hasonló. Azt azonban láthatta, hogy a Szovjetunió a visszaállított polgári demokráciát azért alakította át *keleti demokráciává* a nyugati határainál fekvő kis országokban, hogy onnan újabb agresszió a jövőben ne érhesse.

A Magyar Külügyminisztériumnak írt egykorú követi jelentései egybecsen- genek a *Forradalom után*ban írtakkal. Az illúziókat dédelgető magyar külpolitikai irányvonalat jelentéseiben publikus művénel⁹² szigorúbban ostromozta,⁹³ ugyanakkor 1947-ben még maga is táplált ilyeneket, amikor lehetségesnek tartotta, hogy a Finnországgal szembeni engedékenyebb szovjet politika Magyarországon is érvényesülhet abban az esetben, ha az ország vezetői Nagy Ferencéknél okosabban politizálnak.⁹⁴

„A Szovjetunió békerendszerétől védve és abba beleilleszkedve érhetjük el benn

91 „Akárcsak Kemény röpirata [*Forradalom után*, 1850], Szekfű műve esetében is nehezen eldönthető, hogy a szerző komolyan gondolta-e a könyvében leírt állításokat, vagy csak a hatalmon lévők – ez esetben a kommunista párt és a szovjet politika – megnyugtatója és a velük való kommunikáció elősegítése, ezáltal az egyezkedés vagy a befolyásolás esélyének megteremtése végett írta-e mindezeket. A munkásosztályról mint a társadalmi átalakulás előrevivőjéről vagy a szovjetemberről mint új embertípusról írott sorok Szekfű művében azonban látványosan megmutatják, hogyan terjedt el a kommunista párt által is használt politikai idióma nem kommunisták szövegeiben is a vizsgált periódusban.” Takács, 2007. 137.

92 Lásd például a *Forradalom után* vonatkozó részét: Szekfű, 1947. 176–177.

93 „A fegyverszüneti egyezmény, a megszállás, hadifoglyaink sorsa, végül a békeszerződés magában véve is valószínűtleníti a független külpolitikát számunkra, és kell, hogy a szovjet irányát és nézetét első sorban vegyük tekintetbe. Aki az ellenkezőt hiszi (az országban sokan), azok nem látják helyzetünket.” Szekfű 1947. február 23-i jelentéséből. Lázár (szerk.), 1998. 147.

94 Szekfű hiába volt követ, nem kommunistaként el volt zárva a fontosabb információktól (ezt finoman többször is felpanaszolta), így csak honfitársai ügyetlen taktikázását volt módja megfigyelni, a szovjet vezetés kétkulacos politizálásába nem láthatott bele (Sztálinék hitegették Rákosiékat, hogy esetleges területeket visszakaphat Magyarország Romániától, miközben a románokat biztosították ennek ellenkezőjéről). Jóhiszeműsége nem írható a rovására. Lázár (szerk.), 1998.

87 Kemény, 1982.

88 Szekfű, 1947. 121–122.

89 Romsics, 2006. 227.

90 Szekfű, 1947. 84.

és künn annyi időn át nélkülözött egyensúlyunkat és azt a harmóniát, mely egyszer létre fog jönni ember és ember, nép és nép, kis és nagy országok között” – írta Szekfű.⁹⁵

A csaknem fél évszázadig tartó szovjet uralom után érzelmileg nehezen fogadhatók el ezek a Szovjetuniót méltányoló szavak. A Horthy-korban felnőttek többsége 1945-ben szovjetellenes volt: ők az 1919-es proletárdiktatúráért – Trianonért – tették felelőssé a bolsevikokat és magyar (zsidó) követőiket. A második világháború után azok, akiknek nem felszabadulást jelentett 1945, nem tudtak elvonatkoztatni az ország szovjet megszállásának tapasztalataitól, s a megalázó vereségérzet is gátolta a történetek tárgyilagos megítélését. Szekfű képes volt erre, s szavai hatásával is tisztában volt: „előre látom azon szélsőséges reakciót, melyet Szovjetország viszonyainak [...] leírása kelthet azon honfitársaimnál, akikről sajnos, eleve nem tudom feltételezni, hogy megértik, miért kellett erről a dologról is őszintén és nyíltan, hátsó gondolatok nélkül megmondanom véleményemet.

Annak kifürkészhetetlen akarata, aki sorsunkat intézi, szomszédunkká tette ezt a különleges berendezkedésű óriási birodalmat, s ilyen vagy olyan életünk most attól fog függeni, milyen viszonyt tudunk kialakítani övele. Ehhez pedig

első feltétel, hogy megismerjük szomszédunkat, aki mellé sodort bennünket a világtörténet szele.”⁹⁶

Szekfű Gyula monográfusa elítélően interpretálja a *Forradalom után* Szovjetunió-képét, s a „röpirat” szerzője legnagyobb eltévelyedésének, amorális gesztusának azt tartja, hogy elfogadta a felkínált követi posztot Moszkvában.⁹⁷ Dénes Iván Zoltán szerint Szekfű legnagyobb hibája, ami szerintem a politikus gondolkodó erénye: Szekfű annak ellenére vette ki részét az 1945 és 1948 közötti államrend működtetéséből, hogy történelmi tapasztalatai birtokában meg volt győződve arról, hogy a török hódoltságnál is rosszabb idők várnak Magyarországra. A nemzetközi erőter mély ismeretében tisztában volt azzal, hogy Magyarországnak beláthatatlan ideig nincs választási lehetősége: az adott körülmények között bármiféle ellenállás értelmetlen és önpusztító; csak a rossz és a még rosszabb között lehet választani. Úgy vélem, Dénes Iván Zoltán a szekfűi magatartás értelmezésekor nem veszi figyelembe a korabeli nemzetközi körülményeket: Magyarország egyik győztes hatalom számára sem volt igazán fontos, azt pedig a Hitler ellen összefogók még a háború befejezése előtt eldöntötték, hogy Magyarország a Szovjetunió fennhatósága alá kerül. Ekkor még az Egyesült Államok is a Szovjetunió háború alatti – nyitottabb, a demokrácia felé elmozdulni látszó – irányvonalának megmaradásában bízott.⁹⁸ A demokrácia megvalósíthatóságában hittek a nagyköveti megbízást elvállalók is Szegedy-Maszák Aladártól, Vámbéry Rusz-

temtől (Egyesült Államok) Auer Pálíg (Franciaország).⁹⁹ Az ország demokratizálhatóságát remélték a kor jeles értelmiségei, politikusai Moór Gyulától, Teleki Gézától, Kéthly Annától, Sulyok Dezsőtől Illyés Gyuláig és Bibó Istvánig, s ezért is vállaltak közszereplést a háborúvesztés miatt megszállt országban. Akik felismerték a fenyegető jövőt, mint például Márai Sándor és Szekfű Gyula, dönthettek: emigrálnak, vagy alkalmazkodva a megváltoztathatatlanhoz, a nemzet megmaradása érdekében részt vállaltak a kármentésben. Az író az emigrációt, a történész az alkalmazkodást választotta. (Az előbbi elítélte választásáért az utóbbit, Szekfű Márai iránti érzéseiről nem tudok.)

Szekfű Gyula 1944–1945 fordulójának történéseit a *Forradalom után*ban a szövegösszefüggéshez igazodva hol felszabadulásnak, hol megszállásnak nevezte. Az eseménysorozat definíciója helyett annak tartalmát vélte fontosnak. Hangsúlyozta, amiről a megszállás kárvallottjai hajlamosak voltak nem tudomást venni: a győztesek megtehették volna, hogy a polgári intézményrendszer helyreállítása helyett adják a lovat a proletárdiktatúra hívei alá: s a békés hatalomváltás, pontosabban a hatalmi vákuum felülről irányított, szabályozott betöltése helyett anarchiát, spontán hatalomcserét is támogathattak volna, aminek véres polgárháború lett volna a következménye. De a megszállók/felszabadítók a forradalom gerjesztése helyett tárgyalásos úton oldották meg a második világháborút követő rendszerváltozást (önös érdekből is persze: így jobban el tudták látni élelemmel, felszereléssel a harcoló, átvonuló csapataikat). A kommunistáknak kedvezve irányították az átalakulást, ami sokak nemzeti önérzetét sértette. A sérelem elfedte az okot: Magyarország dicstelen szerepét Hitler oldalán a vesztes háborúban. Szekfű szembesítette honfitársait mulasztásaikkal, bűneikkel, ami megnehezítette a – nemritkán érthető – önsajnálatauk látványos kiélését.

A realista Szekfű nem csupán a hiú ábrándoktól féltette honfitársait, hanem a kényszerhelyzet körülményei között is az ország számára a lehető legelőnyösebb pozíciókat akarta elérni. S erre nem volt más lehetőség, mint józanul alkalmazkodni az új szituációhoz: a megmaradásra berendezkedni, ahogy korábban, más összefüggésben a népiek is vallották. A népiek azonban ekkor a szocializmus nemzeti válfaját hirdető kommunistákat szövetségesüknek, a polgári értékrendet alkalmazkodás révén is megőrizni kívánó Szekfűt ellenségüknek tekintették.¹⁰⁰ A kommunisták viszont felismerték a szekfűi józanság számukra kedvező hatását: a tekintélyes tudós óhatatlanul hozzájárulhat a velük és a Szovjetunióval szembeni előítéletek oldódásához. Számításuk bevált: Szekfű a Szovjetunió dicséretével,

95 Szekfű, 1947. 204.

96 Uo. 157.

97 Dénes, 2015. 366–407.

98 Borhi, 2015. 79–80.

99 A torzulásokat látva 1947 nyarán Szegedy-Maszák és Auer lemondott washingtoni, illetve párizsi nagyköveti posztjáról. Szegedy-Maszák utódja Vámbéry lett.

100 Lásd erről bővebben az 1945-ös Új Szellemi Front kapcsán kirobbant polémia Szekfű és a népiek között a 87–113. oldalon.

már-már felmagasztalásával, s azzal, hogy elfogadta a moszkvai követi posztot, akaratlanul is a kommunisták uralmát legitimálta.¹⁰¹ „Szabó Zoltántól tudjuk, hogy Szekfű úgy került Moszkvába, mint Török Bálint a Héttoronyba. Moszkva ugyanis azt kívánta (ahogy ezt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője, Vorosilov marsall továbbította a magyar vezetésnek), hogy az új magyar követ nem lehet kommunista, zsidó és politikus. E negatív igényekhez pozitív ötlet is társult részükről, olyan embert, mint Szekfű Gyula, szívesen látnának.”¹⁰²

Szekfű nagy áldozatot hozott, hiszen az alkalmazkodó, sőt az áruló benyomását kelthette azok szemében, akik nem akarták felismerni nemzetmentő szándékát. Az illúziók foglyai Szekfű önfeláldozó gesztusában csak simulékonyságot, önérdéket láttak, s nem voltak hajlandók a tudós írásaiból kiolvasható jövőképet tudomásul venni, így arra sem éreztek hajlandóságot, hogy a bekövetkező rossz hatását mérsékeljék, mint ahogy azt a maga lehetőségeihez mérten Szekfű tette.

101 A „fehér szekfűből” „vörös szekfű” lett. Dénes Iván Zoltán szerint a kiábrándult – „önigazoló görcsökbe bonyolódó”, „elfogult”, „sértett”, az „összeesküvés-pszichózist kivédeni nem tudó” – Szekfű a követi poszt elfogadásával „megalázó politikai szerepet vállalt, aminek foglyává lett”. Dénes (szerk.), 2001. 27. és Dénes, 2001. 167.

102 Czigány Lóránt írja a Szekfűt jól ismerő Szabó Zoltán 1956-ban megjelent naplójegyzetei alapján. Czigány Lóránt: Mit is „vétett” Szekfű Gyula? *Élet és Irodalom*, 2005. június 27.

103 Gergely J., 2007.

szönhetően nincs mindenfelé elburjánzó korrupció, s a gazdasági bűnözés is jóval kisebb mértékű, mint a kapitalista országokban? Bűnül lehet-e felróni, hogy az általa kiemelt pozitívumokat erkölcsi magasabbrendűségként értékelte, s emberszeretetet tulajdonított annak a rendszernek, amely emberek millióit küldte munkatáborokba, a halálba, amelyekről persze Szekfű éppen úgy nem tudott akkor, mint a nyugati értelmiségiek?

Valóban nem ismerte a szovjet viszonyokat belülről: amit látott Moszkvában, amit belelátott a Szovjetunióba, megegyezett azzal, amihez hasonlót hazájában is látni szeretett volna – nem 1945-ben, hanem már évtizedekkel korábban.

A keresztény gondolkodásban ugyanúgy megvan a társadalmi szélsőségek mérséklése, a szegények, elesettek gyámoltása iránti igény, mint a szocialistáknál, ami a demokrácia egyik lényegi összetevője.¹⁰³ Nem véletlen, hogy az érdekvédel-

mi egyesületek, a szakszervezetek a kereszténydemokrata, illetve a szociáldemokrata ideológia zászlaja alatt szerveződtek. A társadalmi igazságosság hite és vélt tapasztalata megkönnyítette a katolikus Szekfű számára az egyenlőségelvű, szegénypárti szovjet rendszer elfogadását.¹⁰⁴

De miért nem mondott le követi posztjáról Nagy Ferenc eltávolítása, a „kommunista államcsíny” (Borsody István) után, mint Szegedy-Maszák Aladár és más diplomaták?¹⁰⁵ Ha 1947 májusának végén még nem is látott tisztán, miért nem lépett később?¹⁰⁶

A kisgazdapárt politikájában Szekfű a levitézlett 1945 előtti politizálás nyomait vélte felfedezni, s különösen a párt külpolitikáját marasztalta el az illúziókergetés és a diplomáciai ügyetlenség miatt. Fontosabbnak tűnik azonban, hogy annyira megcsömörlött a Horthy-korszakbeli politikától és közélettől, hogy támogatott minden olyan demokráciaelképzelést, amely esélytelenné tette az 1945 előtti Magyarország újraéledését. A szabadságot korlátozó, egyenlősítő demokrácia elfogadhatóbb volt számára, mint a reformokra képtelen és az országot morális csődbe juttató 1945 előtti gazdasági-politikai rendszer.

Valóban lehetőséget kaptunk 1945-ben hibáink kijavítására, az önvizsgálatra, a korábbinál igazságosabb és demokratikusabb Magyarország megteremtésére? De milyen lehetőség az, amelynek megvalósításába beleszólnak „idegenek” – a szovjet megszállók és Moszkvából jött kiszolgálók –, akiket az ország lakóinak jelentős hányada bűnbaknak tehetett meg életkörülményei rosszabbodásáért, ábrándjai elvesztéséért? Az e kérdések által jelzett, ellentmondásos szituációra keresett Szekfű történeti és társadalomlélektani ismereteken alapuló megoldást.

104 Glatz Ferenc írja, hogy Szekfűt vitapartnerei azzal vádolták, hogy a katolikus vallásgyakorlatnak, a gyónásnak is köze volt a történetíró „állandó” vélemény- és álláspontváltozásaihoz, ami számomra – gyermekkoromban katolikus lévén – rejtélyesnek tűnik. (Glatz, 1980. 95.) Hatos Pál meggyőzően érvel amellel, hogy a szekfűi ouvre lényege „a legkorábbi tájékozódásokból is intellektuálisan megmértetett és veszélyeztetettnek tudott vallásos világképben” keresendő, s nem azokban a traumákban, amelyet *A száműzött Rákóczi* 1913-as megjelenése utáni támadások váltottak ki Szekfűből. (Az ellenségkép-konstrukciót Dénes Iván Zoltán dolgozta ki Szekfűvel foglalkozó munkáiban.) (Hatos, 2008. 78.)

105 Nagy Ferenc miniszterelnök 1947. május 1-jei lemond(ata)sa után néhány ismertebb diplomata, aki lemondott posztjáról: Szegedy-Maszák Aladár (Washington), Auer Pál (Párizs), Gordon Ferenc (Bern), Andaházi Kasnya Béla (Ankara).

106 Kertész István például csak 1947 őszén hagyta ott a római követi posztot, s vonult emigrációba.

KONKLÚZIÓK

Szekfű a *Forradalom után*ban érzékletesen írt a folytathatatlan múltól, az eljátszott lehetőségekről és korának sajátosságairól. Példaképe, Kemény Zsigmond az ő *Forradalom után*jában ír arról, hogy az 1848-as forradalom kudarcai és hibái talán elkerülhetők lettek volna, ha a centralisták reformelképzelései nem buknak el a vezetők önzésén, hatalomvágyán, hozzá nem értésén.¹⁰⁷ 1947-ben Szekfű művének Keménytől átvett címével figyelmeztetett: ha Magyarország az 1945-ben elkerülhetetlenül előállott új lehetőségeket rosszul használja ki, ugyanoda jut, mint a XIX. századi forradalom. Ennek baljós előérzete benne foglaltatik az 1945 és 1947 közötti magyarországi állapotok érzékletes leírásában.

Szekfű könyvében éppen a nemkívánatos, de a hatalmi és értelmiségi elit mulasztásai miatt elkerülhetetlen forradalmi változások értelmezésével figyelmeztet a mulasztókat, hogy ami bekövetkezett, szükségszerű rossz volt – forradalom: nagy fájdalmakkal és sérelmekkel járó káosz a rend helyett –, ezért adta címül, minden látszólagos logikátlansága ellenére, Kemény Zsigmond 1848-at ostromozó művének címét.

107 Szegedy-Maszáék Aladár szerint Szekfű Kemény Zsigmond önvizsgáló szándékával adta könyvének a *Forradalom után* címet. Keménynek „a valóságot könyörtelenül tudomásul vevő röpiratának feladatát kívánta teljesíteni, vagyis a történelmi fordulat fölismerésére és elfogadására igyekezett rábeszélni a magyarokat, nem mindig jóhiszemű, de a célt is szolgálni vélő érvekkel.” Szegedy-Maszáék, 1996. Idézi Dénes (szerk.) 2001. 215., 219.

108 „A »Forradalom után« cím rejtély előtttem. Sohasem akartam ezt a címet, nem is lehetett, a könyvben többször aláhúzva van, hogy most »közben« vagyunk. Csak úgy érthetem meg, hogy az ősszel a magas vérnyomás miatt kissé zavaros volt a fejem. Ez látható a könyv két utolsó fejezetében is, melyeket szénaboglyának készítettem.” Szekfű Gyula levele Mérci Gyulának, Moszkva, 1948. január 11-e. Az MTA kéziratárának anyagából közli Dénes (szerk.), 2001, 141.

109 A kifejezés már 1937-es, *Schittenhelm Ede* című esszéjében is előfordul, amikor arról ír, hogy a kö-

után mondott véleményt a gyökeres fordulatról és következményeiről.

A fentiek ellen felhozható, hogy Szekfű egy levélbeli megjegyzése szerint eredetileg a *Forradalom közben* címet szánta könyvének, s maga sem értette, miért cserélte át *Forradalom után*ra.¹⁰⁸ A csere nem tekinthető véletlennek, ha tudatosnak talán nem is, hiszen a Kemény-féle cím átvételének tartalmi, értelmezésszerű következményei is lettek. Másik magyarázat is elképzelhető a fél tudatosságra: Szekfű nem először választotta 1947-ben azt a manapság nem ritka megoldást, amikor egy korábbi szerző műve címének újbóli hasznosításával fejezte ki vonzódását a korábbi alkotás szellemiségével. *Három nemzedék* címen Asbóth János publikálta írását a XIX. században, majd Szekfű 1943-as cikkso-rozata elé Ady Endre sorát – *Valahol utat vesztettünk* – írta címül.¹⁰⁹ Keményhez hasonlóan Szekfű is körülbelül két évvel a saját korukban lezajló rendszerváltozás

Szekfű címválasztásai talán a történetíró „szépirói” ambícióira is utalnak: mindhárom politikai esszéjének mások művének új kontextusban használt címét adta. (Ami beleillik a harmadik évezred elejének posztmodern világába.)

A *Forradalom után* más tekintetben is szervesen illeszkedik Szekfű alkotói módszerébe. Ahogy a címben az *...ami utána következik* – a kötetben a *Trianon óta* című, új fejezettel – felülbírált a *Harmadik nemzedék*et, lényegében ugyanezt tette a *Valahol utat vesztettünk*–kel is a *Forradalom után*ban, amikor egy kötetben jelentette meg az idő, a történések által túlhaladottá vált korábbi értékelését.¹¹⁰ A korábban élő, az annak változására reagáló történész önkritikája és önazonossága, valamint tisztessége és felelősségvállalása egyaránt benne foglaltatik értékelései metamorfózisának „tálalásában”: nem ő tett 180 fokos fordulatot, hanem a politika és a társadalom. Szekfű, amikor két esetben is új korértékelését együtt hozta nyilvánosságra túlhaladottnak ítélt korábbi állásfoglalásával, példát mutatott az etikus értelmiségi magatartásra.¹¹¹

Szekfű egyik legnagyobb történelmi szenvedélye a társadalom vizsgálata volt: mindenekelőtt az uralmon lévők, a hatalmat gyakorlók kötötték le a figyelmét, de az alul lévők, a hatalmon kívül rekedtek és a kívülállók is érdekelték. A középosztály is elsősorban történelmi politikai problémaként foglalkoztatta egy egész életen át, amellyel persze, hogy kíváncsi volt arra a heterogén társadalmi rétegre, ahonnan ő maga is származott, s amellyel 1945 után számolt le végleg. Az új irányítók – a polgárságból, a munkásságból és a parasztságból kikerülő kommunistákat és koalíciós szövetségesei-

zéposztály műveltségi hiányai vezettek bajainkhoz: „mintha saját érdekeinket nem tudnók többé a régi világossággal felismerni, mintha valóban utat vesztettünk volna valahol.” (In Szekfű, 2001. 225.) Ady versének címe: *Fáradtan biztatjuk egymást*. Várnai Dániel korabeli Szekfű-méltatásában is szerepel a ki-fejezés: „A régi, nagy hiányokat, a műveltségben való veszedelmes elmaradottságát a legjelentékenyebb társadalmi osztálynak [a középosztálynak] olyan tényező állapítja meg, akinek ítélete nem »destrukció«, s minden megállapítása mögött ott áll a komoly aggodalom és felelősségérzet. [...] A tizenkettedik órára mutat, amikor jön valaki, és nyíltan fölfedi, hogy a középosztály legyengült és laza műveltséggel tévelyeg, »utat vesztett«, és jelenleg nincs ereje a nemzet érdekeit veszélyeztető szellemi vakondmunka kivédésére.” (Hétközben. *Népszava*, 1937. december 25.)

110 Kosáry Domokos írja a *Három nemzedék* 1934-es újrakiadásáról: „az tűnt szemembe, hogy elmaradt belőle az első kiadásnak a forradalmakra közvetlenül reagáló előszava, és hogy az új záró szakasz, »...ami utána következik« cím alatt, kritikai hangot kezdett megütni az ellenforradalmi rendszer »neobarokk« társadalmával szemben, sőt a maga módján állást foglalt a földreform mellett is, megjegyezve, hogy a birtokok állami kisajátítását a katolikus egyház sem ellenzi többé, és hogy a magyar szegényparasztság millióinak »mentése, emberi méltóságba visszacemélése nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk«. Ami nem változtat ugyan a könyv alapjellegén, de jelzi, hogy az irányzatok s egyének nem változhatatlanok.” Kosáry, 1987. 326.

111 Vö. Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel. *Valóság*, 1984. 11. 45–55.

ket – nem ismerte igazán. Politikai szereplésükhöz – alapvetően tapasztalatlan-ságuk és a magyarországi demokratikus hagyományok szűkössége miatt – nem fűzött sok reményt.

Nem volt-e Szekfű indokolatlanul derűlátó, amikor kiútnak látta a forradalmat? Ő ne lett volna tisztában az új helyzet kilátástalanságával? Az igenek felé hajló válasz újabb kérdéseket vet fel. Miért nem húzódott vissza történészi hivatásának gyakorlásába? Miért nem emigrált, mint Márai Sándor, vagy azok a diplomaták, akik 1947 nyarán mondták fel a közösséget a szuverenitását végképp elvesztő kormánnyal?

A világhelyzet alakulása folytán kerültünk szovjet befolyás alá, de e nélkül is teljesen új irányba kellett volna fordulnunk. Vezetőink elhibázott politizálása és a nép invenciótlansága, enerváltsága miatt az 1945 előtti út folytathatatlanra vált: erre a háborút követő szétesettség, hatalmi vákuumhelyzet a legfőbb bizonyíték. A gyökeres politikai és gazdasági átalakulás elkerülhetetlenné vált. Kényszerhely-

zetbe kerültünk, mozgásterünk behatárolt volt, de a nagy törés miatt viszonylag tiszta lappal indulhatunk; tőlünk is függ, hogy mit kezdünk ezzel a teljesen szokatlan, furcsa helyzettel – ez lehetne a *Forradalom után* summázata.

A *Forradalom után*ban az 1945-höz vezető út leírása briliáns, a második világháborút közvetlenül követő ellentmondásos, illúziókkal terhes.¹¹² Szekfű, aki a háború befejeződése után egyetemi tanár és rektorhelyettes volt, csak 1945 végéig tudta figyelemmel követni a hazai eseményeket. Moszkvában, követként nem csupán a megtapasztalás lehetőségétől volt elzárva, hanem az információk-

tól is. Pontosabban csak nagyon megszürt, egyoldalú értesülései lehettek a hazájában történekről. Talán ezzel is magyarázható az 1946–1947-es év belpolitikai történéseinek kiszagdapárt-ellenes értékelése. Ha Magyarországon élt volna, talán megértőbb a sorozatosan kompromisszumokra kényszerülő Nagy Ferencék iránt. (Ennek ellentmondani látszik, hogy az itthon élő Bibó István is igen rossz véleménnyel volt a letűnt világ örököseinek menedéket adó gyűjtőpártról.)¹¹³

A Szovjetunió dicséretét zengő passzusokat a későbbi nemzedékek tapasztalataival nem lehet viszolygás nélkül olvasni. Ennyire ne ismerte volna Szekfű Sztálin birodalmát? Ismerte, de úgy írt, mintha rózsaszín szemüveget hordott volna?

Vagy tartotta magát a hódoltságban élő alávetettek játékszabályához: ha jót nem tehetsz, változtatni nem tudsz, ne ingereld a hódolatot? Próbáld megszerezni jóindulatát, hogy a lehető legkedvezőbb feltételeket csikard ki alávetett nemzedet számára?¹¹⁴

Miért lett népszerű a *Három nemzedék*, s miért nem lett az a *Forradalom után*?

A két háború között számos közép-osztálybeli azt mazsolázta ki, értelmezte félre a *Három nemzedék*ből, ami neki lelki megnyugvást adott. Akik döntési helyzetben voltak, nem tanultak Szekfű intéseiből. A *Forradalom után*ból is lehetett volna olyan részeket kiemelni, amelyeket a kommunisták vagy a velük szemben állók hozhattak volna fel érvként maguk mellett. Ez utóbbi miatt is furcsa, hogy a könyv a kommunista hatalomátvétel kezdetén megjelenhetett. A Szovjetuniót méltányoló sorok elaltathatták az esetleges cenzor éberségét, ha volt egyáltalán azokban a zavaros időkben a moszkvai magyar követre figyelő cenzor. A reagálások hiányából is levonható következtetés: a könyvet agyonhallgatták, elfeledték. (Szekfű szinte valamennyi írásának széles sajtóvisszhangja volt 1945 előtt.) A kommunistákat ekkor már a hatalomátvétel foglalkoztatta, amihez a győztesek végleges szembekerülése, a hidegháború teremtette meg a kedvező feltételeket, azok a nem kommunisták pedig, akiket igencsak érzékenyen érinthetett a szekfűi kritika, 1947 végétől szinte teljesen meg voltak fosztva a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől: egyre inkább önvédelemre kellett berendezkedniük. A kommunisták által is mellőzött Szekfű-mű bírálatára nem volt módjuk, s az akkori körülmények között kedvük sem lehetett hozzá.

A *Három nemzedék*ben és a *Forradalom után*ban is a vesztes világháborút követi az értékelés, s ez valamiféle ritmust ad a szekfűi életműnek. Az első mű a forradalmak miatt túlzásba vitt hanyatláselmélet, a második illúziókkal terhelt fejlődéselemélet, amely bőven tartalmaz önvizsgáló, önkritikus, önkorrekciós ele-

112 „A Szovjetunió békerendszerétől védve és abba beilleszkedve érhetjük el benn és künn annyi időt, mint nélkülözött egyensúlyunkat és azt a harmóniát, mely egyszer létre fog jönni ember és ember, nép és nép, kis és nagy országok között” – írja például könyvében Szekfű.

113 Borsody István 1977-ben így írt: „Harminc éve még haragudtunk Szekfű Gyulára, nemzedékünk legbefolyásosabb történetírójára, mert 1947-ben a *Forradalom után* című könyvében azt írta Nagy Ferencről – és ezt sokan magunkra is vonatkoztattuk: »Kiiktatta magát a magyar történelemből.« Most be kell ismernünk, hogy a hazai történész szemé nem tévedett.” (Borsody, 2000. 103.)

114 „Szekfű [fentebb lábjegyzetben idézett] harmóniaelméletének hajmeresztő premisszáival, hogy a szovjet rendszerben megvan az »ember szeretete«, melyet »keresztény nyelven karitásznak nevezünk«, nem lehet komolyan foglalkozni” – írja a *Forradalom után* nagyra értékelő Borsody István, aki szerint Szekfű forrása a nyugati körökben mérvadónak egyáltalán nem tekinthető angol Hewlett Johnson volt. (Borsody, 2000. 263.) A canterburyi katedrális dékánjának két szóba jöhető műve: *Szovjetsiker*. Szikra, Budapest, 1946; *Szovjethatalom. Titkok és tanulságok*. Szikra, Budapest, 1947. Johnson közvetlenül a háború után kijelentette: „a szovjet rendszer a keresztény eszméknek a legfenségesebb megtestesítője.” (Idézi Várdy Béla: A nyugati értelmiségiek Sztálin-imádata. *Amerikai Népszava* online <http://www.nepszava.com>. 2006. november 26.) Johnson 1947. augusztus 22-én előadást tartott Budapesten a Magyar–Angol Társaság rendezvényén. (1956-os Intézet, Fotótörténeti adattár, 4221.) I. M. Majszkij 1975-ben megjelent könyvében (*Egy szovjet diplomata visszaemlékezései, 1925–1945*. Gondolat–Kossuth, Budapest, 1975) külön fejezetben írt róla.

meket, a bűnök – az antiszemitizmus, az úrhatnáság, a társadalmi érzéketlenség (antiszocialitás) – elmarasztalását, amelyek bevallásával előre lehetett volna (előre lehetne) lépni.

Szekfű értékelései politikai-közéleti kontextusba kerülve kiforgathatók, eredeti szándékuk ellen fordíthatók. Ez történt 1920-as és 1947-es esszéjével egyaránt.

A két mű megírására készítő körülmények között nagy az eltérés. A „nemzet és állam” problémakör tartalma 1945 után megváltozott. Nem csupán a hatalmi szereplők cserélődtek ki, az uralkodó ideológia lett más, hanem a gazdasági-társadalmi körülmények is: a földosztással megoldódni látszott az agrárszegénység ügye, a holokauszt, a kapitalizmus erős hatalmi korlátozása pedig a korábbiól eltérő összefüggésbe helyezte a magyar zsidóság megítélését. Szekfűnek 1934-es antinómiái helyett¹¹⁵ immár az újabban keletkezettekkel kellett szembenéznie. A szolidaritás a nehéz helyzetbe kerültekkel, valamint a magyar kultúra értékeinek őrzése azonban továbbra is feladat maradt, és Szekfű nem lett hűtlen hozzájuk.

A *Forradalom utánban* „az új igenlését segítette egy – talán a háborús évek és főleg 1944 által kiváltott – fájdalmas tabula rasára ösztönző pesszimizmus: hitetlenség abban, hogy a magyarság önmagából ki tudja fejleszteni a demokratikus-humanista értékeket, létre tud hozni egy egészséges társadalmat. Nem akarhatjuk, hogy ebben a ma sem lezárt kérdésben Szekfűnek legyen igaza” – olvassuk Lackó Miklós 1988-ban megjelent könyvében.¹¹⁶ Szekfű borúlátása ellenére sem fatalista. A hanyatlásokat és az újrakezdéseket bíráló, a múltunkkal való őszinte szembenézésre készítő elemzése nem a pusztulás, hanem a túlélés végkifejletét sejteti, ami

összefügghetett vallásos hitéhez is kapcsolható humanizmusával.

Mennyire felelős valaki művének hatásáért, értelmezéséért? A *Három nemzedék* tükrözte a korszellemet, a *Forradalom után* nem?

A szovjetektől elszenvedett világháborús vereség megalázó érzése, a meg-

ismétlődő Trianon-sokk elhomályosította a könyv időtálló korértelmezéseit. Az önkormányzás nehézsége, a parlamentarizmus bírálata a XX. század végi rendszerváltozásokkor nem tűnt aktuálisnak. 1989-ben úgy látszott, hogy nincs szükség forradalmi változásokra, hiszen a hatvanas, hetvenes években polgárosult a „szocialista” rendszer, miközben felszámolta pártállami, tervgazdálkodásos önmagát. Időközben – módosult formában ugyan – mintegy visszaállt az 1945 előtt kárhoztatott társadalmi – vagyoni és műveltségbeli – egyenlőtlenség és rasszizmus, az állam túlhatalmával szemben védekezni képes helyi közösségek pedig többnyire gyengék és koncepciótlanok voltak.

A *Forradalom utánban* a *Három nemzedékkel* közös a széles ívű, kritikus múltértelmezés, a jelen alakítóit befolyásolni kívánó összegzési szándék.¹¹⁷ Szekfű a *Forradalom utánban* végleg leszámolt a nagy hatású 1920-as esszé főszereplőjével: a tehetetlen, hibáin túllépni nem tudó, így önmagát a történelem süllyesztőjébe küldő középosztállyal, amelyet annyi részvétellel ostromozott évtizedeken keresztül. Szekfű cezúráját látott 1945-ben: a színre lépő új politikai szereplők immár a korábban a hatalom sáncaiból kizárt paraszti, munkás, kispolgári származású értelmiségiek lesznek, s az egykori nemesi és polgári eredetű értelmiségiek a jövőben nem mérvadó, orientáló réteggé, hanem csupán a gyökeresen megváltozott világhoz alkalmazkodó egyénenként juthatnak majd (mellék)szerephez. Nem tudható ugyanakkor, hogy az őszintén kívánt átalakuláson túl taktikai megfontolások, az új politikai szereplők lehetőségeinek túlbecsülése is szerepet játszottak-e Szekfűnél a jelen és a jövő reményteli ábrázolásában. A megvalósulás ellentmondásos tapasztalatának és tudásának birtokában egészen más olvasata van az 1947-es szekfűi szövegnek.

Amikor Szekfű a munkás- és parasztosztály képviselőiről mint az új viszonyok létrehozóiról írt, minden valószínűséggel az ideológiájukat, gyakorlati politikájukat retorikájukban e két osztályra építő pártokra gondolt, amelyeket egyébként soha nem nevezett néven, mintegy ezzel is kifejezve, hogy ő nem napi politikai elemzéssel foglalkozik, hanem folyamatelemzéssel és -értelmezéssel.

Szekfű 1946 végén a katolikusok, a jobboldaliak és a baloldaliak (a kommunisták) támadására reagálva így írt Kornfeld Mórincnak: „...jó úton járok, mert minden oldal helytelenít”.¹¹⁸ Önértékelése véleményem szerint józan és megalapozott volt.

Szekfű meg nem értésének, sok évtizedes elhallgatásának oka alapvetően a politikai-társadalmi változásokban keresendő. A kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltozásig terjedő időszakban nem volt időszerű a múlt nem rendszer-ideológiai szempontú, kritikus megközelítése, s Szekfű egyik kedvenc témája, a – kitaszított, eljelentéktelenedett – középosztály sem érdekelt senkit.

Gondolatainak mellőzésében vagy egyoldalú megközelítésében a hatalomközeli és a hatalmat birtokló értelmiségieknek is jutott szerep. Ők a marxi eszmék és a népi (s nemritkán faji) szocializmus különféle értelmezéseiben vagy e kettő kombinációjában hittek, és uralmi vagy szövetségi pozícióban lévén, nem en-

115 A föld kérdése, a felekezeti kérdés, a zsidóság és kapitalizmus, a nemzedékprobléma, a kisebbségben élő magyarok. Lásd a *Három nemzedék* 1934-es kiadásában a *Trianon óta* című új rész *Feszültségek* fejezetét. Szekfű, 1989. 416–466.

116 Lackó, 1988. 101.

117 „Szekfűnek a háború után *Forradalom után* címmel megjelent könyvének nemzeti tragédiánk megértéséhez nincsen jobb forrás. [...] S bárcsak »keresztény-nemzeti« közvéleményünk, amennyiben túlélte a háborút, ennek az utolsó Szekfű-könyvnek a Horthy-rendszer gyászos végét leíró részeire hallgatna, s nem Szekfű korábbi könyveire, amelyek az 1919-es ellenforradalmat védelmezik.” Borsody István: *Hat magyar év története: 1942–1947*. (Kovács Imre könyvéről) In uő. 2000. 272.

118 Kornfeld, 2006. 359.

gedtek teret az övéktől eltérő véleményeknek. Bár a fenti nézetek képviselői számos vonatkozásban egymásnak ellenfelei, ellenségei voltak, a liberális, a konzervatív-liberális polgári gondolkodásmód elítélésében messzemenően egyetértettek. A rendszerváltozás után eltelt csaknem két évtizedben, bár lehetőség immár lett volna rá, alig történt valami a korábban perifériára szorított gondolkodók – így Szekfű – felfedezése érdekében. Pedig talán kilátástalannak tűnő helyzetünk jobb megértéséhez és az elodázhatatlan változtatásokhoz is erőt lehetne meríteni írásaiból. Szekfű újralfedezése a múlt század nyolcvanas éveiben kezdődött, de igazán ma, a harmadik évezred első évtizedének végén viaskodunk olyan problémákkal, amelyekkel ő is foglalkozott.¹¹⁹

Szekfű Gyula tabudöntőgető tudós volt: emiatt kellett elszenvednie már *Aszám-űzött Rákóczi* 1913-as megjelenése óta nemzeti illúziókban megbántott honfitársai támadásait. A történész Szekfűt védte szakmai felvértezett sége: visszapatantak róla a méltatlan vádak. A honpolgárt, a hazafit nem hagyták nyugodni az őt – s rajta keresztül minden hozzá hasonlóan gondolkodó embertársát – ért

sérelmek: mindenekelőtt az, hogy a nemzetközi és a hazai valóság szokatlan megközelítésű feltárása miatt nemzetellenesnek – Habsburg-pártinak, a Szovjetunió kiszolgálójának – bélyegezték. A jobb- és baloldali irányultságú államideológiai

ballasztoktól megszabadult korunkban látszik csak igazán, hogy a nagy történelmi kataklizmákra frissen reagáló historikus időtálló értékelést adott koráról a *Három nemzedékben* (1920), a *Három nemzedék, és ami utána következikben* (1934) éppen úgy, mint a *Forradalom utánban* (1947). Folyóiratbeli és hírlapi cikkei is idesorolhatók: ezek java része még nem jelent meg kötetben.

1947-es könyvének közelmúlt-értékelése meglehetősen újszerű: azt sugallja, hogy Magyarország a második világháború után lehetőséget kapott a megújulásra azáltal, hogy megszabadult változásra, változtatásra képtelen politikai vezető elitjétől. Így visszametszve, a szovjet befolyás által idegen légköri viszonyok közé kerülve egy új Magyarország születhetett volna. A második világháború utáni, gyökeresen megváltozott helyzetben energiát fordíthattunk (volna) addig nem kellően méltányolt kulturális örökségünkre, szellemi és erkölcsi megújulásunkra.

A távlatos látás – a *fordított gukker* effektus (Szabó Dezső elbeszélésének címe nyomán) – adománya nála folyamatokat, összefüggéseket láttató elemzőkészséggel párosult, amely egyszerre volt realista (pesszimista) és vigaszt nyújtó (humánus).

A sokak által politikai-ideológiai csélcsapnak tartott Szekfű a népiekről vélte úgy, hogy politikai-ideológiai megfontolásból alkalmazkodnak a hatalomhoz. Vajon neki, aki 1955-ben ingatagsággal vádolta meg a népieket, s a harmadik út kon-

cepcióban szabad vegyértéket látott a jobb- és baloldali rezsimiek felé egyaránt,¹²⁰ soha nem jutott eszébe, hogy az ő fordulatai is hasonló asszociációkat kelthetnek, különösen azokban, akik világnézeti okokból különben sem rokonszenveztek vele? A minden bizonnyal nemleges válasznak az lehet a magyarázata, hogy a polgári értékrendhez következetesen ragaszkodó Szekfű – eltérően a politikussá is váló népiektől – közéleti szerepvállalását nem kapcsolta össze politikai-ideológiai tervek megvalósításának szándékával. Ő a *Magyar Szemle* főszerkesztőjeként vagy moszkvai követként ugyanaz a dolgokat kívülről szemlélő kritikus – a maga és mások becsapásától óvakodó – tudós maradt.

Szekfű megítélése azért is nehéz, s azért is válhatott megosztó személyiséggé, mert írásai többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Műveiben a „történelem antinómiáinak megjelenítése mesteri. Szekfű Gyulának a folyamatosság és megszakíttasság megítélésének kérdésében olyan árnyalt az ítéletalkotása, hogy mindkét álláspont hívei találnak a maguk számára érveket, és őt magát az egyik vagy a másik álláspont képviselőjeként tüntethetik fel. [...] Szekfű Gyula szakított a modern magyar történetírást megalapozó liberális szemlélettel és annak optimizmusával, mégis mintha valamit még megőrzött és éltetni akart volna abból.”¹²¹

Vajon következményeit tekintve mennyire különbözik a realitások tudomásulvételére ösztönző 1945 utáni szekfűi magatartás azokétól, akik lebecsülve a tartós szovjet befolyás lehetőségét, aktívan támogatták a „magyar demokrácia” megteremtésével hitegető kommunista pártot? Ezt a kérdést azért kell feltenni, mert úgy a kortársak, mint az utókor jóval elnézőbbek ez utóbbiak iránt. Emellett egyes népiek antiszemitizmusa, faji szocializmusa bocsánatos bűnnek tűnt 1945-ben, szemben a változását nyilvánosság elé táró Szekfűvel, akit még mindig a Horthy-rendszer ideológiai támaszául használt művei miatt – s mindenekelőtt a *Három nemzedék* zsidóellenes kitételeire hivatkozva – ítélték el/meg.¹²²

Vajon nem világnézeti okból idegenkedtek sokan 1945-ben Szekfűtől? A kudarcos, csalódott ember illúziókkal vérteti fel magát a számára ellenszenves valósággal szemben, s azokra haragszik, akik meg akarják fosztani ábrándjaitól. A Szekfű-ellenesség világnézeti oka: Szekfű középosztály-kritikája ellenére makacsul védte a polgári értékrendet, a polgári szabadságjogokat, ami ellenségeivé tette azokat – a kommunistákat, a szociáldemokratákat, a parasztpártiakat –, akik a polgári világ halálát kívánták. Ugyanakkor a szovjet rendszer feldicsérése ellenszenvenessé tehetette Szekfűt azok szemében, akik a Horthy-korbéli propaganda, illetve a második világháborús tapasztalataik alapján alkottak maguknak képet a Szovjetunióról.

119 A *Három nemzedék* második kiadása 1922-ben jelent meg. Reprint kiadására 1988-ban és 2008-ban került sor. A *Forradalom után* 1983-ban jelent meg utoljára.

120 Szekfű, 1955. 281–289. Hasonlóan fogalmazott tíz évvel korábban is, az 1945-ös Új Szellemi Front körül kialakult vitában is.

121 Miskolczy, 2007. 41.

122 Ennek értékelő leírását lásd: Gyurgyák, 2001. 304–309.

Szekfű történeti látásmódja népszerűtlen (volt), különösen a harmadikutaság elutasítása, a „két pogány közt megmaradni”-elv megkérdőjelezése miatt. Bár bízott abban, hogy valamiféle egyensúly jöhet létre a piacon, a versenyen alapuló gazdaság és a szociális igazságon alapuló központi szabályozás között, ennek elősegítésére azonban alkalmatlannak ítélte a demokrácia 1945 utáni magyarországi intézményeit – a parlamentet, a pártokat, az önkormányzatokat. A polgári demokrácia intézményeinek bírálata a népiekkel rokonította, de – ellentétben velük – idegen volt tőle minden nemzeti elfogultság. Ez a különbség áthághatatlan szakadékká mélyült. Szekfű katolikus, az egész nemzetre építő konzervatív demokráciafelfogása egyre távolabb került a népiek plebejus – a nemzeti és szocialista elemeket vegyítő – demokráciafelfogásától. A labanc–kuruc szembenállásnak csak nem akart vége szakadni.

1945 második felétől Szekfű már nemigen látott választási lehetőséget a demokrácia nyugati és keleti formája között: pontosabban az idő – az évek – múlásával egyre kevésbé hitt abban, hogy az újra Euráziába került Magyarország ledolgozhatja régi keletű demokráciadeficitjét: a centralisták elképzelései 1947-re a történelem süllyesztőjébe kerültek.

Szekfű 1945–1947-ben még úgy gondolta, hogy a Szovjetunióknak nem érdeke saját diktatórikus társadalmi rendjének változatlan és gyors átültetése. A többséghez hasonlóan – információk hiányában, illetve tévinformációk birtokában – ő sem ismer(het)te igazán a szovjetunióbeli viszonyokat. (Lásd a 189. oldalon a 94. lábjegyzetet.) Amit leírt, meggyőződésből, és nem politikusi számításból tette. Amit elhallgatott, abban már lehetett óvatosság, számító megfontolás: alávetettségben, kiszolgáltatottságban nincs értelme a konfrontációnak. Ez persze csupán feltételezés, amelyet a (viszonylagos) szabad nyilvánosság, illetve az erősen korlátozott véleménynyilvánítási lehetőségek időszakaiban született írásainak jellege valószínűsít. A vele egyet nem értőkben fel sem vetődött, ami Szekfűt leginkább foglalkoztatta: ha már a nagyhatalmi kiszolgáltatottság megváltozására belátható időn belül nincs lehetőség, nem helyesebb-e mindent megtenni annak érdekében, az ország a lehető legkisebb károsodással élje meg az újabb alávetettséget?

A szekfűi publicisztikából levonható a következtetés: a történész a múltban a kreatív közéleti tevékenység alkotóelemét látta; azt emelte ki belőle, amit éppen lényegesnek gondolt. Korához és korabeli önmagához hasonította tudását, nem azért, hogy az éppen uralmon lévőkhez alkalmazkodjék, hanem meggyőződéséhez – amelynek egyes elemei a korabeli változásokkal módosultak – keresett érveket. S ezt egy magasabb cél – az emberek és az ország – érdekében tette. Az általa művészi szinten vizsgált históriával úgy bánt, mint József Attila saját verseivel. A költő a *Nyár* című versének végét élete különböző szakaszaiban háromszor írta át, amely változatokból világnézeti fordulataira következtethetünk. Féja Géza

„szélkakas költőnek” nevezte József Attilát, Szekfűt ma is sokan szélkakas történetírónak tartják. Szekfű nem meghamisította a történelmet, hanem eligazodásra, válaszadásra, kiütkeresésre használta – saját magát és korát akarta megérteni, dokumentálni. Ezért publicisztikája nem csupán a kor szekfűi interpretációja, hanem a korszellem már-már szépirodalom szintű megjelenítője is.

A forradalomellenes Szekfű gondolkodásában és stílusában forradalmár volt. Egyetérthetünk Szabó Zoltánnal: „Kevesen látják, hogy ő, aki mondanivalóiban sokszor a megtartás és védelem híve volt, stílusában forradalmár, a szó legtisztább és legszellemibb értelmében. Mert ugyanakkor, mikor roppant aggodalommal félti a nemzetet a politikai forradalomtól, realizmusa és stílusa maga a forradalom.”¹²³

A legújabbkori magyar történelemben az 1989–1990-es rendszerváltozásig kevés olyan időszak volt, amikor a magyaroknak az elszenvedett sérelmek miatti fájdalmuk legyőzésén túl józan múlt- és jelenértékelésre, elkövetett hibáik számbavételére, az egymásnak okozott sérelmek kibeszélésére és a bocsánatkérésre lehetőségük nyílt volna. Ilyen periódusnak nevezhető – nehezen áthágható korlátokkal, akadályokkal persze – a második világháború befejezését követő bő másfél év.

1945-ben az eszmei megosztottság, a háborús vereség, a szovjet megszállás gátolta az önkritikus helyzetmegítélést, a megszállók kezdeti ideológiai-politikai visszafogottságának következményeként megvalósuló viszonylagos demokratikus közélet és a viszonylag szabad nyilvánosság azonban némi esélyt adott a változtatásokhoz. Szekfű azok közé tartozott, aki élt a ritkán adódó lehetőséggel. „A kő elrepült és már tudjuk, kit és hogyan talált el, de nagyon könnyen elfelejtjük, hogy a kő a mi kezünkben volt és jövőnket vagy jelenünket részben legalább mi magunk alakítottuk olyanná, hogy szeretnénk előle elfutni” – írta Szekfű 1945 tavaszán.¹²⁴

A magát az 1920-as Szekfű-művel, a *Három nemzedékkel* is igazoló nacionalista, antiliberális, a zsidótörvényekkel egyetértő fiatal értelmiségi nemzedék árulásnak tartotta Szekfű következetes konzervativizmusát, ragaszkodását az új viszonyok között egyre inkább hitelüket veszítő polgári humanista értékekhez. Ezzel is magyarázható, hogy 1945 után a kommunista vezetők, akiknek nem volt személyes világnézeti, etikai kapcsolódásuk Szekfűhöz, praktikus okokból számítottak a tudósra, szemben a népiekkel és az ő harmadikutas koncepciójukban

123 Szabó Zoltán: Szekfű. *A Reggel*, 1937. december 20. Szekfű írja a „*Valahol utat veszítettünk*”-ben: „Mai vezető osztályunk és a feudalizmus: egymással össze nem hasonlítható fogalmak, mint mondjuk a mostani, téli Dunán keringő sirály és a mosóteknő.” Aki ilyen mondatot ír le, méltán juttatja eszünkbe a szürrealisták által felfedezett XIX. századi költő, Lautréamont híressé vált hasonlatát: „Szép, mint egy esernyő és egy varrógép véletlen találkozása a boncasztalon.”

124 Szekfű Gyula: Keserű tanulság. *Világ*, 1945. május 14.

perspektívát látó nemzeti kommunistákkal, valamint az antikapitalista értelmiségiekkel, akik nem tudták neki megbocsátani, hogy úgy kerültek szembe vele, hogy erkölcsi integritását nem tudták kikezdeni. Szekfű megmaradt a társadalmi problémák iránt érzékeny, keresztény polgárnak, konzervatív demokratának, ők viszont antikapitalisták, antidemokrata szocialisták, újvilág-hívők lettek. A szocializmust zászlajára tűző kommunista hatalmat elfogadni kényszerülő baloldali értelmiségiek különösen ellenszenvvel viseltettek a látszólagos kollaborálás – a moszkvai követség elfogadása, Rákosi Mátyás születésnapjának köszöntése 1952-ben, Révai javaslatára országgyűlési képviselő 1953-tól, valamint az Elnöki Tanács tagja – ellenére szellemi intranzigenciáját megőrző tudós iránt. Saját változatlanágukat állították szembe a „nézeteit változtató” Szekfűvel. Kudarcaik, téves döntéseik – a koalíciós időszakban, az ötvenes és a hatvanas évek reformperiódusaiban – is végső soron Szekfűt igazolták, s ez még ellenszenvesebbé tette számukra a realitásokhoz szellemi függetlensége megőrzésével alkalmazkodni képes történetet.

Aki ma olvassa Szekfű írásait, saját tudásának, tapasztalatainak szűrőjén engedni át a régi szövegeket, és aszerint is értékel. Aki Szekfű műveit olvassa, azért is teszi, mert múlt- és jelenértékelési mintát keres bennük, követhető vagy elvetendő magatartási példát lát a historikus írásaiban. Természetesen ez más jelentős gondolkodó alkotásaira ugyanígy érvényes, mégis: nagy elmék, nagy művek tűnnek el ideiglenesen a köztudatból, vagy válnak váratlanul időszerűvé.

A történész csak abból indulhat ki, ami volt: azt elemzi, próbálja megérteni. Ez a laikus vagy az illúziókergető szemében a mindenkor meglévő utólagos igazolásnak tűnhet. Itt sem segít más, mint az idő. A későbbi korokban élők közvetlen múlttapasztalatuk eltűnése, ismereteik természetes szelektálódása folytán talán kevésbé elfogultak, mint a kortársak vagy a közelmúlt átélői, akik képtelenek elvonatkoztatni családi és saját emlékeiktől, örökölt, nehezen változó gondolkodásmódjuktól. Szekfű azok közé a ritka

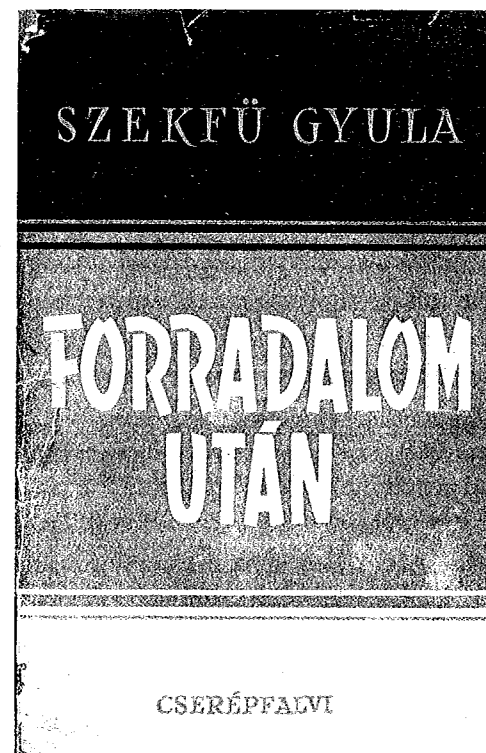
125 „[A]mikor utóbb észre kellett vennem, hogy Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek, levontam ennek is a tanulságait, s a »neobarokk« korról, amely anynyira elütött attól, amit kívántam, elmondtam véleményemet a *Három nemzedék* függelékében.” Szekfű Gyula: Új front – régi út. In *Új Szellemi Front*, 1945.

lényeglátók közé tartozott, akik saját korukban tudtak úgy is írni, mintha már évtizedek teltek volna el az általuk elemzett közelmúlt óta.

A múltból sokat tudó, sokat megélt Szekfű segíteni szeretett volna abban, hogy kilábaljunk öröklött és szerzett bajainkból. Ha reményei nem váltak valóra, önkritikusan beismerte tévedését, s új reményforrást keresett.¹²⁵

1943–1944 fordulóján ez a kilábalás felé mutató irány a centralisták klasszikus liberalizmusa volt, 1947-ben pedig Szekfű a *keleti demokrácia* elképzelésben bízott. A demokrata Szekfű a második világháború utáni években nem hitte,

nem akarta elhinni, hogy az átél sok rossz után még rosszabb jöhet. Ha azonban a nagy fordulóknak lényegi feltételéről korábban kifejtett gondolatát 1947-re is érvényesnek tartjuk, nemigen bízhatott bármiféle demokrácia közeli magyarországi meghonosodásában. 1922-ben írta: „A változást [...] az illető emberi közösségben nem külső erők hozzák létre, hanem épp ellenkezőleg, az illető nép egész morális és szellemi konstitúciója változván meg, ennek egyes erői kell, hogy a változást eszközöljék. Az eddigi konstitúció egyes tényezői elhanyagoltnak, meggyöngyülnek, elhalnak, és helyettük eddig elnyomott, gyöngy, csekély szerepű tényezők veszik át az uralmat és vezetéskét. Az egész szellemi és morális konstitúció így nyerhet, mélyreható változás esetén, egészen új, eddig nem is sejtett formákat és színezetet.”¹²⁶ 126 Szekfű, 1922. 26–27.

TARTALOM

Bevezetés	5
I. Valahol útát veszettünk	11
II. Egyetlen menekvés: a forradalom	47
III. A forradalom elindul	77
IV. Az új szomszéd	115
V. A középosztály tragédiája	159
VI. Új formák felé	179

KOVÁCS IMRE

Egy regényből vett idézet segítheti Kovács Imre megértését: „...a reálpolitikát nem vezérelheti az eszme hatalma, hanem csupán a gyakorlati igények. A szép eszméket természetesen bárki szívesen megvalósítaná, ezt mondani sem kell. Tehát éppen azt nem szabad tennünk, amit olyannyira szeretnénk!”¹

„Fikciók helyett a valóság számít”² – írta Kovács Imre 1945 tavaszán, miközben olykor maga is fikciók – vágyképek – rabja lett. Nem ritka az olyan politikus, akit jövőelképzelései, társadalomjavító eszméi csapdahelyzetbe sodornak. Azok is számosan vannak, akik miután szembesülnek a realitásokkal, eszmét és politikai módot váltanak. Nem túl gyakori azonban, hogy egy tehetséges, karizmatikus politikus, felismerve a csapdászituációt, önként adja fel politikusi pályáját. Kovács Imre ilyen ember volt. Szociográfusként, közíróként pályája évtizedeket

fog át, de politikusként csak két évet működött (1945–1946). Ebben a rövid, de döntő eseményekben gazdag időszakban a Nemzeti Parasztpárt főtitkára volt, s a kommunista, szociáldemokrata, kiskapda és parasztpárti hatalmi koalíció ta-

nácskozásainak állandó résztvevőjeként pártját képviselte a belpolitikai döntésekben meghatározó szerepet játszó, nem nyilvános pártközi értekezleteken.

Kovács Imre a demokrácia megszállottja volt. 1944 januárjának elején írja: „Legyen teljes és általános a szabadság, legyen szabad a sajtó, a kritika, a szólas, a gondolkodás, a gyülekezés és a szervezkedés, hogy kedvező atmoszféra teremtsék a legfontosabb kérdések megvitatására és megoldására. Szabadság nélkül nem lehet élni.”³ 1945-ben azt hitte, az ország felszabadulásával a demokrácia kora jött el. Másfél évig politikusként vett részt a nagy átalakulásban. Pártja, a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetőjéből, a kormánykoalíció kommunistáinak szövetségeséből vált a demokráciahite ballasztjaitól megszabaduló reálpolitikussá. Ez politikusi karrierje végét is jelentette. 1947-től 1980-ban bekövetkező haláláig emigrációban élt.

1 Musil, 1977. 490.

2 Kovács Imre: Béke a Duna völgyében. *Szabad Szó*, 1945. május 6.; Kovács, 1992. 139.

3 *Szabad Szó*, 1944. január 2.; Kovács, 1992. 123.

DEMOKRÁCIAKÉPE

1945 nyarán nem érzékelte, hogy a valamennyi sváb kitelepítésének követelése összeegyeztethetetlen az általa oly hevesen óhajtott demokrácia alapelveivel. Ezt volt képes papírra vetni: „...nincs irgalom, nincs kegyelem. A legradikálisabb megoldást követeljük: a svábokat egytől egyig ki kell telepíteni az országból. A fasiszta mótely, a hitleri örület, a bűnös háborús politika szálláscsinálói és melegágyai voltak, most takarodjanak.”⁴ A zsidók szörnyű sorsa miatti büntudatát áthárította a svábság egészére, mintha ezzel a többi magyar bűnét is megváltotta volna: „Emlékezzünk a hosszú sorokra, amikor megszegyenülten, megalázottan, gyáván, anélkül, hogy valamit is tettünk volna ellene, végignéztük a zsidók elhajtasát.”⁵ A magyarok kollektív felelősségét tagadta: „a néptől, a nemzettől elszakadt kalandorok bűnös politikája sodorta háborúba a magyarságot.”⁶

Vágyálmai, és nem tapasztalatai írárták vele 1945 tavaszán a következő sorokat: „Higgadtan, fegyelmezetten, lelkiismeretesen megvizsgáltuk magunkat, a bűneinket, illúzióinkat és hibáinkat.”⁷ Ez sem akkor, sem a későbbiekben nem volt elmondható a magyarság egészéről, s ő is csak 1946 végén fogott hozzá e néhez művelethez.

Amikor a demokráciát elképzelte, egész másként írt róla, mint amikor már megtapasztalta. Kétéves aktív politizálásának kiábrándulás lett a vége. Nem a demokráciában csalatkozott, hanem a demokráciához fűződő illúzióiból ábrándult ki. Mindenekelőtt abból a tévesnek bizonyult feltételezésből, hogy honfitársai képesek a demokrácia megteremtésére és gyakorlására. (Keserves tapasztalatai ellenére ugyanakkor a demokráciát élete végéig az emberhez egyedül méltó közösségi létezmódnak és államformának tartotta.) 1945 nyarán már-már elragadtatottan írta: „Ez a forradalom más, mint amilyenek általában a forradalmak, nincsenek barikádok, a lámpavasakon sem lógnak emberek, ez a forradalom nem annyira külsőségekben nyilvánul meg, mint inkább a társadalomban zajlik, irtózatossodrassal rombolja mindazt, ami a múltból megmaradt, ami a múltban a rendszer támasza, pillére, talpköve, biztosítéka volt. Ez a forradalom sok tekintetben folytatása a néma forradalomnak, [...] kiteljesedése mindannak, ami eddig nem teljesedhetett ki, de mégis néma, mert a lélek mélységeiben, a társadalom már-már kövült szerkezetében nagy tektonikus lökésekkel kényszeríti a magyarságot az ideális rend megvalósítására.”⁸ Ez az ideális rend a demokrácia: „szabad emberek szabad társulása

4 Egy baryuval. *Szabad Szó*, 1945. április 22.; Kovács, 1992. 136.

5 Uo.

6 Patriotizmus vagy mazochizmus. *Szabad Szó*, 1946. január 20.; Kovács, 1992. 148–149.

7 Béke a Duna völgyében. *Szabad Szó*, 1945. május 6.; Kovács, 1992. 139.

8 Rend a romokban. *Képes Világ*, 1945. július 20.; Kovács, 1992. 158.

olyan államra, melyben mindenki egyformán, egyforma esélyekkel indulhat emberi pályáját megfutni”.⁹ A demokrácia és a magyarság, a demokrácia és az erkölcs összeegyeztethető. A demokrácia és a korrupció, a demokrácia és a tehetségtelenség viszont összeegyeztethetetlen – vallotta. Optimistán jelentette ki: a világ a demokrácia mellett döntött, s a fejlődő, kiteljesedő magyar demokráciára, szabadságunkra, magyarságunkra, függetlenségünkre nem leselkedik veszély.¹⁰ Kovács Imre szerint a demokrácia és a nemzet, a demokrácia és a magyarság elválaszthatatlan egymástól. A hangsúlyt egyre inkább a demokráciára tette. Akkor vagyunk jó magyarok, írta, ha jó demokraták vagyunk.¹¹ Veszélyesnek látta a kommunistáknak a nemzeti sajátosságokat lebecsülő internacionalizmusát, amelyet taktikai okokból éppen maga a kommunista párt szorított háttérbe, s lett egyre inkább népi és nemzeti, s egyre kevésbé demokrata.

NÉPKÉPE

1945-ben úgy vélte: bár a háborús vereség megérdemelt, a nép nem tehető felelőssé a politikai hibákért és bűnökért. Idealizálta a népet: a munkásokat és a parasztokat értette rajtuk. „Másik nemzetként” írt róluk.¹² Amikor honfitársai politikai érettségét feltételezte, népként hivatkozott rájuk, amikor negatív megnyilvánulásait vette sorba, tömeg lett a nevük: megtévesztett, a revíziós politikának behódoló tömeg. Az 1945. novemberi szabad és titkos parlamenti választás eredményéből, amelyen egy demokrata középpárt szerzett abszolút többséget, azt szűrte le,

hogy a magyarok a demokrácia mellett tették le a voksukat. Nyáron még ambivalens érzései voltak. Attól tartott, hogy a „hiszékeny tömegek” demokratikus iskolázottság hiányában könnyen befolyásolhatók. Ha a felszabadulás előtt zömmel Hitlerben bíztak, a háború után a nemzetiszínű jelszavak állítják majd őket a reakció oldalára.¹³ (Hasonlóan vélekedett ekkor a Szociáldemokrata Párthoz tartozó Kassák Lajos is, aki a választó-

jog szűkítésével próbálta volna védeni 1945 nyarán a tapasztalatlan demokráciát.) Demokráciahite azonban felülírta kételyeit. Ugyanebben a cikkében olvashatjuk: „a magyar haladó, felvilágosult, demokrata nép, csak olyan réteg élt eddig rajta, amelyik elnyomta, helyette, s nem a nevében beszélt, cselekedett, de most, hogy felszabadultunk, nemzeti erényeivel, népi tulajdonságaival próbálja bizonyítani, hogy méltó a bizalomra.”

9 Rend a romokban. *Képes Világ*, 1945. július 20.; Kovács, 1992. 165.

10 Uo.

11 Demokrácia és magyarság. *Új Magyarország*, 1945. július 31.

12 Béke a Duna völgyében. *Szabad Szó*, 1945. május 6.; Kovács, 1992. 138.

13 Demokrácia és magyarság. *Új Magyarország*, 1945. július 31.

POLITIKAKÉPE

A fiatal – 1946-ban harminchárom éves –, ambiciózus politikus hosszú hónapokig egy húron pendült a kommunistákkal. 1945 nyarán a „népellenes reakciótól”: a kisajátított földbirtokosoktól, a „nem igazolt elemektől” és a feketézöktől óvta a demokráciát, ami igencsak megegyezett a kommunista szlogenekkel. 1946 legelején is azt hangoztatta, hogy a földreformot az „éledő nagybirtokos reakciótól” kell megvédeni.¹⁴ Helyeselte az 1945-ös választásokon abszolút győztes kisgazdapárt gyengítésére, szétverésére létrehozott Baloldali Blokkot, amelynek az ő pártja is tagja volt. A parasztpárt főtitkáraként a kormánykoalíció legfőbb informális fórumán, a pártközi értekezleteken támogatta Rákosiékat. Félreismerte a kommunistákat? Elrúlozta a demokráciára leselkedő belső veszélyeket? Mindkettő igaz lehet. Politikai állásfoglalásait hatalmi ambíció, taktikai megfontolás nem befolyásolta. Ez nem valamiféle mentegetés, hanem annak alátámasztása, hogy mire képes a demokraciahit. Kovács Imrének eszmélésétől, az 1930-as évek közepétől az volt a meggyőződése, hogy Magyarországon megteremthető az igazságos és szabad társadalom.

A demokráciavágy íratte vele szociográfiai

munkáit (közülük *A néma forradalom* a 14 Patriotizmus vagy mazochizmus, *Szabad Szó*, január 20.; Kovács, 1992. 148.

készítette mozgalom- és pártszervezésre

(Márciusi Front, Nemzeti Parasztpárt), részvételre az antifasiszta ellenállásban.

Hite elaltatta éberségét: a második világháború után jó ideig nem tudta megkülönböztetni a demokráciahívókat a hatalomvágyó demokráciakaméleonoktól. Annyira gyűlölte a megcsontosodott, antidemokrata Horthy-rezsimet, hogy túlélő működteiről csak rosszat feltételezett, a kommunistákról viszont hosszú hónapokig alapvetően csak jót tudott elképzelni. Azt gondolta róluk, hogy hozzá hasonlóan ők is az ügyei intézésében aktív és bölcs népre támaszkodva, szellemi és gazdasági demokrácia megteremtésén fáradoznak. Demokráciafogalma szétfolyó volt, mint mindenkié. A demokrácia szétértelmezhetőségének is szerepe volt abban, hogy a szép demokrácia-jelszavak takarásában mindenki a maga politikai-hatalmi pecsenyét sütögette, s végül az győzött, aki ravasz, gátlástalan és erőszakos volt. A hatalom kisajátítása során fokozatosan vált le a kommunista párt demokrácia-álarca. A kiépülő, az álcázásra egyre kevésbé figyelő diktatúra átigazodásra készítette a korábbi demokráciahívókat és -hitelenekeket egyaránt. Azokat, akik nem akartak lemondani addigi pozícióikról, érvényesülési lehetőségeikről, de azokat is, akik a megváltozott körülmények között is élni, túlélni akartak. Kovács Imre a fősodor ellen úszott. Demokráciafelfogása tisztult: távolodott korábbi harcias, radikális, leegyszerűsítő jellegétől, s közeledett a nyugati országok demokráciafogalmához.

Kiábrándulási folyamatát reakcióértelmezésének változása is tükrözi. „A demokráciában a kisebbségi véleménynek érvényesülni kell, azt reakciónak minősí-

teni nem lehet! Ha klasszikusan értelmezzük a demokráciát, még a reakciósság sem bűn, mert ha a reakciót részeire bontjuk, nagyon is indokolt sérelmekre bukkanunk.¹⁵ Képes volt önkritikusan szembenézni korábbi illúzióival. Komolyan számolt azzal, ami fölött különösen az 1945-ös parlamenti választás után hajlamos volt átsiklani: az 1945 előtti antidemokratikus uralmi szerkezet gyökeres megváltozása létszükséglet, a létrejövő demokratikus intézményrendszer demokraták nélkül hosszabb távon életképtelen. „Úgy lettünk demokraták, hogy nem voltunk demokráta.”¹⁶ Ennek az új valóságértelmezési szempontnak már az egyik 1946 eleji írásában is nyoma van. „A magyar társadalom politikai műveltsége, politikai iskolázottsága hiányos volt, és nem vette észre azt a csapdát, melyet a revízió háborús megoldása jelentett, ezért dőlt be könnyen Hitlernek, Hitler programjának és politikájának, s került jelenlegi nehéz helyzetébe, melyből nem tudni, hogy miként fog kiemelkedni” – aggódik 1946 januárjában a *Nemzet, nemzeti* című cikkében.¹⁷ „Mennyivel könnyebb volna, ha valamennyien demokráta lennénk [...] De a demokrácia fogalma és lényege is tisztázatlan: klasszikus megfogalmazásban már nem fogadják el. A demokrácia már nem a többség uralma a kisebbség jogainak tiszteletben tartásával, hanem, ahogy kimondották, aritmetikai játék, a messzebb cél érdekében a »demokratikus többség« biztosítása” – írja fentebb idézett, 1946. novemberi elemzésében, amelyben éles különbséget tesz a szovjet típusú „totális demokrácia” és a nyugati típusú „globális demokrácia” között, s nem hagy kétséget afelől, hogy a kommunista párttól félti a demokráciát.¹⁸ „Globálisan a demokráciában minden véleménynek helye van, totálisan nincs, a totális demokrácia egyre szűkülő kör, amelyben végül már csak egyetlen akarat érvényesül. A globális demokráciában elfér az egész nemzet, a totális demokrácia Prokrusztész-ágy, amelyikbe csak fölösleges részeinek amputálásával lehetne belepréselni, belegyömöszölni.”¹⁹ „Angliában könnyű tiszteletben tartani a kisebbség véleményét – sóhajt fel –, mert Angliában mindenki demokráciát akar, csak a módszerekben van eltérés, vagy ütembeli különbség választja el a többséget a kisebbségtől.”²⁰ 1947 nyarára kikristályosodó demokráciaképe megkínlódott élettapasztalatról tanúskodik: „Nem tudom elfogadni azt az állítást, hogy most a

polgári és a kollektív életforma mérkőzik. Nem. A polgári életforma mint olyan már nincs osztályhoz vagy világnézethez kötve. A marxista munkás éppen úgy kényelem után vágyódik, villanyt és gáztűzhelyet igényel magának, fürdőszobát szeretne, mint a polgár vagy az értelmiségi. A paraszt vágyaiban, törekvéseiben szintén polgárosodik, lakáskultúrája ma már inkább polgári, mint népi. [...] Nehéz volna

külön marxista és külön polgári kategóriákat felállítani. [...] ne legyünk a világpolitika balekja, de ideológiai rabszolgaságot se vállaljunk. [...] A demokráciában elfér minden osztály.”²¹

A távlatosság politikusi erény. Politikusként Kovács Imre nem látta hasznát jövőérzékelő képességének. Bámulatos, hogy mennyire előre látta, hova futnak ki az események. Az 1946-os magyarországi állapotokat így jellemezte: „Egyszerre stabilizálni és államosítani a legnehezebb, végső fokon pedig féltő, hogy az államosításból államkapitalizmus lesz, ami, ha menetrendszerűen ér be céljába a Kommunista Párt, államszocializmussá változhat.”²² 1980-ban pedig leszögezte: „A magyarság helyét én csak az Egyesült Európában tudom elképzelni [...] amikor egyenlő fél lehetne a Szovjetunióval és Amerikával, nem pedig a harmadik oldal, valamiféle gye-
pű, pufferrzóna, vagy valami hasonló.”²³

KÉPE NEGYSZÁZ ÉVRŐL

Vajon másként alakul Magyarország sorsa 1947 után, ha a nép elkötelezettebben, harcosabban demokráciapárti? Aligha, hiszen a demokratikus hagyományokkal rendelkező Csehszlovákiának is ugyanaz lett a sorsa a szovjet hatalomátvételt követően, mint nekünk. A szovjet típusú diktatúra csaknem egy évtizedes magyarországi regnálásának tapasztalatai és az ötvenhatos forradalom újra felértékeltek az 1947 óta emigrációban élő egykori politikus szemében negyvenöt Magyarországot és annak lakosait: „Ezerkilencszáznegyvenöt – írja Kovács Imre – a magyar történelem cezúrája [...] A háború utáni két és fél éves demokratikus kísérlet felvillantotta a magyar nép politikai tehetségét, bebizonyította érettségét és rátermetségét sorsa irányítására.”²⁴

Vajon igaza volt-e, amikor 1957-ben, hasonlóan az 1945 utáni választások utáni hónapokban született írásaihoz, újra pidesztálra emelte az önmagáról józanul dönteni képes magyar népet? A két és fél év, illetve a forradalom tizenhárom napja túl rövid időtartamnak tűnik ahhoz, hogy a „nép” – a magyar lakosság, az állampolgárok – megváltozott mentalitásáról, közéleti, politikai gondolkodásának átformálódásáról véleményt lehessen alkotni. Az 1989 óta önállóságban és függetlenségben eltelt negyedszázad tapasztalatai alapján azonban talán már ki-kí eldöntheti, hogy mennyire helytálló, amit Kovács Imre 1957-ben negyvenötös mivoltunkról állított.

15 A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november; Kovács, 1992. 186–187.

16 A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november; Kovács, 1992. 175.

17 Kovács, 1992. 142.

18 A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november; Kovács, 1992. 180.

19 Kovács, 1992. 187–188.

20 Uo. 182–183.

21 A Független Magyar Demokrata Pártra felvételét kérő levele, amelyet a párt elnökének, régi politikus- és képviselőtársának, Balogh Istvánnak címzett. PIL. 284. f. 12. ö. c. II. kötet. (Idézi Szeredi, 1997. 259.)

22 A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november; Kovács, 1992. 186.

23 Bibó István és a magyar alternatíva. *Irodalmi Újság*, 1980, március–április; Kovács, 1992. 326.

24 Megint megtaláltuk az utat. *Látóhatár*, 1957. Kovács, 1992. 197.

1968-ban, újabb bő tíz év tapasztalatával a háta mögött változtatott saját korábbi negyvenöt-értelmezésén. Az 1945-ös fordulatot kudarcnak tartotta. „Ezerkilencszáznegyvenöt cezúra és tragédia. Döbbenetesen befejeződött valami (a történelmi ezer év). [...] A lelépő és felnyomuló társadalmi osztályok egyformán anakronizmusként hatottak a magyar történelem legdrámaibb fordulópontján, amikor korszerű eszményekre és ügyes, okos politikára lett volna szükség.” Ötvenhatot csak csodálatos fellángolásként említette, amelynek nem volt a világra hatása. A magyarok semlegességi álmát illúzióknak ítélte, mivel hiányzik belőlünk a finnek és az osztrákok fegyelme. A magyarság számára a nyugati út lenne a megfelelő, vélte, de amíg azt járni nincs mód, élni kell a konszolidált Kádár-rezsim által biztosított lehetőségekkel. „Sajnálom kijelenteni – zárta cikkét –, de ami a magyarnak maradt, az nem más, nem több, mint a polgári élet kényelme és biztonsága.”²⁵ Újabb bő tíz év elteltével végleg illúzióknak ítélte a negyvenötös demokráciaálmokat: „»Felszabadulásunk« diadalmámorában a demokrácia inkább ösztönös, mint lehetséges megoldásnak tűnt” – írta Bibó Istvánra emlékezve.²⁶

KUDARCA

A demokrácia Kovács Imre szerint közmegegyezés.²⁷ Nem alá- és fölérendeltségi viszony, hanem szuverén egyének együttélési módja. A demokráciában úgy kell érvényesülnie a többség akaratának, hogy a kisebbség jogai se csorbuljanak. A demokratikus államban és társadalomban mindenkit megillet a szabadság, kivéve a demokrácia ellenségeit. Kovács Imre azzal a meggyőződéssel lett politikus, hogy képes lesz majd elvei megvalósítására. A jó politikusnak tehetségesnek és teherbírónak kell lennie, írta 1945 nyarán: „a tudás, a becsület, a tisztesség, a tájékozódottság magától értetődő követelmény.”²⁸ Csak fokozatosan jött rá, hogy

25 Mi a nemzet? Mi a magyar? *Irodalmi Újság*, 1968. március 15. Párizs; Kovács, 1992. 229., 233., 236.

26 Bibó István és a magyar alternatíva. *Irodalmi Újság*, 1980, március–április; Kovács, 1992. 320.

27 A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november; Kovács, 1992. 177.

28 Rend a romokban. *Képes Világ*, 1945. július 20.; Kovács, 1992, 163.

elhomályosította a megelőző éra, a Ho

elhomályosította a megelőző éra, a Horthy-kor iránti mély ellenszenv. 1945-ig nem próbálhatta ki, mit jelent aktív politikusnak lenni, s így gyakorlatlansága is hátráltatta a politikai csapdák felismerésében. Annnyira kívánta a demokráciát, hogy

csak fokozatosan ismerte fel, hogy a kommunista párt ürügyként használja azt centralizációs elképzelései megvalósításához. Aktív politikai tevékenységgel eltöltött két év kellett ahhoz, hogy ráébredjen: csapdahelyzetbe került, amiért szenvedélyes demokráciahite, jóhiszeműsége és tapasztalatlansága miatt részben maga is felelőssé tehető. A csapdából kikecmergett, politikusi karrierje azonban megtört, véget ért.

Vasárnap, 1945 május 6
47. évfolyam. 34. szám

'Ara 80 filter

Szabad Szó

A NEMZETI PARASZTPÁRT KÖZPONTI NAPI LAPJA

Béke a Duna-völgyében

Írta: Kovács Imre

[illegible]

zótokkel, s bá nem is tudom, hogy megsejtelték-e már a monadikus kábel, csak te, nyerev volí, külföldi nem lehetne ma demokratikus országoké építeni. A háború után a nemzetek, a munkások, a parasztok, a kispolgárok sultója, verben, könyben s verlekben többet és deozott, mint azok, akik ká salfajítottak magukat a ká salfajítottak ma, nem ká salfajítottak, de minden esetre tudatosabbak láttá helyezték, szerepét. Ez nemzet épít az új demokrákus országok, de nem a ká salfajítottak, hanem a ká salfajítottak minden országban minden ártörténjék, ahogy azt a puszta ká salfajítottak, a munkások, a parasztok, a kispolgárok érdekében követik, abban az országban, hogy az ország ká salfajítottak Európában.

[illegible]

tanfészék, lemondottak a szovinszuszurkálásokról, az oroszok elleni agresszió ellen. A demokrácia ugyancsak erősödött az országban, az országban a földművelés, az ipar, az építkezés, az egészségügy, az oktatás, a kultúra, a sport, a tudomány, a művészet, a szociális ügyek, a rendszertől kezdve a gazdaságig.

A szovjetizmus politikai és gazdasági törekvései az országban a demokrácia ellen irányultak. A szovjetizmus az országban a demokrácia ellen irányult. A szovjetizmus az országban a demokrácia ellen irányult.

nyúlászta poltikát szempontlanként
 legyeknek az irányadók. Szó-
 ra, hogy a magyarok nem to-
 azert, amit a megcsúszdán ve-
 zettek - letek, a magyarok a
 nál, nagy többségben kért a
 szövegbe szögyűnködére
 szűzlete, béké akarnak és
 béké is fogunk illoszkedni
 Közép-Európa dékai részén
 szó rendjébe. A béké ro-
 szon, hogy a béké szöve-
 duknak megpörgetéssel no-
 vanak szígyelenbe.

Most, amikor a történe-
 lem folyamán először
 nyílik alkalom és
 hetősé a dunavölgyi népek
 között, hogy a béké szö-
 foze, hogy minden né-
 precíz, lelkierőteretesen
 lefelekaze poltikákban
 alkelyekt, nehogy állo-
 szon, hogy minden né-
 precíz, lelkierőteretesen
 lefelekaze poltikákban
 alkelyekt, nehogy állo-

Keményen végigvert rajtuk a kábor, a valljuk be, megérdemeltük!

A letartó rendszer büntetésfeleltetés, népellenes politikája miatt. Magyarországon főként helyezetlenül, nem oda állt a nagy küzdelemben, akova kellett volna. Ártottuk a fasizmust, a leniniizmust, pártoltuk, a világig addig utat találni, mások oldalra, a Szovjetunió, ges Hatalmakhoz. A kőműves politikát nem helyeselték a nép. Az egymást váltó kormányok az a nép érdekei kéji képviselőik, nem voltak konkluzusban a magyarországiak: a rendszerek örök törté-

Európa legmozgalmasabb táján élünk. Uraim! akár románok, akár szlovákok, akár szerbek vagy magyarok voltak múltban a maguk politikáját és nem a népek politikáját csúsztatták. A sok évszázadban, ellenségséggel harcra kényszerít a következők: Jól politikának bizonyult ez a saját szempontjuktól, mert mindig eltért a jelenlegi helyétől kértől a figyelem. Először hazafias, irredenta szavakat hangoztatni, a szovinszták mámorban kiáltották magukat a megvesztett ölések.

gedholti meg-magának
nagyhatalmi ábrándok es-
sá illúzióját, túlságosan
költséges luksuszát. Lemo-
dottunk a történelmi me-
ről, elfogadjuk, hogy az i-
lam fedés az etnikumot, a
a területet, amelyiken me-
él. Ennek az elvnek a b-
tartásához ragaszkodjunk.
Nincs, nem is lehetne köv-
telni valót a románokot
a szerbekben, és a szlovák-
kon: ragaszkodjunk a d-
mokrácia elvi és erkölci-

a
s
a
i
n
v
z
p
e
n
o
o
o
o
a
i

szegények, elcsúszottak, a
hátrányosabb helyzetűek
mori elkeseredett reakciói
törökkedtek, a meggyőződés
csökkenése, a szociális
szolidaritás az igazság
látszá, a magyar állam
tiranizmus, a határak mögé
múló országok, a köz
sértésükben, a köz
bűnben élnek a magyarok
a magyarok sorsának
bírálata, az az
mokrácia, nem pedig a

csak öt

[illegible][illegible]

A nagy gyilkolások
barföldön, alatt békés
századok és is merőben
zöldik. Számtalanzor több
kifejezést a haladó magyar
értelemlés arra, hogy azt
tájakon a keresztények
számtalan, a haladó magyar
tájak néha a parasztságot
a munkások is: próbáltuk
rendezni a Duna-völgyében
és néha viszonyt. Az
nének, Olmák egy a hangja
a táj Ady, a Fendek
közé költés, a hangja
követelő József Attila.
sziszhang nem maradt el
felismerő minden né
börténelt tájak, hogy kö
zű a sor, és valóban nem
tízni két háza dolosnak
számtalan, a haladó magyar
megatadályozta a külső
dőt, a hermetikusán elárul
népek a propaganda

ellenál
Csehország
Mikolajczyk
A MAI
Több mint egymillió n
mat halála adta meg
adt Essakynigat-Német
szégekben, Döndüben és H
landában Montgomey t
bornagyoknak, mint Eise
néver labornok helyettes
nek. Külpolitikáig se
lehet enél, fontosabb se

lási csoport

ésben általános sz
moszkvai meghí
jelentősége

HELYEZT

Port harcol

trájk tört ki

Frásznak poltikai

Dánia és Hollandia már teljes felszabadulásukat ünnepli.

Dániában az Angliába emigrált Buhl volt miniszterelnök alakította meg X. Keresztély király mezbárába a kormányt, amely a világ rádió közlése szerint a külsőbiztonsági politikai pártok és a dán felszabadítási mozgalmak tárgyaló fog

Már csak öt német ellenállási csoport harcol

Csehországban általános sztrájk tört ki

Nikolajczyk moszkvai meghívásának politikai jelentősége

A MAI HELYZET

Több mint egymillió n
met kalona adta meg m
adt Essaknyugat-Németo
szágbán, Döntöbän és H
landtában Montgomery t
bornagynak, mint Eise
hower tábornok helyettes
nek. Külpolitikaiilag az
lehet annál fontosabb a

omlítani, hogy a katon
küldöttség, amelyet Frie
burg vezértengernagy,
német haditengérezet
parancsnoka, Dünitz utó
vezetett, csak az Esz
nyugat-Németországban
lenálló három német bi
rozságok megerősítésé

Dániában az Angliába emigrált Buhl volt miniszterelnök alakította meg X. Keresztély király megbízásából a kormányt, amely a svéd rádió közlése szerint a különböző politikai pártok és a dán felzabárdi mozgalmak tagjaiból fog

ZÁRÓ ÉRTELMEZÉSEK

Magyarországon negyvenötben – a második világháború befejezését követő egy-két évben – minden mozgásban, változásban volt.

A párizsi békeszerződés megkötéséig (1947) sokan hitték, hogy a szovjet megszállás megszűnése megnyitja majd az utat a szuverén, a többségi akarathoz igazodó döntésekhez. Mi lehetett a többség vágya? Tekintélyelvű államot kívánt-e az ország lakossága, vagy az egyéni és közösségi felelősségvállalásra épülő demokráciát? Az előbbinek voltak hagyományai, az utóbbinak nemigen, ráadásul a demokrácia több egyéni belátást és áldozatvállalást követelt, mint a paternalista állam.

A második világháború és magyarországi következményei alapjaiban forgatták fel a korábbi viszonyokat: az országosan ismert és elfogadott hatalom hiánya, az erőszakszervek hitelvesztése és felbomlása, a spontán jelentkező önbíráskodási

1 A Horthy-rendszer folytatásának igénye felmerült ugyan – Mindszenty József 1944. március 19-ére, a német megszállásra datálta a jogfolytonosság megszakadását –, de az új éra politikusai nem álltak ki a széthullott és diszkreditálódott hatalmi rend mellett.

készítések, a követendő célok kidolgozatlansága, az általános bizonytalanság összevisszaságot, kiszámíthatatlanságot – válságokat – eredményezett. A régi hitelt veszítette,¹ az újnak még a körvonalai is alig látszottak. A spontán és szándékosan generált válságok a sok konfliktussal járó, gyökeres változás természetes velejárói lettek.

Amikor egy háború véget ér, az óhatatlanul káosszal, rendetlenséggel jár együtt. Különösen az idegen megszállás alá kerülő vesztesek szenvednek a háború következményeitől. Magyarország 1945 után (is) közéjük tartozott.

A hatalmat gyakorló politikai erők, a koalícióba tömörült egykori ellenzéki pártok, valamint a Horthy-korban illegális kommunista párt a második világháború befejezését követően kormányzó pártokként kényszerültek egymással hatalmi-ideológiai harcot folytatni. Magyarországon soha nem volt tartósan kormányzóképes politikai ellenzék. Nem volt hagyománya a parlamenti váltogazdálkodásnak, s hiányzott az államhatalom társadalmi ellensúlya. Nem voltak magukat irányítani és szervezni képes állampolgári közösségek.

Szabó Zoltán az 1944 végétől 1945 végéig terjedő év jellemzőjének – mint erre már a bevezetőben is utaltam – a dezintegrálódást és a kreatív anarchiát tartotta. Találó kifejezés mindkettő:² belefér az országos és a helyi politika éppen úgy, mint a gazdaság és a társadalom, sőt valamelyest az irodalom, a művészetek is.

Az anarchikus viszonyok ellenére a háborút követő egy-két évben mégis mintha megteremtődtek volna a demokratikus konszolidáció alapjai: lezajlott a földosztás, megszerveződött a pluralizmuson alapuló országos és a helyi irányítás, csaknem nyomtalanul eltűnt a régi politikai elit. A szovjet megszállás miatt eleve nem alakulhatott ki polgárháború, az ellentétek pedig áthidalhatónak tűntek. A gazdaság és a társadalom részben, a politika pedig gyökeresen megváltozott: valamiféle demokrácia volt születőben.

A történelem sűrű periódusaiban, rendszerváltó időkben kisebb időszakaszok beható vizsgálata is indokolt, különösen olyan esetekben, amikor ezek valamilyen szempont alapján markánsan elkülöníthetők egymástól. Az 1944 vége és az 1947 eleje közötti periódusban 1945 késő ősze az ilyen belső korszakhatár, de csak akkor, ha a történéseket a kommunista párt szemszögéből vizsgáljuk: a Magyar Kommunista Párt a második világháború után az a legdinamikusabb, infrastruktúrával leginkább rendelkező politikai párt volt, amely – nem mellesleg – élvezte a megszállók és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatását.³ A Szovjetunióknak elegendő volt, hogy az Egyesült Államok és Nagy Britannia hallgatólagosan garantálta: nem avatkoznak be a szovjetek megszállta országok belügyeibe.⁴ A szovjet pártvezetés számára Magyarország nem volt fontos. Az érintettek bánatára nem instruálta a magyar kommunista vezetőket, s kéréseik, panaszaik sem jutottak el Sztálinig. Más meg-

2 „A kreatív anarchiának ez az átmenet-periódusa 1945 novemberében ért véget a Tildy-kormány megalkulásával. Ez az időszak a dezintegrálódás ellentétpárja volt. A kettőnek fordított előjellel van közös nevezője. A dezintegrálódás területén és esztendejében az államiság megsemmisülése a társadalmat bomlasztó erő volt. A kreatív anarchia területén és esztendejében a társadalom látens erőinek jelentkezése és integrálódása új államiság kiépítésének lehetőségét teremtette meg. Más szóval: a korábbi állam bomlása felbomlasztotta a társadalmat. A társadalom rekonponálódása azelőtt, hogy a maga formáit megtalálta volna, új államiság kiépítését szolgálta.” Szabó Z., 2004. 22.

3 A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem szovjet tagjai – az angolok és az amerikaiak – akkor sem álltak nyíltan azok mellé a kommunistákat bíráló magyar politikusok mellé, ha egyetértettek velük. A második világháború után kialakuló nemzetközi status quo fenntartásának szándéka ezt számukra sem tette lehetővé.

4 „Sztálin a saját nézőpontjából moszkvai mércével jóhiszeműnek nevezhető módon járt el. Ő és kollégái feltételezték, hogy a nyugati szövetségesek megértették: a szovjetek »saját« európai térfelük megszállását és ellenőrzését tervezik, a nyugati tiltakozásokat pedig, amelyek az ő zónájukban mutatott szovjet viselkedést illették, hajlamosak merő formáságként, a demokratikus szenvedély pillanatnyi változatosságaként kezelni.” Judt, 2007. 175.

közelítésben: a Szovjetunió 1946-ig betartotta a náciizmus legyőzésére szövetkező államok jaltai megállapodását, amelyben a demokrácia megteremtésének és fenntartásának kívánalma is benne foglaltatott.

1947 őszéig a társadalom jelentős része – a szavazóknak az a 83 százaléka, akik az 1945-ös novemberi parlamenti választásokon nem a kommunista pártra adták le a voksukat – bizonytalan volt az új uralmi formák és az államapparátus megítélésében: várakozó álláspontra helyezkedett. A választási eredmények, a jobbközép 57 százalékos győzelme inkább optimizmusukat erősítette: a demokratikus konzervativizmus nem gátja, hanem elősegítője lesz az ideológiailag természetesen megosztott országban az ellentétes érdekű csoportok közötti megbékélésnek.

A választások eredménye megrendítette a kommunista párt vezetését: korábbi optimizmusuk – a magyar társadalom jelentős hányada a kommunista elképzeléseket fogja támogatni – szertefoszlott. 1945 végéig úgy gondolták, hogy a magyarok többsége előbb-utóbb önszántából elfogadja majd a kommunisták által elképzelt új demokrácia felsőbbrendűségét, a választási kudarc azonban kijózanította őket. Kiábrándultak a „népből”, amelyről korábban azt képzelték, hogy a múltbeli elnyomó rezsimekben csalódva majd megváltóként fogadja a szélsőséges vagyoni különbségek felszámolását ígérő, az anyagi és szellemi felemelkedésükkel kecsegtető kommunista pártot. A nem várt választási eredmény – 17 százalék – nem visszahúzódtásra, hanem még nagyobb aktivitásra sarkallta őket. Mivel a szovjet minta másolásáról Sztálin ekkori ellenzése miatt szó sem lehetett, a hatalom megszerzése érdekében másfajta módszerekhez folyamodtak. Továbbra is a demokratikus szocializmus fokozatos bevezetésével nyugtatgatták a lakosságot, miközben gőzerővel láttak hozzá az olyan parlamenten belüli és kívüli eszközök alkalmazásához, amelyekkel hatalomátvételüket készítették elő. A várható következményekről azonban hallgattak, amit azért nem lehet igazán a szemükre vetni, mert 1947 őszéig maguk sem tudhatták, hogyan alakul a nemzetközi helyzet, s ennek következményeképp Magyarország sorsa. Kettős politikai játékot űztek: a külvilág felé – politikai ellenfeleiket leszámítva – megértőnek, humanusnak és igazságosnak: demokratának igyekeztek látszani, a nem nyilvános hatalmi fórumokon azonban semmilyen nemtelen eszköz és módszer alkalmazásától sem riadtak vissza.

Paradox módon a gazdasági nehézségek, a rettenetes infláció is áttételesen a kommunisták malmára hajtotta a vizet. A negyvenötös gazdasági törekvések nem ütköztek társadalmi ellenállásba. A korábban nagy feszültséget okozó egyenlőtlenséget, a földterületek aránytalan megosztását felszámolta az évtizedek óta várt földreform. A kormányzati intézkedések következtében a gazdagok, a korábbi kiváltságosok – köztük az egyházak – nem voltak irigylésre méltó helyzetben. Az ellátási gondok megoldásában nagy szerepet vállaló kommunista párt egy új típusú

sú rendőri szerv létrehozását kezdeményezte. A gazdasági rendőrség a feketézők, az árurejtegetők, a spekulánsok elleni fellépésével közérdeket szolgált, miközben részérdekeket sértett: prolongálta a háború alatti kötött gazdálkodást, s megkönynyítette a kommunista párt számára a gazdasági hatalomátvételt.⁵

Az infláció megfékezése össztársadalmi érdek volt. A kommunisták vezérelte folyamatot a lakosság támogatta, a kommunista párt pedig a stabilizációból politikai hasznot is tudott húzni. Bár a pénzügyi stabilizáció előkészítésében valamennyi párt részt vett, a kommunistáknak sikerült a forint bevezetését saját érdemükként elfogadtatniuk. A gazdaság 1946 közepére teljesen szovjet befolyás alá került. Ennek a jövőre kiható következményét akkor még kevesen látták, vagy a béketárgyalások számunkra kedvező kimenetelében bízva nem akartak tudomást venni róla.

Ugyancsak a kommunista pártot segítették az 1946 elején megteremtett jogállami formák, pontosabban azok a jogszabályok, amelyeket a létrehozott keretek megvédése érdekében hoztak. Ezek – éppen a kommunisták sikeres beavatkozása folytán – olyan, tág jogértelmezést tettek lehetővé, amelyek az igazságszolgáltatást és az erőszakszerveket ellenőrzésük alatt tartó kormányerőknek kedveztek.

A POLITIKA

A háborút követő évek uralmi formái a gyökeres átalakulásból következtek, annak adekvát megjelenései voltak. Megszületésük, módosulásaik, esetleges eltűnésük a korabeli változások tükröi.

„A forradalom, mely elkezdődött Magyarországon, valószínűleg nem az utcán zajlik le, torlaszokkal és kézitásakkal; intézményes lesz, aktákkal, rendeletekkel. Többfogásos menü ez, melyet most föltálalnak; a forradalom sorjában fölfalja 5 Molnár, 2010. a nyilasokat, a Horthy-rezim embereit, 6 Márai, 1992. 42. aztán felelősségre hívja a Bethlen-rendszer embereit, s végül felfalják egymást a maradék pártok” – állapította meg kesernyésen Márai Sándor 1945-ben.⁶ Látnoknak bizonyult, bár a folyamat jóval bonyolultabb és összetettebb volt, mint ahogy ő feltételezte.

1945 elején az intézményi szerveződés kínjaival bajlódó koalíciós kormánynak önállóan politizáló, konfrontációra hajlamos helyi testületek helyett fegyelmetten működő végrehajtó szervekre volt szüksége: olyan, tapasztalt közhivatalnokokra, akik az országot megszálló szovjet haderő ellátását megszervezik, akik fenn tartják a rendet, és felügyelik a háborús jóvátételi kötelezettségek teljesítését.

A második világháború végén kezdődő, mélyreható fordulat nem volt előzmény nélküli, de az elkövetkező években kialakuló, új rendszer beágyazatlan volt,

nem voltak erős hagyományai. A két világháború között a parlament két gyenge ellenzéki pártja, a szociáldemokrata és a kisgazdapárt jogfolytonosságát megőrizve váratlanul került irányítói pozícióba.⁷ Nem volt kormányzóképes politikusi tapasztalatuk, s infrastruktúrájuk sem felelt meg az új idők követelményeinek. A fő hatalmi pozícióban lévő politikai erők a Horthy-korban és 1945 után is e két párt felmorzsolásán, kivéreztetésén buzgólkodtak. A második világháborút követően ez a dicstelen szerep a korabeli legenergiusabb politikai tömörülésnek, a demokratikus, nemzeti mezben tetszelgő kommunista pártnak jutott, amely a kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt ellehetetlenítésekor éppúgy a politikai egység szükségességének megteremtésére hivatkozott, mint az 1919 után hatalomra kerülő keresztény, nemzeti jobboldal.

A háború utáni koalíciós kormány sorsát megpecsételte, hogy eltérő politikai nézeteket valló pártok mesterséges konglomerátuma volt. (1945 novemberétől a két fentebbi párton kívül a kommunista párt és a parasztpárt vett részt a kormányzásban.)

7 A két párt az utolsó demokratikus próbálkozás idején, 1918 őszén a legtámogatottabb politikai csoportosulás volt, 1943-ban pedig politikai szövetséget kötöttek egymással.

8 Szekfű Gyula: Ma és száz év előtt. *Magyar Szemle*, 1943. szeptember. Idézi Juhász, 1983. 308.

9 A kisgazdapárt negyvenötben gyűjtőpárt lett – részben külső nyomásra, részben a viszonyok sajátos alakulása folytán. Az 1945-ös országos választásokon elért 57% annak is volt köszönhető, hogy a Horthy-érában a mindenkorai kormánypártra, ellenzéki polgári pártokra vagy esetleg szélsőjobboldali pártokra szavazók negyvenötben párt nélkül maradtak, s így csak jobb híján szavaztak a kisgazdákra. A szavazótábor nem fedte automatikusan a politikai vezetők elveit és programját. Erős túlzásnak vélem Szabó Miklós 1991-es kijelentését, aki szerint ennek az 57%-nak csak két százaléka adta voksát a „Tildy és Nagy Ferenc pártjára”, s a többi „horthysta szavazat volt”. A Horthy-érára való utalás azért is megkérdőjelezhető, mert akkor jóval kevesebben szavaztak, mint negyvenötben. (Szabó M. 1991. 18.) Vajda Mihály joggal jegyzi meg: „Persze az egész horthysta választó tömeg odaáramlott, de azért létezett egy olyan pol-

A háborút követően hatalomra kerülő pártok – a koalíció tagjai – szisztematikusan mérgezték a közéletet: álságosságra, korrupcióra készítették az embereket.

Szekfű Gyula 1943-ban a „két nagy áramlat”, a „diktatúra és az alkotmányosság” küzdelméről beszélt.⁸ A háború befejezése után másfajta kétosztatúság jött létre, s a szereplők is nagyrészt kicserélődtek, bár a látszat elfedte a törésvonalakat: minden párt a képviseleti demokrácia, a jogállamiság, a köztársaság hívének mutatkozott.

Az aktív politikai szereplők egyik csoportjába sorolhatók a kisgazdapártiak, a másikba a koalíció többi pártjának elkötelezettek, akik 1946. március elején blokkba tömörülve kényszerítették politikájuk fokozatos feladására az 1945-ös választásokból abszolút győztesként kikerülő kisgazdapártot. Megakadályozták az önkormányzati választásokat. A gyűjtőpárt szerepébe kényszerített,⁹ belsőleg

megosztott kisgazdapárt ellenfelei könyű prédájának bizonyult.¹⁰

A kommunista párt ügyesen használta a számára nem szokatlan parlamenten kívüli eszközöket. Vezetői paritásos részvételen alapuló pártközi értekezleteken készítették elképzeléseik feladására riválsaikat, nyomásgyakorlásra használták fel a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot és a politikai rendőrséget. Populista jelszavakkal utcára vitték a tömegeket.

A lakossági érdekek és érzelmek szempontjából a háború utáni években a kommunista párt mellett a katolikus egyház s mindenekelőtt Mindszenty József hercegprímás szerepe tűnik a legjelentősebbnek. A következetesen antikommunista és szovjetellenes egyházfő számára nem csupán a kisgazdapárt volt elfogadhatatlanul radikális (hagyományellenes), hanem a pártalakítással 1947-ig sikertelenül próbálkozó kereszténydemokraták Barankovics István-féle szárnya is. Úgy is mondhatnánk, hogy a hercegprímás (s általa a katolikus egyház), aki/(amely) magát apolitikusnak hirdette, de valójában igényt tartott a politika befolyásolására, emberiség¹¹ és politikai jellegű megnyilvánulásai révén rendkívül népszerű volt, nagy társadalmi befolyással bírt, és szemben állt a kormánykoalíció által ellentmondásosan képviselt új típusú demokratikus átalakulással. Mindszenty a német megszállás előtti, demokratizált – szociálisan igazságosabb –, a magyarság egységére és a nemzet erkölcsi kohéziójára építő keresztény-nemzeti Magyarország folytathatóságában reménykedett.¹²

A mindszenyizmussal szemben álló, a demokratikus megújulás új útját választó másik Magyarország legbefolyásosabb tényezője az internacionalizmusát nacionalizmussal elfedő Magyar Kommunista Párt lett. Az illegalitásból hatalmi pozícióba kerülő kommunista párt eredményesebbnek bizonyult korábban is legális párttársainál, annak ellenére – vagy talán éppen azért –, mert politikájuk nem a demokrácia nyugati formáján, hanem annak állítólagos keleti változatán, a

gári része is ennek a társadalomnak, amely marxista pártokra szavazni nem óhajtott, de nem volt horthysta; annak se volt máshova menni, mint a Kisgazda Pártba, és tulajdonképpen a Kisgazda Párt ezt szeretete volna saját bázisaként.” (Vajda Mihály felszólalása a konferencia vitáján. Uo. 48.)

10 A kisgazdapártban nemigen találunk jövővízióval rendelkező politikust, s az a kevés is jobb híján lett „kisgazda”. Sulyok Dezsőt például 1946-ban a kommunista párt és szövetségesei nyomására zárták ki a kisgazdapártból, de talán megkockáztatható, hogy maguk a kisgazdapárti vezetők sem bánták igazán a markáns politikusegyéniség távozását.

11 Lásd mindenekelőtt Balogh, 2011.

12 Szekfű Gyula 1945 tavaszán levélben sürgette az egyházi vezetést, hogy határolódjék el kompromittálódott képviselőitől, s a nemzetközi és a hazai realitások figyelembevételével vesse latba közéleti befolyását. Javaslatát süket fülekre talált. Szekfű Gyula levele Grósz József kalocsai érseknek. 1945. április 10. (In Szakolczai–Szabó, 2011. 194–197.) Szekfű a második világháborút követően „végig szemben állt a Mindszenty hercegprímás által képviselt hivatalos állásponttal, bár lépéseinek elsődleges motivációja mindig katolicizmusa maradt.” Hatos, 2011. (Lásd még Hatos, 2010.)

demokratizált bolsevizmuson alapult. A leghatékonyabb politikai erőként a párt maga sem tudta pontosan, hogy mire van lehetősége, s mire nem. A kommunisták doktrínáiktól idegen szerep eljátszására kényszerültek, ami könnyebb feladatnak bizonyult, mint az átvedlés demokratává.

1945–1946-ban a dinamikus és kreatív kommunista politikusok kerekedtek felül tapasztalatlan és erőtlén más pártbeli társaikon. Ezt nem tehették volna meg, ha a megszálló szovjet csapatok és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatása mellett nem élveztek volna társadalmi támogatottságot is. A kommunisták sikerüket alapvetően gazdasági intézkedéseiknek köszönhetnék, s mire kiderült az egyre önkényesebb és erőszakosabb gazdaságpolitikájuk embertelensége és improduktivitása, nem volt mód az erős erőszakszervekkel és szovjet nagyhatalmi támogatottsággal bíró rendszer megváltoztatására.

„Magyarországon a háború elvesztésével – írja Ravasz László református püspök – az egész politikai rendszer szélső jobboldalról olyan erővel vágódott át a szélső baloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik legnagyobb magyar forradalomnak. [...] sokszor az a benyomásunk, mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel, s szívszorongva figyeljük, hogy az ellenkező végletekbe szédületesen kilengő inga mikor tér nyugalmi állapotba.”¹³

Az értékelés túlzónak tűnik annak ellenére, hogy 1945 végére a vajúdo demokrácia egyre inkább eltorzult. Az inga hol nagyobb, hol kisebb amplitúdóval kitért

hol – egyre ritkábban – jobbra, hol – egyre gyakrabban – balra, amíg még viszonylag szabad volt a sajtó. A korlátozott demokrácia nem mindig érzékelhetően és láthatóan csúszott át diktatúrába. 1947–1949-ben a kommunisták nem demokratikus rendszert döntöttek meg, hanem megakadályozták annak éppen kezdődő kibontakozását.

Talán nem elhamarkodott az a kijelentés, hogy a politikai konszolidáció egyik akadályozója a kommunista párt, a másik pedig a katolikus egyházvezetés volt. Ez kiegészíthető azzal, hogy a politikai konszolidáció sikertelenségében a demokráciaformák összeférhetetlensége, kiegyezés-, megegyezésképtelensége is szerepet játszott.

ÉRTELMISÉGI ILLÚZIÓK

A társadalom demokratikus átalakításának gondolata a második világháború éveiben benne volt a levegőben. A világháborút előidéző okokat kereső értelmiségiek Nyugaton és Keleten egyaránt azonos következtetésre jutottak: csak a gazdasági szélsőségeket mérséklő, a társadalmi egyenlőtlenségeket enyhítő hatalmi politiká-

val lehet elejét venni a diktatúrának. A „liberálkapitalizmus” és a bolsevik típusú diktatúra között valamiféle demokratikus harmadik utat kerestek. Nem vették azonban kellően figyelembe a két nagy európai régió közötti történelmi-politikai – gazdasági, társadalmi, hatalmi – különbségeket, és nem tisztázták azt sem, hogy mit jelent Magyarország számára a régióközösség. A háború végén a hagyományok hiánya tűnt a demokrácia létrejöttét leginkább akadályozó tényezőnek. Pótlására egyesek a nevelést javasolták – lásd mindenekelőtt Márai Sándor röpiratát¹⁴ –, mások a magyar múltból kerestek követendő mintákat, mint például Szekfű Gyula, amikor felelevenítette 1943-as, „*Valahol utat veszítettünk*” című cikksorozatában a centralisták társadalomképét.

Moór Gyula, a kor jeles tudósa és ismert közéleti személyisége így vélekedett:

„Igazi demokráciát szeretnénk, tisztultabb demokráciát, amelyben az emberi és politikai szabadság fokozottabban érvényesüljön, amelyben az egyoldalú egyéni és pártérdekekkel szemben az egyetemes nemzeti érdek és az igazságosság szempontja uralkodik, amelyben kevesebb a machiavellizmus és a demagógia, több a szakértelem és az erkölcsi tartalom. Mindnyájan kívánjuk a polgári életforma érvényesülését, a közjót nem szolgáló további kollektivizálások megszüntetését, a magántulajdon tiszteletét, az egyéni kezdeményezés és felelősség elismerését, a jogrend csorbíthatatlan uralmát, a köztársaság törvényeinek mindenkitől való feltétlen respektálását.”¹⁵

A bizonytalan, közéleti szereplésben járatlan, önmagát vádoló demokratikus elit akaratlanul az egyre tudatosabb és gátlástalanul ügyes kommunista párt kezére játszott.

Nem csupán Bibó gondolta 1945 végén úgy, hogy a feltételek kedvezőek egy korszerű – szociálisan érzékeny – demokrácia megteremtéséhez, hanem a szellemi elit zöme is. Vajon a társadalom egészét is hasonló illúziók uralták?

1944–1945 látszólagos demokratikus egysége folyamatosan bomlott, s 1946 végére, 1947 elejére a sokszínű demokratikus tábor végletesen kettészakadt. Mindkét félnek nagy volt a tömegtámogatottsága – ez volt a politikai demokrácia valódi válsága.¹⁶ A győztes nagyhatalmak szembekerülése és Magyarország szovjet blokkbeli helyzete miatt a konszolidációs folyamat immár csak antidemokratikus lehetett. Csak a helyzettel adekvát politikai erő – a kommunista

¹⁴ Márai, 1942.

¹⁵ Moór Gyula felszólalása az országgyűlés 1947. október 8-i ülésén. Szájer–Tóth (szerk.), 1988. 37. Moór az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a PDP képviselője volt, 1947-ben pedig a Magyar Függetlenségi Párté.

¹⁶ Bibó István 1947-ben nagyobb veszélyt látott a kisgazdáknál, mint a kommunistáknál. Az általa remélt demokratikus szocializmus lényegét tekintve közelebb állt volna a szovjetunióbeli diktatúrához, mint a nyugati típusú polgári demokráciához, amelynek avitt, csökevényes változatát nálunk a közpolitizálásban gyakorlatlan és gúzsba kötött 1947-es ellenzéki pártok képviselték.

¹³ Ravasz László 1945. november 21-i püspöki jelentése. Idézi Ladányi, 2006. 211.

párt – kizárólagos hatalma számolhatta fel a szétesettséget, szüntethette meg az általa is teremtett hatalmi formák káoszát. 1946 végére a polarizálódott világban nem maradt választási lehetőség, ami az értelmiség mozgásterét is végletesen behatárolta.

Felelőssé tehető-e az értelmiség a demokratikus konszolidáció kudarcáért? Semmiképpen. Az értelmiségi elit zöme – ki lelkesen, illúziókat táplálva, ki kénytelen-kelletlen – elfogadta az új helyzetet, amelynek későbbi elfajulásairól nem lehetett elképzelése. A közszereplő értelmiségiek vitáztak, mérlegeltek, elutasítottak, alkalmazkodtak, mint korábban és a későbbiekben mindig. Amíg létezett a (viszonylagos) véleménynyilvánítási szabadság, teljesítették hivatásukat. A gazdaság, a politika, a társadalom lényegi befolyásolására, mint más időkben, ekkor sem volt lehetőségük.

VÉGKÖVETKEZTETÉS

A második világháború utáni átmenet idején a konszolidációs kényszer és a konszolidációt veszélyeztető megnyilvánulások egyidejűleg erősítették és bomlasztották az államot, a társadalmat. A próbálkozások végül is fiaszkóval végződtek.

Mivel magyarázhatók a háború utáni kudarcok? Mindenekelőtt a kedvezőtlen nemzetközi háttérrel. Magyarország, eltérően a Szovjetunió befolyási övezetében került országok zömétől, lehetőséget kapott egy új hatalmi és társadalmi rend megteremtésére. Ez a reményteljes folyamat megtört, amikor helyreállt a fasiszmus által megbontott világrend: a diktatórikus szocializmus (a szovjet típusú rendszer) és a demokratikus kapitalizmus antagonisztikus kettőssége. A rövid életű magyarországi *szociális* – egyenlősítő, a társadalmi igazságosság megteremthetőségében bízó – *demokráciavízió* ideológiai alapja a kapitalizmus és a szocializmus

összeegyeztethetőségébe vetett hit volt, amelyet számos közszereplő – a konzervatív, a szocialista, kommunista és a liberális nézetrendszerhez vonzódók, a vallásosak és a vallástalanok, a nacionalisták és a nem nacionalisták egyaránt – vallott, de többnyire eltérően értelmezett.¹⁷

A bethleni és a kádári konszolidációtól eltérően a második világháború követő években a külpolitikai feltételek mellett hiányoztak a kívánatos egyensúlyteremtés gazdasági,¹⁸ politikai-ideológiai és társadalmi feltételei is. Nem igazán volt mit helyretenni, megújítva megőrizni, s akik elsősorban konszolidálhattak volna (a politikai elit tagjai), az összhangteremtés helyett a széthúzásban, ellenfelek megsemmisítésében voltak érdekelték.

A politikai gyakorlatlanság s a szakértelem hiánya is akadály volt a kívánatos konszolidációnak.

A háború után kevesen – mindenekelőtt liberális értelmiségiek, polgári demokrata és radikális párti politikusok és közszereplők – emlékeztek az első világháború utáni rövid demokratikus időszak félbemaradt próbálkozásaira, szociális és kulturális vívmányaira. Annál többen gondoltak elborzadva az 1918-as háborúvesztés negatív következményeire, hiszen ez volt az a periódus, amely a demokrácia megerősödése helyett bolsevik típusú (vörös) diktatúrába, majd ellenhatásként ellenkező előjelű (fehér) ellenforradalmi terrorba torkollott, s lezárásaként pedig Trianont hozta.

A második világháborút követően a negatív előjelű hivatkozási alap a Horthy-kor lett, amelynek bethleni időszaka konszolidációs példa lehetett volna, ha a politikusok és a közszereplők nem az egész éra eltorzításán (mindenekelőtt a kommunisták) és politikai-ideológiai célú kihasználásán (mindenekelőtt a katolikus egyház feje) munkálkodtak volna.

A mindennapi élet a második világháborút követő néhány évben sajátos – a demokráciák és a diktatúrák „békeidejétől” eltérő – módon itatódott át politikummal, érintkezett a pártpolitikával. A gyors változások bizonytalansággal terhes folyamatában a hatalomnélküliség átmeneti állapota a kapcsolattartás új formáinak létrehozására készítette az embereket: szokatlan, véletlennek tűnő kapcsolódások jöttek létre a civil szféra és a hatalom – például a megszállók, az ideiglenes országos politikai szervek – között. A második világháború utáni néhány év a XX. századi magyar történelemben olyan időszak volt, amelyet az újszerű csoportos szerepvállalások különítenek el a megelőzőtől és a rá következőtől.

A hatalmi káosz, az érdekkonfliktusok, a jobbizonytalanságból eredő kiskapuk egyaránt okai voltak a háború utáni években a köz új formációkba rendeződésének, amiből az is következik, hogy az új közhatalmi intézmények ideiglenes képződmények voltak, s a hatalmi keretek megszilárdulásáig volt csupán létjogosultságuk. Mivel a második világháború befejezését követően maguk a hatalmi keretek is folyton változtak, eltolódott a köz új formái átalakulásának, elhalásának és megszüntetésének ideje is. Felszámolásuk helyett a hatalom „domesztikálta” a közvetlen demokrácia szerveit – a köz intézményesüléseit –, átideologizálva, „kiherélve” beolvasztotta őket saját intézményrendszerébe.

A társadalom 1945–1946-ban sem kapott lehetőséget arra, hogy kikísérletezze azokat a formákat, amelyek hagyományörző és megújulási igényeinek egyaránt megfelelnek. A XX. század első felének gyökeres változásokat hozó fordulatai nem a közmorál, a felelős – a másért is felelősséget érző – állampolgári magatartás és viselkedésmód kialakulásának kedveztek. A háború utáni sokféleségből, a hamvába holt számos közmegnyilvánulásból nem lett demokrácia. Beigazolódott

17 Ez a viszonylag rövid időszak olyan mély nyomokat hagyott a társadalomban, hogy hatása az ötvenhatos forradalomban és a rendszerváltozás kezdeti szakaszában is kimutatható.

18 Szovjet nyomásra az amerikai Marshall-segélyt Magyarország nem vehette igénybe.

19 „A nép el van keseredve – írta a *Szabad Nép* 1946. június 12-i számában Révai József, az egyik legbefolyásosabb kommunista politikus – nemcsak a fizikai nyomor miatt, a nép kiábrándult és megzavarodott, nemcsak a másfél éves demokratikus nevelés elégtelensége miatt, hanem azért is, mert a szociális igazságtalanság felháborító tényeit látja szerte az országban, amelyekkel szemben a demokrácia részéről tunyaságot és erélytelenséget tapasztal, ígéreket, szavakat, tettek helyett.” Révai József: Pogrom és népmozgalom. In uő. 1949. 57.

20 A definiálási kényszer leginkább a tankönyvírókat kényszeríti leegyszerűsítésre: „gyakorlatilag 1945-től kialakult [egy újabb diktatúra], és az 1947-ig tartó folyamat nem demokratikus kísérletként, hanem a valódi diktatúra elképzeléseként értelmezhető.” Száray–Kaposi, 2006. 188. A kacifántos fogalmazás némi bizonytalanságot sejtet.

21 Ez az időszak szerintem mindenekelőtt az 1918-as, kudarcba fulladt, rendszerváltó jellegű, a gyökeres változásokkal járó demokratizálási kísérlettel mutat rokonságot, amelynek főbb jellemzői: a köztársaság megteremtése, próbálkozások a jogállami keretek létrehozására, szociális reformok, földosztás, a kulturális élet sokszínűsége.

22 Moór Gyula 1945 nyarán így vélekedett a korabeli demokráciáról: „Ezt a politikai demokráciát szokás újabban polgári demokráciának is nevezni, szemben a gazdasági, szocialista, szociális, népi, kulturális vagy másfajta demokráciákkal, amelyek a demokratikus alapelveknek nemcsak a jogi és politikai életben, hanem ennél szélesebb körben való érvényesítését akarják. A politikai demokráciának polgári demokráciaként való elnevezését nem tartom szerencsésnek, mert hiszen ehhez a demokráciához a szociáldemokrata munkásság éppúgy ragaszkodik, mint a haladó szellemű polgárság.” Moór, 1947. 38.

23 Idekívánkozik Kracauer kesernyés megjegyzése: „A történelmi valóság [...] oly sok különféle adatot

azok balsejtelme, akik – különböző okok miatt – kételkedtek a demokratikus átalakulás sikerében. A kommunis-ták prolongálták a hatalmi káoszt, a válságokért azonban politikai ellenfeleiket tették felelőssé.”¹⁹

1945 és az azt követő év – mint erre már korábban is utaltam – a *kudarcos demokratizálódás* időszaka volt. Ez nem egy újabb korszakminősítés kíván lenni,²⁰ hanem csak valamiféle orientációs pont a további vizsgálódásokhoz, amiből azonban az is következik, hogy ezt az időszakot önálló történelmi szakasznak tekintem.²¹ Úgy vélem, hogy a második világháborút közvetlenül követő két évre nem találó sem a sztalinizáció, sem a totalitarizmus kifejezés. *Polgári* demokráciának sem nevezném ezt az időszakot, hiszen *szocialista* jellegű célkitűzések is hangsúlyosan jelen voltak a korban.²² Különbséget kell tenni ugyanakkor a második világháború befejezését követő években a gazdaságban, a politikában, a társadalomban és a kulturális szférában lejátszódó történések, változások között, ami a belső periodizációs határok óhatatlan csúszkálásával jár együtt.

Úgy vélem, hogy csak a korabeli sokszínűség feltárása, a kitartó, utólagos „terepmunka” vihet közelebb a második világháborút közvetlenül követő évek ábrázolásához és megértéséhez.²³ Más megfogalmazásban: újabb és újabb szintézisek helyett a hangsúlyt az analízisekre kellene tenni.²⁴ Siegfried Kracauerrel egyetértve: „a birtokunkban lévő [...] tudásnak nem arra kellene sarkallnia bennünket, hogy pontatlan szin-

tézisekkel dobálózzunk, hanem arra, hogy a közelképekre összpontosítsunk, s esetleg tőlük elindulva bejárjuk az egészet, melyről így vázlatos képet alakíthatunk ki. Ez a bizonyos egész könnyebben adja meg magát, ha nem kemény és frontális, hanem szerény és visszafogott támadást intézünk ellene.”²⁵ Vagyis el kellene halasztani a második világháborút követő néhány éves időszak fogalmi definiálását, struktúrákba foglalását akkora, amikor a korszereplőkre fókuszáló kutatások száma és eredményei lehetővé teszik majd a biztosabb alapokon nyugvó véleményformálást. A kutatásban – ellentétben ötvenhatal – jelentős lépéshátányban vagyunk. Alig van már lehetőség a kortársak megszólaltatására, s a különböző rezsimek saját képükre formálták a múltat és a múltkutatást, ezért szinte mindent előlről kell kezdeni.

nyújt, hogy szinte minden igazolandó dologra akad bizonyíték”. Kracauer, 2009. 210.

24 Itt mindenekelőtt Palasik Máriára hivatkoznék, aki nem csupán feltárta az 1946. legeleji törvényhozási folyamat ellentmondásos jellegét, a törvények érvényesülését népbírósi perek elemzésével tette árnyalttá. Palasik, 2000, 1998.

25 Kracauer, 2009. 211. (A kihagyott, kontextusunkba nem illő szó: „hatalmas”).

- AGÁRDI FERENC–SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.) *A Ma Lexikona*. Magyar Téka, Budapest, é. n. [1947]
- AMBRUS JÁNOS: Az új magyar demokráciáért. Ignó Pál és Lukács György levélváltása 1945/46-ból. *Kritika*, 1985. április.
- BALOG IVÁN: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. (Eszmetörténeti Könyvtár 2.) Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004.
- BALOGH MARGIT: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948). *Századok*, 2011. 1. 39–74.
- BARÁTH KATALIN: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Eötvös Műhely, Argumentum–Eötvös József Collegium, Budapest, 2007.
- BIBÓ ISTVÁN: Korunk diagnózisa. In *Bibó István. Válogatott tanulmányok. 1935–1944*. 1. köt. Magvető, Budapest, 1986. 246–270.
- BIBÓ ISTVÁN: A demokratikus Magyarország államformája. In *Bibó István: Válogatott tanulmányok. 1945–1949*. 2. köt. Magvető, Budapest, 1986. 7–11.
- BIBÓ ISTVÁN: A magyar demokrácia válsága. In *Bibó István: Válogatott tanulmányok. 1945–1949*. 2. köt. Magvető, Budapest, 1986.
- BLOCH, MARC: A történész mestersége. Történetelméleti írások. In Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I*. Osiris, Budapest, 2006.
- BLOOMFIELD, JON: *Passive Revolution. Politics and the Czechoslovak Working Class 1945–1948*. Allison and Busby, London, 1979.
- BÓDY ZSOMBOR: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár*, 2008. 3. 61–69.
- BÓDY ZSOMBOR: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 116–131.

- BORHI LÁSZLÓ: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.
- BORSODY ISTVÁN: *Amerikai évek. Egy magyar federalista trászából*. Osiris, Budapest, 2000.
- BOTTONI, STEFANO: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
- CSAPODY TAMÁS (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája.) T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991.
- CSÉCSY IMRE: Napló, 1944–1949. (Részletek.) *Kritika*, 1983. 8. sz. 13–27.
- CSÖNGE ATTILA: *A Magyar Kommunista Párt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1944–1946*. (Kézirat.) 2005.
- DAHRENDORF, RALF: Reform és forradalom között – az átmenet Kelet-Európája. Politika, gazdaság és szabadság. *Európai Utas*, 1991. 2. 1. 13–14.
- Demokrácia*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kiadása, Budapest, 1945.
- Demokrácia és köznevelés*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest, 1945.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulójára*. Akadémiai, Budapest, 1976.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN (szerk.): *Szekfű Gyula*. (Magyar Panteon 10.) Új Mandátum, Budapest, 2001.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: Szekfű Gyula metamorfózisa és konzervatív identitása. In Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 2001. 143–168.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetről és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015.
- DEUTSCHER, ISAAC: *Sztálin. Politikai életrajz*. Európa, Budapest, 1990.
- DONÁTH FERENC: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Akadémiai, Budapest, 1969.
- DONÁTH FERENC: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között*. Akadémiai, Budapest, 1977.
- DONÁTH FERENC: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Századvég, Budapest, 1992.

- ERŐS VILMOS: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen, 2000.
- ERŐS VILMOS: Látomás és indulat a szekfűlogiában. Válasz Miskolczy Ambrus: Csoportkép történésekkel című írására. *Aetas*, 2004. 3–4.
- FARAGÓ LÁSZLÓ: *A demokrácia kilátásai. Egy politikus írástudó gondolataiból*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 1998.
- FEITL ISTVÁN: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejötte és jogalkotása. In Hubai László–Tombor László (szerk.): *A magyar parlament, 1944–1949*. Gulliver Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991. 7–43.
- FEITL ISTVÁN: Emlékezetünk 1945-ről. In Feitl István–Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok*. Napvilág, Budapest, 2005. 339–345.
- FEITL ISTVÁN: Az ideiglenesség időszaka. Magyarország 1944–1945-ben. *Eszmélet*, 106. sz. (2015. nyár), 8–41.
- GÁSPÁR FERENC (szerk.): *Források Budapest történetéhez IV. 1945–1950*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1973.
- GERGELY ANDRÁS: Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” írónemzedéke. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Eötvös Műhely, Argumentum–Eötvös József Collegium, Budapest, 2007.
- GERGELY JENŐ: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 2007. 3. sz. 113–154.
- GLATZ FERENC: *Történetről és politika*. Akadémiai, Budapest, 1980.
- GYÁNI GÁBOR: Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában. In Sándor Iván (szerk.): *Mi a magyar most?* Pozsony, Kalligram, 2011. 21–46.
- GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak. 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011.
- GYÖRGY PÉTER: *Apám helyett*. Magvető, Budapest, 2010.
- GYURGYÁK JÁNOS: *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2001.
- GYURGYÁK JÁNOS: *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris, Budapest, 2007.
- HAHNER PÉTER: Nincs mentség. *Élet és Irodalom*, 2012. 56. 9. (március 2.) 21.
- HATOS PÁL: Vallás, szkepticizmus és esztétikum metszéspontján. A fiatal Szekfű Gyula esszéje Anatole France-ról. *Kommentár*, 2008. 3.
- HATOS PÁL: Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 2010. 1. 232–257.
- HATOS PÁL: Szekfű Gyula öregkora (1945–1955). *Kommentár*, 2011. 2. 40–59.
- HORVÁTH BARNA: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest, 1993.
- HUBAI LÁSZLÓ: *Magyarország XX. századi választási atlasza I–III*. CD-ROM. Napvilág, Budapest, 2001.

- HUBAI LÁSZLÓ: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk*, 2005. 2. sz. 203–222.
- HUBAI LÁSZLÓ: Az MKP és a korlátozott demokrácia (1944–1947). In Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest, 2007. 273–295.
- HUSZÁR TIBOR: *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség*. Magvető, Budapest, 1980.
- HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Debrecen, 1989.
- HUSZÁR TIBOR (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- ILLYÉS GYULA: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Szépirodalmi, Budapest, 1986.
- IZSÁK LAJOS: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949*. Kossuth, Budapest, 1983.
- IZSÁK LAJOS–KUN MIKLÓS (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég, Budapest, 1994.
- JENEI KÁROLY–RÁCZ BÉLA–STRASSENREITER ERZSÉBET (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. MSZMP Párttörténeti Intézete–MOL, Budapest, 1966.
- JENEI KÁROLY (szerk.): *A munkásság az üzemekért, a termelésért, 1944–1945. Dokumentumgyűjtemény*. Táncsics, Budapest, 1970.
- JUDT, TONY: *A háború után. Európa története 1945 óta*. Európa, Budapest, 2007.
- JUHÁSZ GYULA: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Kossuth, Budapest, 1983.
- JUHÁSZ JÓZSEF et al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. 8., változatlan kiadás. Akadémiai, Budapest, 1989.
- KÁLLAI ERNŐ: *Picasso. Új Idők Irodalmi Intézet*, Budapest, 1948.
- KALMÁR MELINDA: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest, 2014.
- KARÁCSONY ANDRÁS: Az értelmiség és a harmadik út. Mannheim Károly. In *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, é. n. [1993], 62–67.
- KARSAI ELEK–SOMLYAI MAGDA (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április*. I–II. kötet. Levéltári Igazgatóság, Budapest, 1970.
- KEMÉNY ZSIGMOND: Forradalom után. In Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre. Kortekedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szépirodalmi, Budapest, 1982.
- KEMP, WALTER A.: *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction?* Macmillan Press, London, 1999.

- KENEZ, PETER: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge University Press, 2006.
- KONOK PÉTER: A jelenkortörténet-írás problémái. Kerekasztal-beszélgetés a Politikatörténeti Intézetben. *Múltunk*, 2010. 55. 4. 168–174.
- KORNFELD MÓRIC: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, 2006.
- KOSÁRY DOMOKOS: A magyar történetírás a két világháború között. In Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest, 1987.
- KOVÁCS IMRE: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Sajtó alá rendezte: Valuch Tibor. Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1992.
- KRACAUER, SIEGFRIED: *Történelem. A végső dolgok előtt*. Kijarat, Budapest, 2009. Spatium 10.
- KRAUSZ TAMÁS: A rendszerváltás és a baloldal. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogsociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája.) T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991. 169–175.
- LACKÓ MIKLÓS: Demokratikus érzület és értelmiség. Az értelmiség politikai arculatáról a két világháború között. *Világosság*, 1981. 8–9. 521–526.
- LACKÓ MIKLÓS: Szekfű-problémák. In Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat, Budapest, 1988.
- LACKÓ MIKLÓS: Az Új szellemi front történetéhez. In Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.
- LACKÓ MIKLÓS: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.
- LÁZÁR GYÖRGY (szerk.): Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948). Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998.
- LADÁNYI SÁNDOR: *A magyar református egyház 1956 tükrében. Egyháztörténeti tanulmányok*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006.
- L. BALOGH BÉNI (szerk. és bevezető tanulmány): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.
- LITVÁN GYÖRGY: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Magvető, Budapest, 1978.
- LITVÁN GYÖRGY: A legitimitás néhány kérdése 1945 után. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. Jelenkortörténeti Műhely III. 319–320.
- Mannheim Károly. Vál., sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai Gábor. (Magyar Panteon.) Új Mandátum, Budapest, 1999.
- MÁRAI SÁNDOR: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Révai, Budapest, 1942. (Újabb kiadása: Kalligram, Pozsony, 2001.)
- MÁRAI SÁNDOR: *Napló, 1945–1957*. Akadémiai–Helikon, Budapest, 1990.
- MÁRAI SÁNDOR: *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. Vörösváry, Toronto, 1992.
- MÁRAI SÁNDOR: *Napló 1943–1944*. Helikon, Budapest, 2004 [1945].
- MÁRAI SÁNDOR: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2015.
- MÁRKUS ISTVÁN: *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi, Budapest, 1991.
- MEVIUS, MARTIN: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Calderon Press, Oxford, 2005.
- MISKOLCZY AMBRUS: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Napvilág, Budapest, 2001.
- MISKOLCZY AMBRUS: Csoportkép történészekkel (Az antiszemitizmus ürügyén?). *Aetas*, 2004. 3–4. 285–311.
- MISKOLCZY AMBRUS: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Lucidus, Budapest, 2007.
- MOLNÁR JÁNOS: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945 és 1948 között. *Múltunk*, 2010. 4. 46–64.
- MOÓR GYULA: *A szabad akarat problémája*. Értekezések a filozófiai és a társadalmi tudományok köréből. VI. MTA, Budapest, 1943.
- MOÓR GYULA: A demokrácia örvényei. In Moór Gyula: *Tegnap és holnap között. Tanulmányok*. Révai, Budapest, 1947. 34–43.
- MURASKO, G. P.–NOSZKOVA, A. F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében. *Múltunk*, 1996. 2. 49–80.
- MUSIL, ROBERT: *A tulajdonságok nélküli ember*. Fordította Tandori Dezső. Első kötet. Európa, Budapest, 1977.
- NAGY ÁGNES: A hétköznapi érdekérvényesítés politikai eszköztára: a mikroközösségek konfliktusai és a pártállami logikák. (Horváth Sándor [szerk.]: *Minden napok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.) *Múltunk*, 2008. 4. 284–287.
- NAGY ÁGNES: Lakóközösség kontra háztulajdonos, házmegbízott kontra házfelügyelő: Osztályharc a bérházban. A budapesti házfelügyelők igazolása 1945-ben. *Budapesti Negyed* 63 (tavasz), 2009. 163–188.

- NAGY ÁGNES: *Allampolgár a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés. 1945–1953. (Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok.)* Doktori disszertáció, 2010.
- NAGY ÁGNES: A pártállam megmérettetése a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés a koalíciós időszakban. *Múltunk*, 2010. 4. 4–45.
- NAGY SZ. PÉTER (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947.* Rakéta, Budapest, 1990.
- NÉMEDI DÉNES: A „helyrehozó” forradalom gondolata Habermasnál. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája.) T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991. 87–94.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH: *A morál genealógiájához.* Pannon Panteon–Comitatus, Veszprém, 1998.
- ORMOS MÁRIA: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941).* PolgART, Budapest, 2000.
- PALASIK MÁRIA: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949). *Századok*, 1998. 3. 585–600.
- PALASIK MÁRIA: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág, Budapest, 2000.
- PALASIK MÁRIA: *Félelemben zárt múlt – Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben.* Napvilág, Budapest, 2010.
- PALASIK, MÁRIA: *Chess Game for Democracy. Hungary Between East and West 1944–1947.* McGill–Queen’s University Press. Montreal&Kingston–London–Ithaca, 2011. 47–100.
- PAPP BARBARA: *A kaszáskeresztsek és Dévaványa. Kálvinizmus, „szekta”, lázadás.* Gondolat, Budapest, 2014.
- PAPP ISTVÁN: Az elveszett reformkor. *Kommentár*, 2006. 2. 46–54.
- PATAKI FERENC: *A Nékosz-legenda.* Osiris, Budapest, 2005.
- PÉGUY, CHARLES: A történeti ítélet. In Francois Hartog–Jacques Revel: *A múlt politikai felhasználásai.* L’Harmattan, Budapest, 2006.
- PÉTER LÁSZLÓ: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Osiris, Budapest, 1998. 17–36.
- PETŐ ANDREA: Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. In Richard Bessel–Dirk Schumann (szerk.): *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s.* German Historical Institute – Cambridge University Press, Washington, DC – Cambridge, 2003. 129–148.
- PETŐ ANDREA: Népbíró és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006. 1. 41–71.
- PITTAWAY, MARK: The Politics of Legitimacy and Hungary’s Postwar Transition. *Contemporary European History.* Cambridge University Press, 2004. 453–475.
- PITTAWAY, MARK: A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk*, 2011. 1. 4–18.
- PÓTH PIROSKA (közread.): Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. *Múltunk*, 1999. 4. 199–223.
- RAINER M. JÁNOS: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–48. *Rubicon*, 1998. 4–5. 51–52.
- RAINER M. JÁNOS: Magyarország a Szovjetunió árnyékában. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. Jelenkortörténeti Műhely III. 203–216.
- RAINER M. JÁNOS–STANDEISKY ÉVA (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XIII. 2005.* 1956-os Intézet, Budapest, 2005.
- RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet–L’Harmattan, Budapest, 2011. 13–38.
- RÁKOSI MÁTYÁS: *A magyar jövőért.* Szikra, Budapest, 1945.
- RÉVAI JÓZSEF: *Miért harcol a kommunista párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért?* (1945. február 8, Kézirat gyanánt. Csak párttagok részére!) MKP, Budapest, 1945.
- RÉVAI JÓZSEF: *Élni tudtunk a szabadsággal.* Szikra, Budapest, 1949.
- ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 1999.
- ROMSICS IGNÁC: *Múltról a manak. Tanulmányok és esszék a magyar történelemtől.* Osiris, Budapest, 2004.
- ROMSICS IGNÁC: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris, Budapest, 2006.
- ROMSICS IGNÁC: A „katasztrófa” oka avagy „a mohácsok és trianonok története”. 1920. Megjelenik Szekfü Gyulától a *Három nemzedék.* In Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig.* Gondolat, Budapest, 2007.
- ROMSICS IGNÁC: *Történelem, történelemírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek 2002–2008.* Osiris, Budapest, 2008.
- ROSANVALLON, PIERRE: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek.* Napvilág, Budapest, 2007.

- RUNIA, EELCO: Jelenlét. *Korall*, 2015. 59. 113–164.
- SÁNDOR IVÁN (szerk.): *Mi a magyar most?* Kalligram, Pozsony, 2011.
- SCHEIBNER TAMÁS: *A magyar irodalom szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei. 1945–1953.* Ráció, Budapest, 2014.
- SIMON ISTVÁN: A szociáldemokrácia „új arca” 1945-ben. *Múltunk*, 2011. I. 208–232.
- SIPÓS LEVENTE–TÓTH PÁL PÉTER: *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozók 50. évfordulója alkalmából.* Napvilág, Budapest, 1997.
- SOMLYAI M. MAGDA (szerk.): *Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény.* Kossuth, Budapest, 1965.
- STANDEISKY ÉVA: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948.* Kossuth, Budapest, 1987.
- STANDEISKY ÉVA (szerk.): *Írók lázadása. 1956-os trószövetségi jegyzőkönyvek.* MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990.
- STANDEISKY ÉVA–KOZÁK GYULA–PATAKI GÁBOR–RAINER M. JÁNOS (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- STANDEISKY ÉVA: Régi-új birodalom. Szovjetunió a második világháború után. *Mozgó Világ*, 1999. 8.
- STANDEISKY ÉVA: Kultúra – politika – értelmiség. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. Jelenkortörténeti Műhely III. 261–270.
- STANDEISKY ÉVA: Az (ön)átértékelő Kassák. 2000. 2003. november–december, 110–124.
- STANDEISKY ÉVA: Szerzetestanár, kormánybiztos, autókereskedő, költő, tápszergyáros, forradalmi bizottsági elnök és még sok más. Függelék: Részletek Bilkei Gorzó Nándor önéletrajzából. 2000, 2004. április, 56–68. (Lásd még Ständeisky Éva: Önéletrajz-változatok. B. G. N. élete és kora önéletrajzai tükrében. In Mayer László–Tilcsik György [szerk.]: *Rendi társadalom – polgári társadalom 17. Személyes idő – történelmi idő.* Kőszeg, 2003. Szombathely, 2006. 231–246.)
- STANDEISKY ÉVA: Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In Ständeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom.* 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2005. 97–125.
- STANDEISKY ÉVA: Csábtánc és kiszorításpolitik. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 2005. 4. 4–41.
- STANDEISKY ÉVA: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In Rainer M. János–Ständeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XIII. 2005.* 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 54–91.
- STANDEISKY ÉVA: Erkölcsök 1945-ben. *Mozgó Világ*, 2006. 2. 15–31.
- STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok.* Argumentum, Budapest, 2007.
- STANDEISKY ÉVA: „Morális nyugtalanság és féltő gond”. A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 2008. 4. 73–109.
- STANDEISKY ÉVA: „Közlélek az országban ma is alig van”. *Élet és Irodalom*, 2010. 54. 5. (február 5.) 13.
- STANDEISKY ÉVA: Klára. 2000, 2010. április. 67–76.
- STANDEISKY ÉVA: A polgári Világ. *Élet és Irodalom*, 2010. 54. 17. (április 30.) 9.
- STANDEISKY ÉVA: Az ellenség neve. *Élet és Irodalom*, 2010. 54. 26. (július 2.) 13.
- STANDEISKY ÉVA: Neveljünk demokratákat! *Élet és Irodalom*, 2010. 54. 38. (szeptember 24.) 8.
- STANDEISKY ÉVA: Kudarcos demokratizálódás. Magyarország a második világháború utáni években. 2000, 2011. július–augusztus. 3–19.
- STANDEISKY ÉVA: Múltváltozatok. *Élet és Irodalom*, 2011. 55. 34. (augusztus 26.) 9.
- STANDEISKY ÉVA: Az Alkotás és a nagyvilág. Egy folyóirat születése, élete és halála. In Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949.* Napvilág, Budapest, 2013. 311–320.
- STARK TAMÁS: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995.
- SÜLE ANTAL: *Kultúrforradalom. Glosszák az „Új Szellemi Front”-hoz.* Faust, Budapest, 1945.
- Szabadnevelés. Elvi kérdések és beszámolók.* VKM, Budapest, 1945.
- SZABADFALVI JÓZSEF: „A demokrácia örvényei”. Moór Gyula demokráciafelfogása (1945–1947). In Szabادfalvi József: *Jogbölcséleti hagyományok.* DUP Multiplex Média – Debrecen U. P., Debrecen, 1999. 91–110.
- SZABADFALVI JÓZSEF: „Demokrácia és jog”. Horváth Barna politikaelméletéhez. In Szabادfalvi József: *Jogbölcséleti hagyományok.* DUP Multiplex Média – Debrecen U. P., Debrecen, 1999. 133–145.
- SZABÓ ERVIN: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. In Litván György (vál., bev.): *Szabó Ervin történeti írásai.* Gondolat, Budapest, 1979.
- SZABÓ LÖRINC: *Napló, levelek, cikkek.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Kabdebó Lóránt. Szépirodalmi, Budapest, 1974.
- SZABÓ LÖRINC: *Bírákhoz és barátokhoz. Napló és védőbeszéd 1945-ből.* Sajtó alá

- rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Kabdebó Lóránt. Magvető, Budapest, 1990.
- SZABÓ MIKLÓS: 1945–1947 és 1989–1991: két átmenet. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája.) T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991.
- SZABÓ ZOLTÁN: Korszakváltás. In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar történeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum–Osiris, Budapest, 2004. 15–23.
- SZÁJER JÓZSEF–TÓTH ÁDÁM (szerk.): *Moór Gyula, 1888–1950*. ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 1988.
- SZAKÁCS SÁNDOR–ZINNER TIBOR: *A háború megváltozott természete. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Batthyány Társaság, Budapest, 1997.
- SZAKÁCS SÁNDOR: Kritikai észrevételek az 1945 utáni magyar történelem értelmezéséhez. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. Jelenkortörténeti Műhely III. 321–326.
- SZAKOLCZAI GYÖRGY–SZABÓ RÓBERT: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956*. Gondolat, Budapest, 2011.
- SZÁLE LÁSZLÓ: Az onnipotencia ígérete és kudarca. *Élet és Irodalom*, 2012. 56. 9. (március 2.) 21.
- SZÁRAY MIKLÓS–KAPOSI JÓZSEF: *Történelem. Középiskolai tankönyv 12. évfolyamosok számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006.
- Szárszó*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1943. (Újabb kiadás: Püski, 1983.)
- SZEGEDY-MASZÁK ALADÁR: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. II. Európa–História*, Budapest, 1996.
- SZÉKÁCS ISTVÁN: Én-rendellenességek háború idején (1948). In Székács István: *Pszichoanalízis és természettudomány*. Párbeszéd, Budapest, 1991. 181–190.
- SZEKFÜ GYULA: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1922.
- SZEKFÜ GYULA: *Lenin*. Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Budapest, 1946.
- SZEKFÜ GYULA: *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest, 1947.
- SZEKFÜ GYULA: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. In Lackó Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Akadémiai, Budapest, 1955.
- SZEKFÜ GYULA: *Forradalom után*. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc.) Gondolat, Budapest, 1983.
- SZEKFÜ GYULA: „*Valahol utat veszítettünk*”. Szigethy Gábor bevezetőjével (3–7.). Magvető, Budapest, 1987. (Gondolkodó magyarok)
- SZEKFÜ GYULA: *A három nemzedék és ami utána következik*. Glatz Ferenc előszavával. ÁKV–Maecenas, Budapest, 1989. (Eredeti megjelenés: 1934.)
- SZEKFÜ GYULA: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Fónagy Zoltán előszavával. Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus, Budapest, 2001. (Eredeti megjelenés: 1943.)
- SZERB ANTAL: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Budapest, 1935.
- SZEREDI PÉTER: Szárszó vesztese. A népi mozgalom periferiáján – Kovács Imre. In Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Napvilág, Budapest, 1997.
- SZIKRA DOROTTYA: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég*. Új folyam, 48. 2008. 2. 39–79.
- SZ. NAGY GÁBOR: Dokumentumok a Tájékoztatásügyi Minisztérium működéséhez. *Levéltári Közlemények*. 85. évfolyam, 2014. 143–182.
- TAKÁCS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest, 2007.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Gondolatok a rendszerváltásról. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája.) T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991. 120–122.
- TOLNAY GÁBOR: A „Déványai Köztársaság”. *Századok*, 2002. 136. 5. 1161–1209.
- Új Szellemi Front*. Szikra, Budapest, 1945.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 2002. 279–308.
- VAJDA MIHÁLY: Ki a zsidó Közép-Európában? In Vajda Mihály: *Sisakrostély-hatás. Kísérteteim*. Kalligram, Pozsony, 2007.
- VARGA ÉVA MÁRIA (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953*. Kráter, Budapest, 2008.
- VARGA LÁSZLÓ: Reflexiók. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. Jelenkortörténeti Műhely III. 327–332.
- VÁRKONYI NÁNDOR: A kard élén. *A Sorsunk. Antológia*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2002.

- VAS ISTVÁN: *Miért vijjog a saskeselyű?* 1. k. Szépirodalmi, Budapest, 1981.
- VASS HENRIK (közr.): *Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Múltunk*, 1991. 2–3. 244–288.
- VÖLGYESI ZOLTÁN: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Osiris, Budapest, 2001.
- ZIELBAUER GYÖRGY: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle*, 1992. 34. 3–4. 270–291.
- ZUBKOVA, JELENA JURJEVNA: *Obszecsztvo is reformi 1945–1964*. Izdatyelszkij Centr „Rosszija Molodaja”, Moszkva, 1993.
- ZSOLT BÉLA: *A végzetes toll. Publicisztikai írások*. Vál. és szerk. Bozóki András. Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992.

NÉVMUTATÓ

Ady Endre	194, 195	71, 123, 131, 169, 173, 175, 177, 185, 186, 191, 196, 211, 212, 223	
Ambrus János	111	Bill, Max	150
Andaházi Kasnya Béla	193	Bloch, Marc	159
Andics Erzsébet	35, 36	Bloomfield, Jon	119
Andrássy Kurta János	152	Bódy Zsombor	19, 20, 27, 113, 119
Arp, Hans	148	Bonnard, Pierre	153, 155
Asbóth János	194	Borbiró Virgil	153, 155
Ash, Timothy Garton	30	Borhi László	25, 190
Auer Pál	16, 138, 191, 193	Borsody István	61, 64–66, 72–74, 193, 196, 197, 199
Augur, Tracy	155	Bottoni, Stefano	25
Bálint Imre	142, 145, 146	Brâncuși, Constantin	156
Bálint Jenő	151	Braque, Georges	151, 152
Balla Antal	74, 140	Buharin, Nyikolaj Ivanovics	36
Balog Iván	79	Czigány Lóránt	188, 192
Balogh István	211	Czimer József, dr.	141
Balogh Margit	221	Czóbel Béla	149
Bán Antal	68	Csáky József	149
Bán Béla	153	Csécsy Imre	28, 40, 41, 83, 84, 90
Barankovics István	28, 221	Csépai Károly	43
Baráth Katalin	159	Csontváry Kosztka Tivadar	147
Barcsay Jenő	147, 149	Csöngé Attila	36
Benedek Marcell	150	Cs. Szabó László	59
Beöthy István	149	Dahrendorf, Ralf	31
Bernáth Aurél	152	Darvas József	18, 56, 64, 65, 86–88,
Bernyák (?)	94		
Bethlen István	101, 134, 219		
Beznák Aladár	43		
Bibó István	11, 14, 18, 21, 28, 52, 56,		

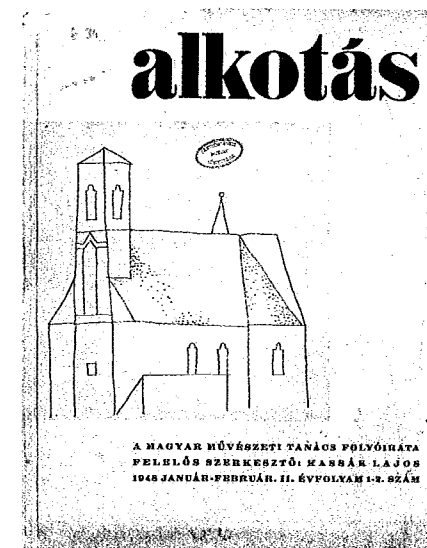
- 90, 95, 96, 99, 101, 105, 110, 113,
116, 185
Deák Ferenc 82, 180
Deér József 80
Dékány Imre 125–130
Dénes Iván Zoltán 159, 162, 171,
190, 192–194
Derkovits Gyula 147, 148
Dessewffy Gyula 39
Deutscher, Isaac 186, 187
Dimitrov, Georgi Mihajlov 37, 45,
46, 94, 95
Domanovszky Sándor 94
Donáth Ferenc 119, 124, 175
Donáth György 23
Drózdgy Győző 56

Eötvös József 122, 180
Erdei Ferenc 43, 44, 46, 67, 86, 96,
99–101, 104, 105, 112, 122, 123, 131
Erdődy János 84
Ernst, Max 150
Erős Vilmos 87, 102, 159, 186

Faragó László 14, 15, 68, 84, 108
Farkas Mihály 67
Feitl István 24, 25, 30
Féja Géza 86, 93, 98, 101, 107, 110,
202
Fejérdy Gergely 16
Fejtő Ferenc 14, 81, 178
Ferenczy Károly 148
Fischer Endre 43
Fodor József 110
Földes Lenke 153
Fülepy Lajos 93
Füst Milán 94

Gábor Andor 36, 85, 96, 97
Gáli József 13
Gáspár Ferenc 29
Gazdag Gyula 116
Gergely András 161
Gergely István 84, 86
Gergely Jenő 192
Giono, Jean 107
Glatz Ferenc 159, 193
Gordon Ferenc 193
Gorzó Nándor 42, 145
Gömbös Gyula 68, 79, 88, 96, 101,
112, 134
Görgey Artúr 82
Grósz József 221

Gyáni Gábor 18
Gyarmati György 21, 23, 24
György Péter 18
Gyurgyák János 116, 172, 186, 201

Hahner Péter 23, 24
Hajnal István 44, 45
Halász Imre 182
Hamvas Béla 15, 16
Haraszi Sándor 85
Hatos Pál 193, 221
Haypál Béla 74, 136, 139
Hegedűs Zoltán 153
Hernádi György 22
Hincz Gyula 148
Hitler, Adolf 44, 97, 181, 183, 188,
190, 191, 208, 210
Hóman Bálint 80
Horthy Miklós 11, 19, 28, 29, 39,
44, 46, 57, 66, 68, 70, 81, 83, 90, 92,
96, 97, 101, 103, 115, 128, 130, 135,
142, 144, 147, 174, 177, 185, 188,
190, 193, 199, 201, 209, 212, 216,
219, 220, 225

- Hortobágyi János 116, 121
Horváth Barna 40, 43, 44, 51, 52,
54, 139
Horváth József 67
Horváth Márton 88–90, 96, 102,
109–110
Horváth Zoltán 68, 71, 84–86, 93
Hubai László 31
Huszár Tibor 52, 56, 79, 123, 132

Ignác Károly 17
Ignotus Pál 111, 186
Illés Endre 15
Illyés Gyula 15, 45, 83–86, 93, 94,
96–98, 105–108, 110, 113, 143, 191
Imrédy Béla 105
Izsák Lajos 52, 84

Jacobi Márta 152
Jánosi József S. J. 43, 58, 59
Jánosy István 147
Jenci Károly 29, 120
Johnson, Hewlett 197
József Attila 134, 202, 203
Judt, Tony 217
Juhász Gyula 13, 15, 27, 56, 160,
163, 220
Juhász József 178
Justus Pál 68

Kadosa Pál 153
Kállai Ernő 149, 151–153, 155, 156
Kállai Gyula 96
Kállay Miklós 95
Kalmár Melinda 25, 31
Kaposi József 226
Karácsony András 14
Karády Katalin 102
Kárpáti Aurél 153

Karsai Elek 12
Kassák Lajos 11, 22, 58, 60–63,
71, 73, 91–93, 95, 134, 139, 143,
147–156, 208
Katona Lajos 129, 130
Kazantzakis, Nikosz 154, 155
Kemény Gábor 94, 140
Kemény István 36, 37, 70
Kemény Zsigmond 187–189, 194
Kemp, Walter A. 29
Kende Zsigmond 140
Kenéz Péter 29, 117
Keresztury Dezső 58, 60, 140, 195
Kertész István 193
Keszti Imre 153, 154
Kéthly Anna 14, 191
Kiss Ferenc 43
Kiss Pál 153
Klee, Paul 150
Kmetty János 148, 153
Kodály Zoltán 94
Kodolányi János 15, 86, 98, 105–110
Kołakowski, Leszek 53
Konok Péter 19
Kosáry Domokos 186, 195
Kossuth Lajos 29, 180
Kovács Imre 15, 28, 41, 101, 105–110,
112, 113, 158, 162, 164, 199, 206–
212
Kováts Judit 12
Kozák Gyula 22
Kozáry (?) 94
Kozma Miklós 112
Kölcsey Ferenc 180
Kőszeg Ferenc 182
Kracauer, Siegfried 19, 126, 226,
227
Krausz Tamás 31
Křeček, Miloš 148

- Kun Miklós 37, 84
- Lackó Miklós 39, 79, 112, 186, 198
- Ladányi Sándor 222
- Lajta István 149
- Laski, Harold 52
- Lautréamont 203
- Lázár György 189
- Le Corbusier 150
- Legát Tibor 16
- Léger, Fernand 148, 152
- Lenin, Vlagyimir Iljics 35, 97, 177
- Litván György 24, 112
- Lóczy (?) 94
- Losonczy Géza 45
- Lovász Márton 61, 74
- Lovász Márton, id. 61
- Lukács György 71, 84, 111, 150, 155
- Maillol, Aristide 152
- Majláth Jolán 86
- Major Ottó 153, 195
- Majszkij, Ivan Mihajlovics 197
- Mályusz Elemér 87
- Mannheim Károly 14
- Márai Sándor 12–15, 24, 34, 39, 42, 59–63, 70, 74, 75, 77, 78, 101, 109, 111, 135, 143, 165, 191, 196, 219, 223
- Márffy Ödön 148
- Marton Ervin 151
- Márton László 13
- Matisse, Henri 148, 151, 152
- Mérei Gyula 194
- Mevius, Martin 29
- Mezei György 31
- Mezey István 43
- Milotay István 87
- Mindszenty József 216, 221
- Miskolczy Ambrus 36, 37, 159, 186, 201
- Moholy-Nagy László 148
- Molnár Erik 35
- Molnár János 219
- Mónus Illés 14
- Moór Gyula 18, 28, 43, 44, 51, 53, 54, 58, 59, 83, 103, 191, 223, 226
- Murasko, G. P. 31
- Musil, Robert 206
- Muszorgszkij, Mogyeszt Petrovics 13
- Nagy Ágnes 30, 113, 114, 116, 117
- Nagy Ferenc 185, 189, 193, 196, 220
- Nagy Imre 119
- Nagy Sz. Péter 112
- Navratil Ákos 43
- Némedi Dénes 31
- Németh László 14, 54, 83, 85, 86, 88, 92, 96, 98, 101, 105, 106, 109, 111, 113, 158, 162, 176, 186
- Nietzsche, Friedrich 76
- Noszkova, A. F. 31
- Ortutay Gyula 43, 48, 71
- Öri M. László 79–81, 83
- Palasik Mária 23, 26, 52, 116, 119, 180, 227
- Pamlényi Ervin 43, 44
- Papp Barbara 127
- Papp István 28, 31
- Parragi György 67
- Pataki Ferenc 22, 56
- Pátzay Pál 152
- Péguy, Charles 158
- Péter László 27, 115, 186

- Pető Andrea 26, 29, 118
- Picasso, Pablo 148, 150–153
- Pittaway, Mark 27–29
- Pogány Ö. Gábor 52, 90, 91, 95, 103, 104, 154
- Póth Piroska 46, 84, 95, 135
- Püski Sándor 93
- Rácz Béla 120
- Rainer M. János 22–24, 29, 30, 172
- Rákosi Mátyás 11, 19, 23, 24, 37, 41–47, 50, 57, 62, 67, 68, 83, 84, 86, 87, 94, 95, 105, 119, 132, 135, 166, 189, 204, 209
- Rassay Károly 142
- Ravasz László 222
- Reisinger Ferenc 56
- Révai József 36, 41–43, 56, 69, 71, 81–84, 86–88, 90, 93–96, 99, 101, 102, 106–108, 132, 133, 135, 136, 155, 204, 226
- Romsics Ignác 17, 20, 21, 23, 172
- Rosanvallon, Pierre 159, 171
- Rudas Klára 114
- Rudas László 35
- Runia, Eelco 21
- Rusznayk István 94
- Saarinen, Eliel 155
- Sándor Iván 16
- Scheibner Tamás 21
- Schöpflin György 27
- Sennyey Pál 182
- Sértő Kálmán 92
- Shakespeare, William 13
- Simon Gy. Ferenc 150
- Simon István 68
- Sinka István 98, 107, 110
- Sipos Levente 14
- Somlyai Magda 12, 29
- Spiró György 16
- Standeisky Éva 22, 24, 29, 30, 145, 147, 153, 172, 185, 187
- Stark Tamás 121
- Strassenreiter Erzsébet 120
- SulyokDezső 28, 191, 221
- Supka Géza 41, 66, 80, 136, 144
- Süle Antal 103
- Szabó Árpád 35
- Szabó Dezső 85, 100, 200
- Szabó Ervin 115
- Szabó István 68, 164
- Szabó Lőrinc 69, 85, 86, 92, 93, 107
- Szabó Miklós 220
- Szabó Pál 131
- Szabó Róbert 221
- Szabó Zoltán 55, 101, 115, 132, 162, 192, 203, 217
- Szájer József 223
- Szakács Sándor 24, 25, 29
- Szakasits Árpád 43, 44, 47, 88, 89, 93, 103, 138
- Szálasi Ferenc 95, 97, 134, 181, 183, 184
- Szále László 23, 24
- Száray Miklós 226
- Szarka Ferenc 129–131
- Széchenyi István 82, 101, 180, 183, 204
- Szegedy-Maszák Aladár 176, 190, 191, 193, 194
- Szegi Pál 152
- Székfü Gyula 11–15, 18, 28, 36, 37, 43, 54, 56, 60, 62–65, 69, 70, 72, 73, 76–84, 87, 90, 91, 94–105, 110, 111, 113, 123, 137, 140, 145, 146, 158–205, 220, 221, 223

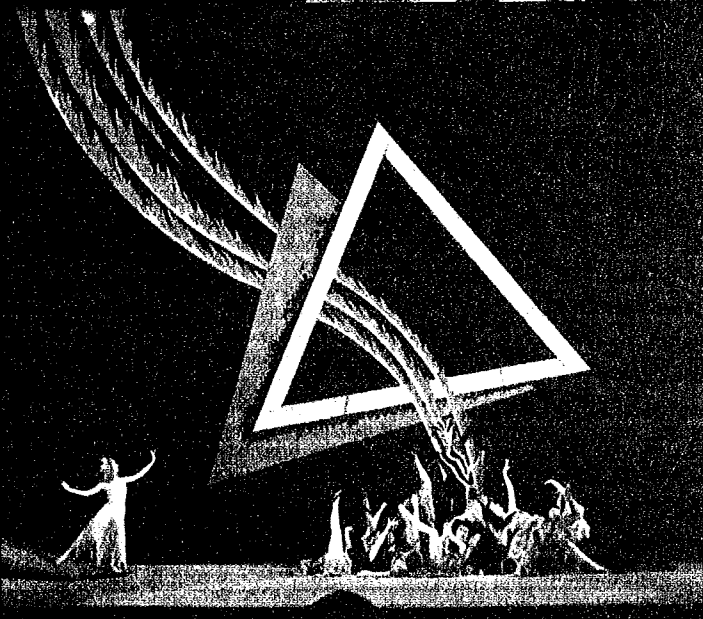
- Szent-Györgyi Albert 37, 81
 Szerb Antal 37, 160
 Szeredi Péter 211
 Szikra Dorottya 28
 Szladits Károly 94
 Szombathy György 140, 141
 Szőnyi István 147, 152
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 24,
 54, 127, 186, 187, 189, 196, 197, 217,
 218
 Szücs László 153
 Tábor Ádám 16
 Tagányi Károly 162
 Takács József 27, 28, 189
 Tamás Gáspár Miklós 31
 Tamási Áron 15, 86
 Teleki Géza 18, 43, 50, 51, 89, 106,
 135, 136, 138, 191
 Teleki Pál 134
 Tihanyi Lajos 148
 Tildy Zoltán 43, 47, 48, 107, 217,
 220
 Tocqueville, Alexis de 31
 Tolnay Gábor 116, 125
 Tóth Ádám 223
 Tóth Pál Péter 14
 Tömpe András 146
 Trencsényi-Waldapfel Imre 93
 Trócsányi Zoltán 43
 Uitz Béla 148
 Ungváry Krisztián 17, 21
 Vajda Lajos 148
 Vajda Mihály 172, 220, 221
 Vámbéry Ruzstem 41, 190, 191
 Varga Éva Mária 29
 Varga László 18
 Várkonyi Nándor 16
 Várnai Dániel 195
 Vas István 102, 111, 112
 Vass Henrik 37, 45, 47, 94
 Vedres Márk 153
 Veres Péter 15, 38, 41, 43, 48, 49, 63,
 68, 74–76, 88, 89, 105, 107, 113, 116,
 123, 134, 138
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 192
 Völgyesi Zoltán 121
 Vörös Béla 149
 Wencz Balázs 17
 Weöres Sándor 148
 Wessely Anna 31
 Zielbauer György 29
 Zilahy Lajos 15, 85, 96, 97
 Zinner Tibor 25, 29
 Z. Nagy Ferenc 127, 129, 130
 Zubkova, Jelena Jurjevna 187
 Zsolt Béla 40–42, 61

Az *Alkotás* címlapján Vajda Lajos rajza

A borító belső oldalain az *Alkotás* folyóiratban megjelent képek, szövegek láthatók, amelyek mindenekelőtt „A világ az *Alkotásban*” című fejezetet illusztrálják (147–158. oldal), de negyvenöt szellemiségét is tükrözik.

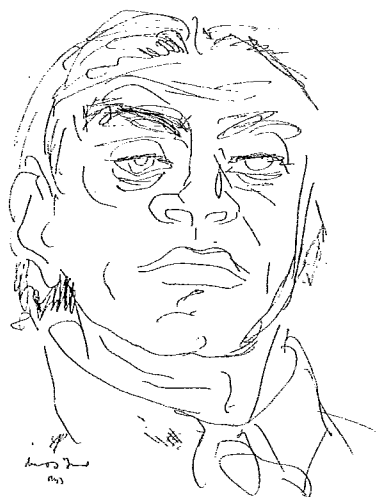
A nyitó kétoldalas borítóbelsőn, vagyis az előzéken látható illusztrációk: Gobi Hilda Bernard Shaw *Szent Johannájában* (Nemzeti Színház); Oláh Gusztáv színpadképe (*Divertimento*, Operaház); Major Tamás a *Szent Johannában*; Hincz Gyula írása a konstruktivista színpadképről; Ámos Imre-rajz; Bartók Béla kézírásos levele; Konecsni György *A kenyér itt kezdődik* című plakátja; Vajda Lajos-rajz; Mezey Mária Illés Endre darabjában, a *Mostohában* (Belvárosi Színház); Kodály Zoltán Petőfi Sándor versére írt kottájának részlete; Tihanyi Lajos festménye Kassák Lajosról; Bartók Béla kézírásos levele; szobor az időszámításunk előtti V–IV. századból; Henri Matisse rajza.

A záró borítóbelsőn, vagyis a hátulzékon szereplő illusztrációk: Benkő Gyula Gorkij *Éjjeli menedékhelyében* (Vígsház); Hincz Gyula színpadképterve; Kmetty János rajza; Bajor Gizi Shakespeare *Antonius és Cleopatra* című darabjában (Nemzeti Színház); a folyóirat 1948. január–februári száma belső címlapjának részlete; Paul Colin *Varsó vádol* című plakátja; Farkas István rajza; Vilt Tibor cím nélküli bronzszobra; emlékezés az 1947-ben elhunyt Moholy-Nagy Lászlóra; Ferenczy Károly rajza; Kadosa Pál kottájának részlete; Nagy Balogh János-rajz; Hevesi Iván fényképe; Fernand Léger párizsi balettdíszletterve; lakószoba, New York, 1942; kézírásos Bartók Béla-levele részlete.

A KONSTRUKTIVISTA színpadot tartom a helyes színpadtervezés alapjának. Kísérleteim erre támaszkodnak. A látványhatásra épülő tervezést színpadi panoptikumnak, súlyos tévedésnek tartom. Színpadterveim közül kettő került kivitelezésre:

1. BUKOVINSZKI Péter: »Boldogok háza« című darabjához (rendezte Vajda Pál, Új Színház, 1932.). A színpadot a darab fantasztikus tartalmával párhuzamosan, térben (I. felv.) lebegő formákkal oldottam meg. A teret fényesen tükröződő fállal zártam le. A mozgáselehetőséget lépcsős és dobogós megoldással képteztem ki. A III. felvonás díszlet nélküli tér. A homlokzati megoldásnál a kör — emberi idegpálya, szimboliztikus jegyek. A kivitelezésnél a jobboldali lépcsősor

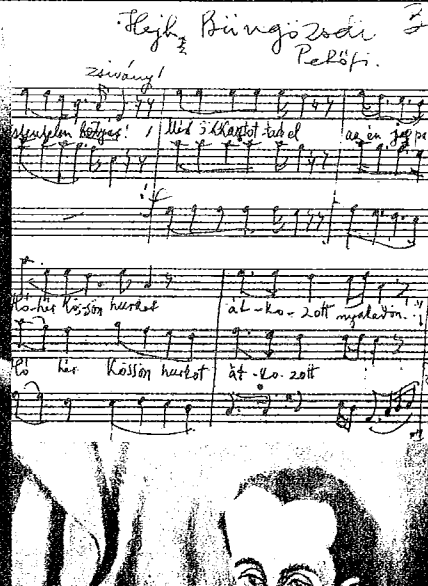
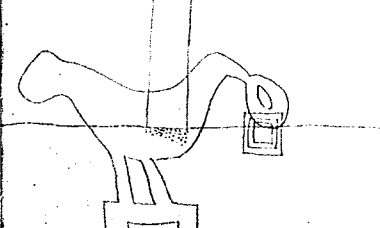
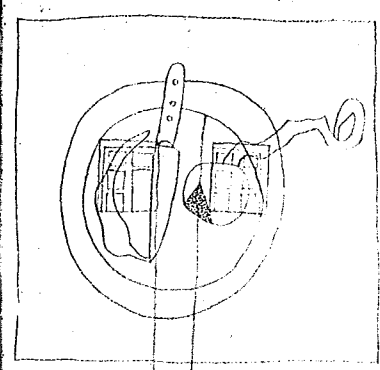

Rövid, 1906. évi nov. 3.

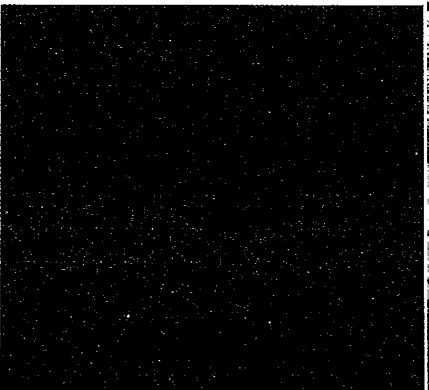
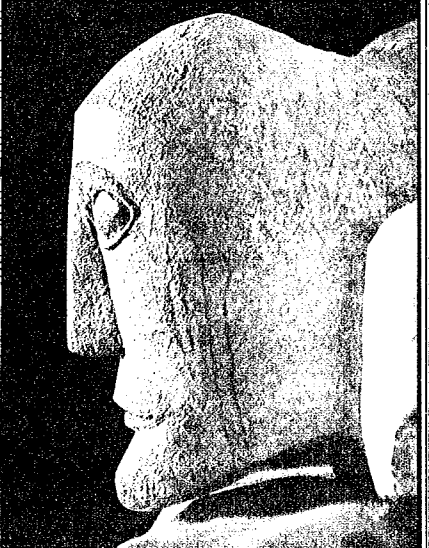
Redes Dorottya,

egy ott kinek leg az előző-
tis pinnével a Sumatra megtelep-
tősten! A mi kősz-ra nem
amely — egy pár hét múlva
megjelenik a dalj.
Dec. körbe felé Olcsó-mennyi
egy nyoma, azt ismét egyből dol-
már nem is R.

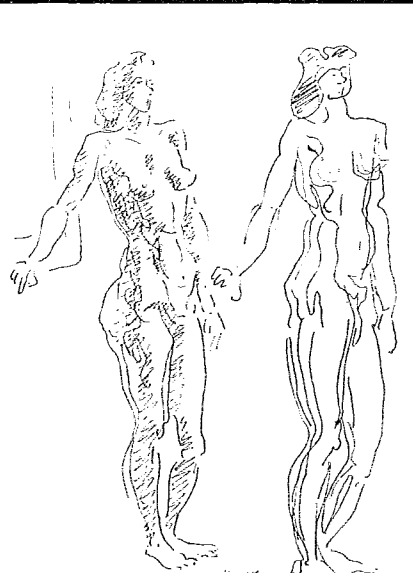
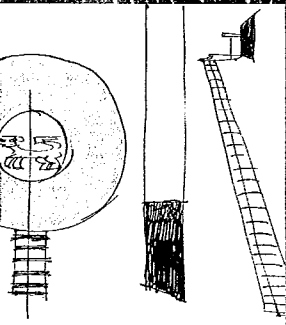
Jelenleg Röröghöz kegyesített
a helyén Sja. Munkja a prörög
Dix jános jótétemény, vörög
ben a koncert (vörög helyén)

Rörög, kegyesített megke-
ten. Jelenleg bekezdés
jártatott volna.
Rörög Nalin egy mulom
dorgat örömet keltő
ostorral a kanyar ambekorok
leg egy jótétemény nap mórán
a keltő be. A fegyver
illető porciót álló a mag-
váltó ima fogadd az a bel-
lél mörög. Mörögten, leg ke-
asíval bekezdés nem keltő
ambekor, álló a fegyver keltő
leg a keltő keltő egy-
miatt. Olcsó cím: Rörög
Rörög (Rörög a legkeltő
gyógyító keltő keltő) keltő

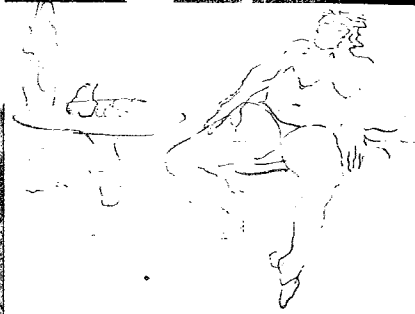

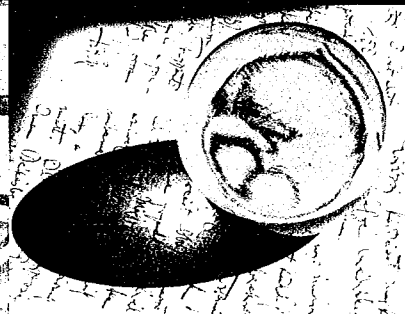
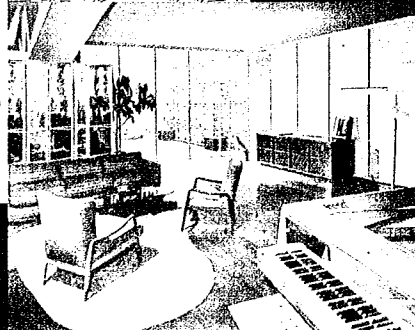
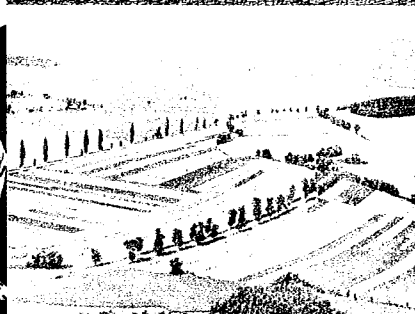
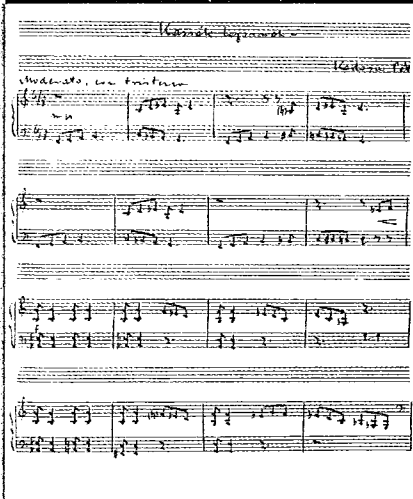

alkotás

A MAGYAR MŰVÉSZETI TANÁCS FOLYÓÍRATA
FELELŐS SZERKESZTŐ: KASSÁK LAJOS
1948 JANUÁR-FEBRUÁR - MÁSODIK FÜLVOLAM 1-2. SZÁM
A SZERKESZTŐMŰTÖZSÉG TAGJAI: DOBBIRÓ VIRGIL, KÁROSA PÁL,
KÁLAI ERNŐ, KÁRPÁTI AURÉL, MIHALYFI ERNŐ, SZÉCS LÁSZLÓ

MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ 1895-1947

[illegible]

Fotó: Teknős Miklós

A szerző főbb művei:

Népuralom ötvenhatban. Kalligram – 1956-os Intézet, Budapest, 2010.

Antiszemizmusok. Argumentum, Budapest, 2007.

Kassák, az ember és a közszereplő. Gondolat, Budapest, 2007.

Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005.

Az írók és a hatalom. 1956–1963. Második, javított kiadás. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. (Szerkesztés.) A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990.

A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948. Kossuth, Budapest, 1987.

A második világháború befejezését követő egy-két évben olyan változások mentek végbe Magyarországon, amelyek beteljesíteni látszottak az emberek szabadságvágyát. A Horthy-rendszer alávetettjei és értelmiségi kritikusi igazságos és szociálisan érzékeny társadalom megteremthetőségében bíztak.

A könyv vizsgálja a front elvonulása után közigazgatás nélkül maradt települések lakóinak öngazgató próbálkozásait, s a közmagatartás bonyolult összefüggéseit az emlékezőket megosztó „Dévaványai Köztársaság” példájával szemlélteti. Részletekbe menően bemutatja a szellemi elit legkiválóbbjainak demokráciaelképzeléseit. Különösen nagy figyelmet szentel a ma is eltérően megítélt Szekfű Gyula korabeli szellemi teljesítményének, valamint azoknak az eszmecseréknek, amelyekben a különböző pártállású és világfelfogású értelmiségiek keresték a Magyarországra és a nagyvilágra egyaránt nyitott új társadalmi-politikai rendszer megvalósításának lehetőségét.

3500 Ft

ISBN 978-963-338-389-6

DEMOKRÁCIA NEGYVENÖTBE

943.9-19

S85

Standeisky

Standeisky E DEMOKRÁCIA NEGYVENÖTBE

